HALADÁS, ÖNÉRDEK ÉS ERKÖLCS

ÍRTA
BOROSS LÁSZLÓ (JÓZSEF)

Berci öcsémnek ajánlom

A SZERZŐ 1924.BEN TÖRTÉNT ELHALÁLOZÁSA FOLYTÁN KIADJA
TESTVÉRHÚGA ÖZV. MACHA Y LÁSZLÓNÉ, BOROSS GITTA

I. RÉSZ.

A HALADÁS.

I. A haladás kérdése.

„Odi profanum vulgus” — a mindenféle rendű közönséges embereket megvetem és utálom. — így idézvén Horaciust, látszólag ellentétbe kerülök Tolstojjal, — ami felett hódolatom Tolstoj iránt nem mehet el tisztázás nélkül, ha súlyt helyezek jóhiszeműségre és alaposságra. Tolstoj mindenesetre felebarátibb hangon szólt a kartársaihoz. De nem következik ebből az ellentétből se az, hogy ő az embereket máshogy ítélte volna meg, se az, hogy én a következő tanulmányommal nem követnék szintén felebaráti célt. Nem következik abból se, ami Tolstojról köztudomású, hogy a jeligémből származó ellentétem vele több volna csak látszólagosnál.

Tolstoj szerint minden ember lelkében honos a jónak a gyökere. Nehéz és konfundáló viszonyok között ugyan elfejlődött az ember a jótól, de most is felfedezhető mindenkinél bizonyos vonzódás a jó felé. Legyen ez bármilyen elnyomott és csenevész, és legyen a bajlódás ezekkel bármilyen nagy erő- és időáldozat. Tehát tartsuk egyelőre a jóravaló hajlamot bárminő jellegű tüneménynek, például közhasznú erénynek, eredendő kényelmességnek, maradi csökevénynek, kifogásnak, vigasztalásnak, vagy fatális valóságok lefátyolozására hivatott dísznek, a hazugságok ama szokásos végzetével, hogy a hazug leghamarább sajátmaga hiszi el magának: annyi bizonyos, hogy a hajlam a jóra, általános tünet. Csak meg kell keresni minden ember lelkében

a jónak a gyökerét, ápolni, erőssé nevelni, és segíteni keli minden embert a vonzódásában a jóhoz. Ezt legalább is meg kellene próbálnunk. Hogy Tolstojnak ezzel a felfogásával nincs gyökeres ellentétben az olyan emberismeret, amely Horaciust az idézett szavaira ihlette volt, — ez kitűnik többször Tolstoj elbeszélő műveiből is. Én pedig nem azért szóltam Tolstojról, hogy az ő emlegetése bizonyításként szolgáljon, vagy megerősítés gyanánt hasson, — hanem azért, hogy ε látszólagos ellentétünk ne zavarhasson a következő fejtegetéseimben. — A gyarlóságban sínylődő emberek rosszarcúak, rosszszagúak, rosszmodorúak, vagy más efféle ismertetőjelűek. Ha múlékony a lelki rosszaság, akkor bátran sorozható egy kategóriába vele az oly — főkép külsőleg jelentkező — gyarlóság is, aminő például a rosszszag. Legyen ez akár kellemetlen ételszag, akár szennyszag. A felsőbb rétegekben található emberek jobban tudják leplezni gyarlóságaikat, de azért ritka kivétellel ők is csak: „Profanum vulgus." (Már csak azért se hihetem az anyagi felszabadulást egyedül üdvözítőnek, mert a gazdagok, sőt az előkelőek között is túlnyomó többségben látom a „profanum vulgus"-t.) Ellentétben az abszolút igazsággal, csupán a gyakorlati politikára tartozik az a kérdés, hogy mikép volna bizonyos helyen, vagy általában a „profanum vulgus" nemesítendő. Az ember lelki berendezésére kétségtelenül rávall az is, hogy melyik speciális kérdést tűzi maga elé, — de a végcél szempontjából ez a lélektani részlet mellékes.

Bár megvetem és utálom ritka kivétellel az embereket, még se ösztönözhet ez az attitűdöm konzervatív hajlandóságokra; — mégis hiszek a haladásban! Nem is csak azért, mert a világot meg kellene unni a haladás nélkül, azaz nem kedvek és hangulatok, — hanem tények alapján hiszek. Kedvem a haladásra persze még nem bizonyítana haladást, legkevésbbé most, amikor a haladás sok bajnoka csüggedőben van, és úgy látszhatik, hogy az örökös elcsüggesztések végeredményben ki fogják fárasztani az emberiség kedvét és tetterejét a haladásra.

Közreműködnek ugyan állandóan szükségletek is a haladás érdekében, főleg az emberiség szaporodásából, az érvényesülés használatos útjainak mindenkori ellepettségéből, —

akárki számára való praktikábilisságából, az egyes eszmekörök és gyakorlatok autonom fejlődéséből eredők. Tagadhatatlan, hogy a haladás tudott mindeddig gondoskodni az emberiség szaporulatairól, sőt nemcsak elsilányosodás nélkül, hanem harci erő gyarapításával is, mint ezt például a haladottabb fehérek, és az elmaradottabb indiánok harcai bizonyították, amelyekben — eltekintve a jelentéktelen horderejű kivételektől —, mindig a haladottabb fehéreké volt a fölény; a rézbőrűek félelmetes tolldíszei és harciasabb életmódja dacára is. Ez a helyzet akkor sem változott, amikor az indiánok már régen ismerték a tűzfegyver használatát. De éppen úgy hatnak a haladás ellen is nyomós tényezők, főleg az emberi kényelmességből, csökönyösségből, az érdemtelen előnyökhöz és lehetőségeikhez való hiú ragaszkodásból a tömegeknek — és éppen a haladás által felszínre vitt tömegeknek is — önkény telén reakciójából, azaz eddig az emberi természetből és azonkívül a megoldandó feladatok nehézségeiből származók. De sem ezek, sem az előbb nevezett tényezők nem dönthetik el azt a kérdést, ho^y van-e állandó, és a történelem váltakozó korszakain keresztül *egységes haladás, vagy* a történelem csak váltakozó korszakok circulus vitiosusában forog-e? amelyek privátim mind elérik a haladás egy bizonyos fokát és azután lezuhannak onnan, hogy a következő korszak megint elölről kezdje a haladást, alkalmasint jobb kiinduló pontról, de megint oly keserves úton, amelynek többszöri megismétlése végül is megőröl.

Annyi bizonyos, hogy a dolgok és az eljárások nem csupán romlanak az idővel, hanem fölös mértékben megújhodnak és javulnak is, — az emberi szaporodás miként a politikai jogkiterjesztések állandóan növelik minél jobb emberi szelekció anyagát, a civilizáció, a jog és hasonló humánus rendszerek párhuzamosan javítják a szóbanforgó szelekció feltételeit, — a technikai haladás mindjobban szolgálja és mindinkább védheti, — a különböző kulturális és tudományos haladások mindinkább táplálhatják e szelekciónak el jegyzett emberiséget, — az ismeretek folyton gyarapodnak és finomodnak, — az egyes eszmekörök, valamint gyakorlatok autonóm haladásai bizonyos logikához szorít-

ják az általános haladást stb. De mindez jelentheti azt is, hogy a kiválókat állandóan és mindinkább lekötik a gyarlók, illetőleg a tömegekkel való számítások, ennek mindig csak a módjai változnak, a javíthatatlanok mindinkább kényszerülnek megszokni a hazugságot és alakoskodást, — jelenthet sportszerűen rekordozó változatosságot, hűséges diadalokat, egyre behatóbb részletezést; kényelmességbe fúló fontoskodást is stb. Sőt a haladásunk nem is jelenthetne mást, ha nem közeledik az emberiség mindinkább valamilyen *célhoz* — és se az útjában, sem benne magában nincsenek e célhoz való elérkezésének legyőzhetetlen akadályai.

Egyelőre csak általánosságban akarom tárgyalni a történelem irányának, vagyis a haladásnak kérdését, hogy a haladás állítása részemről ne legyen elhamarkodottságban marasztalható és biztos alapja lehessen a következő konklúziómnak, amelyre a tanulmányom súlypontját helyezem. — A haladás kérdésének vizsgálatával általános tapasztalatokból és az aktuális gondjainkból fogok kiindulni, aztán áttérek a szükségeseknek mutatkozott behatóbb levezetésekre — oly irányítással, hogy ezek a haladás kérdésére önként is adhassanak kimerítő választ, — általában a részletezések szükségét lehetőleg ritkítani akarom, hogy minél könnyebben vezessek el ahhoz a konklúzióhoz, melyre a tanulmányom súlypontját helyezem.

II. A haladás kétségei.

Bizonyos, hogy az emberek abból az okból is kipróbálnak mindent a fennálló lehetőségek közül, míg ki nem merítették ezeket, — mert menekülnek az *unatkozás* elől. Az is bizonyos, hogy a fennálló lehetőségek ily kimerítésének — pláne ha néhányszor megismétlődik — végül iskolák kijárását és egyszersmind haladást kell jelentenie. De a haladás erősebb tényezők kényszerének sincs híjján.

Az emberek nemcsak az életük betöltése, hanem a fenntartása érdekében is csinálnak mindenfélét. Az állandó kényszerűségük valamilyen tevékenységre már magában véve is haladásra vezet, mert minden tevékenység beleilleszkedik az időbe, összefügg a múlttal, a jövővel, beletartozik valamilyen

eszmekör autonóm fejlődésébe. A foglalkozás ezekkel az eszmekörökkel következménye annak, hogy az időt valamivel ki kell tölteni mindig — az állandóan folyamatos foglalkozás egyes eszmekörökkel kényszerűen bizonyos *autonóm* fejlődésükre, haladásukra vezet, amelyhez nincsen szükség az emberek okosodására, hanem csak a hagyományra, vagy írásra, amely tudtul adja, hogy meddig jutottak az illető eszmekör megismerésében és megmívelésében az elődök, amiből aztán következtetni lehet, hogy milyen feladat maradt az utódok számára. Ha ezeket a feladat nem is csábítaná, mégis kényszerülnének az éppen akut feladat megoldására. A tehetségesebb emberek számára gyakran annyira magától értetődik az éppen aktuális feladat, hogy nincs is a viszonyok kényszerítő körülményeire szükség. Ugyanakkor másoknak is az aktuális feladat megoldásának irányában kell botorkálniok, mert az addigi szokás nem elégít ki többé, De nem is az egyes eszmekörök és gyakorlatok autonóm haladásának kényszerűségéről akarok most beszélni, amely aztán az embereket a haladásba magával viszi és az általános haladást magában véve is garantálja. Ehelyett az általános haladás azon nyomatékosabb tényezőiről akarok most szólni, amelyek a létfenntartási ösztönből származnak.

Közreműködik a haladásban, főleg az emberek szaporodása következtében a *viszonyok kényszerítő ereje* akkor is, amikor az eszme az aktuális feladat megoldására nem csábít. Sokaknak ki kell tüntetniök magukat mások előtt, hogy boldogulhassanak; — sokakat hajt a versengés a megélhetésért; — másokat a jobb megélhetés példái serkentenek. Az emberek megpróbálnak mindent, ez nem jó, az nem jó, meg akarnak javítani mindent és az így szerzett tapasztalásokból tanulságokat vonnak le, amelyek az utódok számára megmaradnak és friss erővel tovább fejleszthetők.

Ha csak a szórakozásért, az unalom ellen próbálna meg mindent az ember, akkor haladás helyett gyakran elég lenne a változatosság is, ez haladásra hajtó, külön kényszerítő körülmény nélkül szintén eléggé szórakoztat, — a haladást sokszor feleslegessé tennék a divatok, mint teszik a tespedés koraiban, amikor fáradtság, félénkség visszatart a haladástól, amíg kényszerítő körülmények, vagy eszmekörök

autonóm fejlődésének új állomásai nem indítják meg a haladás újabb lökéseit. A haladás újabb lökése azonban nem maradhat el, ha vannak olyanok is, akik a tespedés fényűzését nem engedhetik meg maguknak, akik számára a változatosság nem elegendő ahhoz, hogy kellemesen töltsék az időt, sőt még ahhoz sem, hogy megéljenek. Tehát, ha csak az unalom ellen volna haladás, gyakrabban járna ez visszaeséssel, a haladás minden fokát gyakrabban kellene megmászni, a haladás sokkal lassúbb volna, mert gyakran szükséglet helyett csak a változatosság egy rendkívüli, mondjuk: szenzációs esetét jelentené.

Persze vannak olyan eredendő emberi tulajdonságok is, amelyek miatt a haladás a szükség órájában is elmarad. Általános jelenség pl. az embernek azon eredendő kényelmessége vagy nehézkessége a gondolkozásban, — nevezetes jelenség úgy a természetből önkénytelenül folyó gyakoriságával, mint életsorsokra, válságokra való kihatásaival, valamint apró tüneteivel, gyakran őröl meg életerőt észrevétlenül lassan, — elég gyakran viharosan is pusztít életeket, — oly jelenség, amelynek következtében majdnem mindent többszöri megismétlődésből, végül katasztrófák árán kell a,z embernek megtanulnia, míg végre tanulságot tudjon levonni belőle, és a tanulsága gyökeret tudjon verni, meg tudjon szilárdulni és állandósulni. Keveset enyhít a megszorult ember ilyen gyakori meddőségén, hogy másrészt viszont a szórakozás után járó ember gyakran lendületesebb. A haladás gyakran késlekedik, néha meglepően következik be. A késlekedő haladás előbb-utóbb mégis bekövetkezik, a meglepő haladás rendesen nem tud állandósulni, amíg nem ért meg az ideje. Lényeges az, hogy a megélhetésért folyó küzdelmek hajtóereje oly sokszorosan gyarapítja és növeli a haladás esélyeit, hogy végül mindig kikényszeríti azt, a mitől a csupán szórakoztatóbb időtöltést fürkésző ember gyakran visszaléphet a vele járó fáradtság vagy csak kényelmetlenség miatt, vagy mint kalandos kockázattól, amelynek könnyelmű szenzációkeresés, vagy izgága újítás jellege van.

De a kényelmesség kérdéséről külön is kell beszélnem, mert általában a *kényelmesség* a legnagyobb kerékkötője a haladásnak. Sokszor a konokság és maradiság, máskor a

nemtörődömség, gondatlanság és felületesség nevén is nevezhető és következményei azt a látszatot terjesztik, hogy ilyen akadályokat nem győzhet le a haladás. Ilyen akadályok oly gyakran bukkannak fel, hogy érvelni velük szemben nem lehet anélkül, hogy ne bukkanjanak fel közben tömegesen újak is mindenféle változatban. Ezekkel szemben már csak az lehetne bíztató, hogyha demonstrálni tudnánk olyan bizonyos célhoz vezető haladást, mely végbement a szóbanforgó akadályok dacára is. Nem elmaradhatatlan velejárói-e a haladásnak az oly folytonosan halmozódó akadályok, melyek korábban merítik ki a haladást, semmint ennek *célja* felbukkanhasson?

Gyakran ugyanezt a látszatot terjesztik bizonyos, éppen ii haladás nevében sürgetett társadalmi, politikai átalakulások is. A haladás akkor beálló *visszaeséseire* utalok már most is, amikor a nép új rétegei kerülnek a társadalom sorsának intézői közé, akik nem hozhatták magukkal ama tapasztaltságot; akikben nem nevelték a hagyományok azt a jártasságot; akiket nem ért el az Isten hátamögött az a kulturális haladás, amelyet elődjeik az országlásban és a művelődésben azelőtt szereztek, azért is, mert, — ami nem is helytelen, — a társadalom sorsának intézése közben több idő van rá, mint a harcban az életért. De most ezek az új rétegek már könnyűszerrel fogják elsajátítani a régebbiek tudását, íapasztaltságát, jártasságát és műveltségét s akkor aztán a haladásnak szélesebb, teherbíróbb, biztosabb és a katasztrófák által kevésbbé zavarható fundamentuma lesz, amelyen a haladást több kilátással lehet tovább építeni. Ami elviselendő addig, az talán kevésbbé az idő teljességére, mint a szerencsétlen kortársakra tartozik.

Ám közben jócskán van idő bizonyos *pesszimisztikus* diszpozíció érvelésére bennünk, és ez előbb-utóbb ráunhat az idők teljességének nyomorúságos útjára. Végre is az átmeneti bajoknak egyszer végét is kell látni! Bizony az imént említett átmeneti jelenségek még nem a legerősebb támaszai annak a felfogásnak, hogy még sincs lényeges haladás — inkább circulus vitiosusban forgó változatosság van. — A szóbanforgó felfogás ilyen kérdésekkel érvel a haladás büszke hangoztatásai ellen: vajjon mi a különbség, ha egy léghajó

száz méter magasság helyett tízezer méter magasságra száll? Megközelíti-e akkor a mennyeket? vagy csak megtudja-e, hogy mik azok a mennyek? Nagyobb hatalmat tud-e gyakorolni csak a földi világ felett? Oly megfontolásokra és metamorfózisokra képesül-e, hogy a földi emberek gondjai, amelyekből azok nem tudnak kikecmeregni, a számára elintéződnek és az ő lelkivilága erre magasabb régióba szállhat? Vagy pedig a léghajó magasabb röpte, csak kísérője és nem tartalma-e a haladásnak? Hát mi akkor a haladás tartalma? Az emberi haladás vajjon nemcsak *részletezéssel* meríti-e ki az eshetőségeket, eszmeköröket és dolgokat? — amikor pedig hallatlan erőfeszítéssel a munka végére ért, ott van, ahol volt előbb. Nem?

Ez a pesszimizmus a haladás minden területén talál táplálékot. Pl. mily nagyszerűnek mondják az orvostudomány haladását, különösen a darvinizmus óta, de hát mi az szabatosan, amit az orvostudomány elért? Talán nagyobb képességű most, mint hajdan az emberi szervezet? Több hasznavehetőt tudunk-e róla most, mint tudtunk az egész orvostudományi haladás nélkül? Hisz bizonyos, hogy e kérdések tárgyalása közben olyan mellékkérdések tátonganak az emberre, amelyek miatt nem szabad elsietni a válaszokat. Itt van az a mellékkérdés, hogy nem nagy teljesítmény-e már az is, ha roppant igényeket támasztó haladása közben az ember megőrizhette szervezeti épségét? És vajjon nem kell-e az emberek mai erőállapotából leszámításba venni azt, hogy az orvostudomány meghosszabbítja sok gyengének és betegnek az életét, akik aztán fiakat nemzenek és mindenképpen lenyomják az általános standardot? És ugy-e a statisztika nem egészen biztos eszköz e kérdések megoldására? Mert hát mióta van statisztika? — és az értelmezése nem függ-e mindig a kor, illetőleg a vidék különös viszonyaitól, eseményeitől? De lehetségesnek tartok olyan választ a haladás kérdésére, amely az orvostudomány haladásának kérdéseitől független. Az orvostudomány haladásának kérdését csupán akkor volna érdemes ezen a helyen vizsgálat alá venni, ha a segédeszközei lehetnének a haladás megállapításának, vagy az én tanulmányom folyamatának — ámde ha nélkülük is célt érhetünk, akkor ezek a kérdések inkább bonyolíthatják a

feladatunkat és jobb ezeket a kérdéseket a keresett válasz megtalálása után külön vizsgálni, amikor is a vizsgálat esetleg könnyítésekkel járhatna.

Persze másfajta haladások is támasztanak olyan kétségeket, mint a gyógyászati; közben lehet úgy, mint éppen az orvostudomány haladásáról, arról a demokratikus haladásról is beszélni, amelynek a csúcsain bárói címek és plebejus miniszterek nyüzsögnek. Hasonlóképen, arról az irodalmi és művészeti haladásról, amely egyre nagyobb erővel érvényesíti a tömegek befolyását. Ugyancsak arról a társadalmi haladásról, amely végül annak kitanulására *vezet,* hogy minden „reprezentáció-képes ember" a társadalom vezetői közé emelkedhessek és aztán az ott elért helyét biztosíthassa is, mindenféle érdem nélkül, csak törekedjék következetesen, ne pazaroljon erőt se különcködésekre, se túlzásokra, és rázza le mindig a másmilyen gondolkozásúak, főleg a dolgokkal sajátmagukért törődök alkalmatlankodásait, amiben számíthat a tömegek többségének segítségére. Továbbá lehet így arról a tudományos haladásról is beszélni, amely részben abba torkol, hogy az úritársaság nem egészen „tökéletes" különcködői mégis címekhez jussanak, ki-ki az ő különcködése területén, — részben pedig abba torkol, hogy a tudományos pályákon kapaszkodók a szakszerűség jegyében olyan bástyákat építhessenek maguk köré, amelyek mögött nagyobb biztonságban lehetnek a tehetséges emberek versenyétől. És még több efféle haladás van.

Azzal még nem intézem el egészen a belőlük származó kételyeket, ha a 48-as forradalmak, s főleg a 48-49-i magyar szabadságharc gyászos kimenetele után következő, és legalább a világháború végéig húzódó korszakot „modern reakció" korszakának nevezem és azt állítom, hogy ez a korszak minden haladást, amelyet nem tudott meggátolni, megmételyezett; ez a korszak idővel mégis megdőlt, viszont a haladás ezután könnyen lerázhatja magáról a múlt korszak alatt rajtaragadt gyanús bélyegeket és már eközben folyhat tovább. A modern reakció kezdetén találkoztak egyszer Londonban mindenféle országok emigráns forradalmárai és Marx Kossuth Lajossal szemben azt vitatta, hogy a forradalmak ideje, megismétlődésük kilátása egyelőre lejárt, mert a

gazdasági konjunktúra megindult. Érthető, hogy Kossuth Lajos nem szívesen nyugodott bele Marx diagnózisába, mert tudta, hogy ez mit fog jelenteni Magyarország számára, pl abban az esetben, ha a 48-as forradalmak megismétlődése kevésbbé a magyarokat, mint azokat a nemzeteket fogja forradalmi hadállásba találni, amelyek 48 és 49-ben Bécset, illetőleg a császárt szolgálták Magyarországgal szemben és ezzel szükségessé tették később a világháború leszámolását és alkalmasint még egyéb leszámolásokat is. Mindenesetre, amíg állt és még fejleszthető is volt a gazdasági konjunktúra, megmaradt a reakció és a hosszabb fejleszthetősége *végett* bérbevette a közbejövő haladásokat is. A modern reakció csakugyan állandósult huzamosabb időre, — addigra ugyanis, amíg számára latbaeső emberek boldogulhattak modernizált reakcióban is, illetőleg bonapartizmussal, az akkori legitimizmus helyett. III. Napóleon, Schmerling, Bismarck, Andrássy, Goncsarov, Disraeli, másrészt Cavour vitték egyelőre a szót; Kossuth Lajos, Gladstone, Mocsáry Lajos nem tudták rávinni az érdekelteket a vegyes nemzetiségű lakosságok egyesítésének problémájára, míg boldogulni lehetett ilyen fejtörés nélkül is. Pláne sok haladás volt éppen esedékes, melyet a modern reakció korszaka még elbírt; ezek a haladások, hogy könnyebben boldoguljanak, a modern reakció szolgálatába is álltak. Pl. a technikai haladás, a fegyverkezés segítésével. Be is következett a fegyverkezési verseny agyonhaj szolódása és a modern reakció megfulladása a saját zsírjában. Oly körülmények között, illetőleg a nemzetiségi öntudatok olyan fejlettségi stádiumába következett ez be, hogy a vegyes nemzetiségű lakosságok problémája elől nem lehetett többé kitérni. Párhuzamosan úgy alakult az országlás a modern reakciónak leginkább eljegyzett területeken, hogy már nem mehetett tovább; mikor már túlontúl egyszerűsödtek itt a kapaszkodás szabályai, akkor már be is telt a mérték, főleg a tudományos haladás egyre kevésbbé tudta elviselni a reá ragasztott hazugságok levegőjét és még kevésbbé a haladás folytatásának sok gátlását. Az emberek már nem tudtak mást csinálni a bennük felhalmozódott tudással, mint vagy tovább haladni, vagy felbomlasztani a már meglévőt.

A reakció ezen kísérő proceszusainak lebonyolódása után a haladás vígabban folyhat tovább, — feltéve, hogy még van, aki haladjon és még elég kedve, valamint természetesen életereje van hozzá. De nemcsak részlet-e mindez? Mi fogja össze a különböző korszakok haladásait, — a lendületesebb korszakok haladásait és a reakciós korszakok kevésbé lendületes haladásait, — hogy mindvégig hajthatatlan egységben folyjanak a cél felé, amelyet titok leple rejt előlük; a hosszas intermezzók által el se térüljenek az útból? Pláne a reakciós korszakok nagyon gyakoriak és mindig sokkai tovább is tartanak, mint a haladás lendületesebb korszakai, — hisz elvégre, amikor ellenforradalomra szokott sor kerülni, már fáradt is az emberiség és pihenésre vágyik. Archimedes és Gallilei között jött előbb Horatius elcsüggedése és bizalmatlansága minden emberi kezdeményezéssel szemben, aztán Néró kora, mikor is az emberek, ha már nem mutattak nekik a vezetőik semmilyen célt, legalább mindenféle erkölcstelenségben tobzódtak az életerejük kielégítése végett, — később jöttek a daliás, bár deranzsált és műveletlen népvándorlók, — a kevésbé daliás, de ugyancsak deranzseált és ugyancsak tévelygő szellemű, ám már valamilyen, a külsőségektől némiképpen emancipáló, újkeletű és messzeható bölcsesség fényében vergődő flagellánsok, — a már megint daliás, de már nem deranzseált, hanem a kortársaik megzavarodott szellemének vigasztalására sok pogányt ölő, és eközben a világ különféle tájékain értékes foltozni valókat a köntösükre szedő, ezzel a világkereskedelmet is fellendítő keresztesvitézek, a tudományos érdeklődés lázas reménykedéseibe kapaszkodó alchimisták stb. stb. Talán nem helytállóak azok az aperszüim, melyekkel most történelmi nevezetességeket illettem, hol túlságosan rosszmájú, hol túlságosan okoskodó és mindenhol felületes voltam, — megengedem, hogy ez lehetséges. De akkor is válaszolnunk kell mindenekelőtt azon kérdésre, hogy mi fogja össze, egyáltalán összefogja-e valami a különböző korszakok haladásait? Erre kell most válaszolnunk, minden egyéb kérdés csak mellékvágányra terel.

Tehát!

III. A haladás deduktív levezetése.

Előbb legalább elgondolni kell tudnunk a haladás alapján érdemes célját és be kell bizonyítanunk, hogy a történelem tényleg ezen cél irányában folyik. Aztán be kell bizonyítanunk, hogy a történelem ezen folyamata valóban haladás, mely a történelem különböző korszakain keresztül egységesen és folytatólagosan vezet a célunk felé. Szóval tehát! minden időkben és minden földrészeken sokszor leszűrték már a legkülönbözőbb tapasztalatok azon érett tanulságát, hogy biztos boldogságot csak az a lelkivilág nyújthat, amely a külvilágtól függetleníteni tudta magát és amelyet nem zavar izgága lustaság, se gyászolt szeretetlenség emléke, bűntudata. Megpróbáltak sok egyebet is, felhasználták erre minden időknek a vívmányait, de mindig visszatértek megint a *független lelkivilág* tanulságához, bár ennek kivihetősége se mutatkozott sohase olyannak, hogy kielégítse az embereket és ellent tudjon állni a külvilág új csábításainak.

A világi dicsőség, méltóság és fény, sőt elismerésre törekvő ambíció, a szóbanforgó lelkivilág szempontjából csak izgága lustaság ugratása, ha fáradságos teendőkkel terheli is meg az embert, sőt annál inkább balga hiúság. Az embereknek ugyan többnyire mellékcéljaik is vannak, amikor külső díszt hajhásznak, sőt ezek a mellékcélok általában az alapvető életösztön teljesebb kielégítését jelentik, — mégis minduntalan kiderült, hogy nem érdemelték meg a rájuk pazarolt fáradtságot, a miattuk elfogyasztott erőt és időt. A független lelkivilágnak könnyű is volna győznie fölöttük, ha a tartalma teljes kielégülést nyújthatna már.

E lelkivilág elvben beéri azzal a szemlélettel és elmélkedéssel, amely az élet nyilvánulása. E lelkivilággal congeniális szenvedély egyrészt csak az a szeretet, amely a szemléletének és elmélkedésének tápot nyújt és amelyet a bölcsessége megóv attól, hogy e lelkivilágot felkavarja, másrészt az a munka, amelyet e lelkivilág védelme és érvényesítése adhat fel. De ne beszéljünk ezekről a congeniális életműködésekről annak megállapítása nélkül, hogy ezek könnyen elmoshatják a lelkivilág és a külvilág határait, — bár annak a leszögezését se volna helyes elmulasztanunk, hogy másmilyen a külvilág, a lelkivilág. — és megint másmilyen a saját szem-

pontjából. Pl. könnyebb eltévedni a külvilág csábításai közt, ha nem a lelkivilág szempontjából vizsgáljuk ezeket.

A visszavonulás e lelkivilág sáncai mögé, nem visszavonulás az élettől és ezért az elsőfokú életszükségletek kielégítéséhez szükséges javak hiánya meg is zavarhatja ezt a lelkivilágot. Persze mindenki fenntartja magának az arról való döntés jogát, hogy számára mi az elsőfokú életszükséglet. Ilyen életszükségletek nagyon különbözőn is lépnek fel, és olyan erőszakosan szokták ezt rendesen tenni, hogy a lelkivilág végül is ama külvilág szolgaságába kerül, amelytől függetlennek kellene lennie! Kevesen tudtak olyankor, amikor a lelkiviláguk függetlensége veszedelemben forgott, ennek a javára optálni a konkurrens életszükségletekkel szemben. Sokan, akik helyesen hiszik, hogy a megélhetés ideiglenes veszedelmének elhárítása, vagy a szemléletük témakörének gyarapítása jobb életfeltételek szerzése által lehetővé teszik a független lelkiviláguk életének gyümölcsözőbb folytatását, — később elvesztik a független lelkivilágukkal összekötő fonalat, azon eljárásuk közben, amelyet helyes megállapítással kezdtek de azzal végeztek, hogy végül teljesen feladják lelkivilágukat függetlenségét. Másrészt olyanok is vannak, akik az életüket és ezzel lelkivilágukat beteljesülésének a lehetőségét oktalanul feláldozzák. Azaz pardon! ezt a szót, hogy „oktalanul” most csak úgy értettem, hogy a lelkivilág szempontjából szükségtelenül és ehelyett kétségből aziránt, hogy a külvilág sanyarúságain át lehessen hatolni és ez meg is érje a küzdelmet. Sok ilyen esetben indokolhatják is a körülmények a vértanúi elhatározást, máskor viszont elhamarkodottnak látszhatik ez későbbi, nyugodtabb órában. A konklúzió ilyenkor pedig az, hogy mégis csak jobb lett volna a „reális” életszükségletekkel törődni. Az ember ide-oda hányatik a lelkivilág és a külvilág között.

Mindezen gyakorlati körülmények arra vallanak, hogy a lelkivilág független boldogságának tanulsága, amely nagyon régi — még nem gyökeresedett meg, vagy nem tud eléggé alkalmazkodni az élet viszonyaihoz. Lehet azt mondani, hogy csak „még” nem tud, de lehet azt is mondani, hogy sohse fog tudni. Mindenesetre manapság könnyen zavarható a kérdéses képesség. Fonák is a mai viszonyok

között minden prédikáció róla, mert például, aki pulykapecsenyét eszik, annak azt lehet élénk helyeslés közben telelni, hogy könnyű pulykapecsenyét enni és a lelkivilágról prédikálni; aki pedig még nem evett pulykapecsenyét, azt könnyű a pulykapecsenyével levenni a lábáról és annak a belátására bírni, hogy neki még nincs joga leszűrni az élet tanulságát, mert ő még csak nagyon keveset ismer az életből. E gyakorlati viszonyok szemléletéből egy, a haladás kérdésére felelő konklúzióra kell jutnom, mert enélkül — sőt ennek már hosszas késlekedése alatt is — jogos az a közbeszólás, hogy mi köze van a szóbanforgó tanulságnak a haladáshoz, és hogy mire való az egész haladás, ha ezt már régen tudják, és ma sem több sikerrel, mint régen; beszéljek inkább az orvostudománnyal való foglalkozás irányairól, ha nem tudok egyebet tenni a haladás kényes kérdésével, mint elkalandozni tőle. Ez helyes, de most mindjárt rá is térek a várt feleletre, sőt azért hallom meg most az esetleges közbeszólásokat, mert éppen most akarok rátérni a kitűzött célomra.

Hát rámutattunk előbb a független lelkivilág azon tanulságára, amelyhez minduntalan visszatérni kényszerül, — és amelytől minduntalan eltántorodik megint az emberiség. A történeimet végigkíséri az a tendencia, hogy a szóbanforgó tanulság mindinkább elmélyüljön és mindszélesebb körökbe hatolhasson; a történelem sorra kimeríti és bukásba dönti mindazt, ami elvonhat a szóbanforgó tanulságtól. Viszont a lelkivilág számára mindtöbb tápot — lelkitápot — gyűjt össze, amely a benne való élést megkedveltetheti és a szóbanforgó tanulságot a külön tanulságaival is megerősíti. Az emberi tudomány legmateriálisabb haladásával is a lélek hatalma növekszik a holt anyag felett, a szociális haladással is tágul a lélek függetlenítésének lehetősége, — bármit jelentsenek azonkívül a nevezett haladások.

Másrészt az élettapasztalat érett tanulsága gyanánt ugyancsak gyakran hangoztatják ma is a független lelkivilág konklúzióját. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy például a meggazdagodott ember, amikor már elég érett, arra konkludálna, hogy jobb lett volna szegénynek maradni, vagy a szegény ember, amikor már megérett a szegénységében, arra

konkludálna, hogy kitűnő dolog szegénynek lenni, és mind a ketten efféle konklúziókkal az érettségüket bizonyítanák. Tételemet csak azzal az óvatos példával illusztrálom most, hogy például a meggazdagodás az elért siker elégtételén kívül csak addig a határig nyújthat tartós kielégülést, amennyiben a független lelkivilágban való életet megkönnyítené és elszórakoztatni tudja, — másrészt a szegénység csupán akkor válik elviselhetetlenné, amikor betörhet a független lelkivilágba. Ez a példa egyelőre elég is, de meg lehet még kockáztatni az utalást azon állításra is, a megcáfoltatás veszedelme nélkül, hogy még nem volt ember, akit a külvilág tartósan ki tudott volna elégíteni, de már volt olyan ember, akit a lelkivilág igenis kielégített tartósan. Csak érdekes exotikum gyanánt említem egyelőre azt, hogy a lelkivilág élvezetét csak a bűntudat szokta lehetetlenné tenni, ez egyébként előbb-utóbb a külvilág élvezetét is mindenkinél, — másrészt az emberek általában szükségesnek szokták tartani az öntudatuk meggyőzését arról, hogy ők ilyen meg olyan jók volnának, vagy lettek volna stb. — Sokan azért nem tudják elintézni a külvilágot, mert minduntalan bántja őket, hogy mások, akik alkalmasint rosszabbak náluknál, ilyen meg olyan szerencsét értek el, ők maguk viszont távol vannak ettől; — hát hol az igazság? E gondolkozás alaphibája természetesen az, hogy a szerencsét csupán a külvilági látszat szempontjából ítéli meg, és induljon ki habár magasabb igazság kívánásából is. de benne reked azután a külvilági látszat irigylésében. De, ismételten hangsúlyozom, az egyéni életre való utalások csak arra valók most, hogy az esetleg közbeszólni akarókat türelemre bírják. Ne zavarjon semmi annak kifejtése közben, hogy a történelem mily módon részletezi a független lelkivilágra való konkludálást.

A rabszolgafelszabadító és a földi világ nyomorúságától más világ felé mutató *keresztény,* — a demokratikus *nemzeti.* — az élet teljes jogához, az élet teljes lehetőségének megszerzésére törekvő *szociális* fejlődés mind szolgálják a történelem jelzett tendenciáját, mert mindtöbbek számára lehetővé teszik, hogy a külvilági gyönyörűségeket, amelyeket túlbecsülnek addig, amíg elérhetetlenek, — való értékük szerint ítéljék meg. Ha gyakran szembe kerülnek is egymással az

egyes fejlődési folyamatok — régi beérkezettek és új jövevények, kifáradt öregek és vérmes fiatalok; tegnapi és mai divatok, vagy jelszavak örök harcai által —, mégis van közöttük valamilyen egység és annál biztatóbb folytatólagosság, mert az apák makacsul minduntalan fiakat nemzenek és teszik ezt nem is csak szorgalomból, vagy élvhajhászatból, hanem miközben egy életszükségletnek eleget tesznek, legyei^ ezen életszükségletnek neve bármi. Persze a győző újak — esetleg forradalmárok — mögött mindig nagy hada kullog azoknak, akik nem tudnak velük lépést tartani — és ezek szövetségben a legyőzött régiekkel, azonnal rávetik magukat az elébük kerültekre, mihelyt az utóbbiaknak nehézséget okoz a kitűzött feladataik megígért megoldása; ez az ellenforradalom, amely a haladásban esetleg életerőt is elsorvasztó reakcióval jár, és sohase marad el, és annál tartósabb szokott lenni, mert hiszen amikor ellenforradalomra kerül sor, már fáradtak a forrongok és azonkívül az ellenforradalom nagyobb tömegekkel és lassúbb felfogású egyénekkel is dolgozik, mint a forradalom.

Közben a kulturális haladás — eltekintve is attól, hogy a hatásköre mindinkább terjed — egyre nyomatékosabb hangon tud szót emelni a lelkivilág uralmáért.

A haladást gyakran kompromittálják gyanús arcú és beszédű zászlóvivők. Mindig sok minden található a nap alatt, ami a jelzett tendenciát elhomályosítja! Rendesen csak azért vonják be a nagyobb tömegeket a politikai életbe, hogy a fennálló pártviszonyokat felborítsák, és a jelszó kiadói ezáltal uralomra kerülhessenek. Az új politikai jogalanyok, az új gazdagok stb. — aztán az elődjeik bűneit még szemérmetlenebbül folytatják. De végül ők maguk is túlesnek ezeken — mennél mohóbbak, annál gyorsabban. Ez pedig nagyon helyes, mert az emberiséget nem prédikációkkal kell nevelni, sem nem kényszeríteni a jóra, ez nem volna megbízható hatású, hanem neki magának kell rájönnie, hogy a jó a leghasznosabb vagy a legkényelmesebben hasznos, vagy — hát hiszen látni fogjuk. Annyit most is megállapíthatunk, hogy a különféle rosszaságok is végeredményben a haladást szolgálhatják. Közben a külvilági élettartalmak hajszolásai és a lelki szegénységben támadó — azt kiegészíteni

akaró — eszmények az embert egyre-másra katasztrófába döntik, a haladás tendenciájának így messzire és mélyre világító fáklyákat gyújtván. Ama kísérletek, amelyek ilyen görögtűzzel érnek véget, mindinkább kimerítik a külvilág gyönyörködtetési lehetőségeit.

Tehát van haladás, megállapíthatjuk erről, hogy a független lelkivilágra való konkludálást állandóan javítja és állandóan többek számára teszi lehetővé, még pedig anélkül, hogy kimondottan ezzel a céllal folynék. Ez pedig nem jelenti az általános visszatérést a fakírhoz, hanem inkább azt, hogy a független lelkivilág eléréséhez ne kelljen éppen fakírnak lenni: egyre kevesebb lemondással és egyre többen jussanak a független lelkivilágba. Ennek a haladásnak az oka egyszerűen az, hogy önkéntelenül van haladás, amíg életerő van az emberiségben, illetőleg amíg egyáltalán él az emberiség. Az emberek általában azon filozófiával congeniálisan élnek, amely szerint, ha már egyszer élnek, igyekeznek mennél jobban élni, a halál viszont nem sürgős, mert erről úgy se késhetnek le. Vannak bár kivételek, mint már jeleztem is, ezen szabály alól, de az emberiséget nem ezen kivételek irányítják, hanem a nevezett általános gondolkozásmód. Ebből kifolyólag pedig önkéntelenül haladnia kell az emberiségnek. Ezt is érheti kimerülés, ám feloszlik nemzetekre és ezek is különböző társadalmi rétegekre, amelyek szükség esetén kicserélődnek, pl. a haladást éppen vezető embercsoportot a kimerülésekkor felváltja egy-egy frissebb embercsoport. Amely nemzetnél ez a kicserélődés nem megy — illetőleg nem mehet — végbe, az maga is tönkre megy, miként pl. az ezeréves Magyarország 1918-ban azon esetre, ha nem volnának bizonyos körülmények, amelyek a nevének és hagyományának örököseit előbb-utóbb megint nemzeti életre provokálhatják. Ezen a helyen nem kívánatos a kérdéses körülmények pontosabb kifejtése, — most csak annak a leszögezése aktuális, hogy amint elpusztul az a család, melynél az apák a fiúkat nem engedik jókor a kormányrúdhoz: úgy az a nemzet is, melynél nem lehetséges jókor a kormányzó társadalmi csoport felváltása. Ez a nemzet csak addig élhet az államfenntartók szerint, amíg ők rendelkeznek vele. Az antik világ kimerülése az egész emberiség történetének végét is

jelenthette volna, ha nem vették volna át a haladás vezetését jól-rosszul új népek; ezek aztán bizonyos konfúzió után, amelyről még lesz alkalmunk bővebben beszélni — még tovább is vitték a haladást. Ha ilyen új népek nem válthatták volna fel az antik világot, és ebbe az egész emberiség beletartozott volna már, mint a modern világba már majdnem minden nép a földtekén, — akkor az antikvilág kimerülésével beállt volna már az emberi történelem kimerülése is. Mielőtt erre sor kerülhet, a vezető embercsoportok kicserélődése még oly meglepetésekre vezethet, aminő pl. a nőuralom vagy más hasonlóan exotikus fordulat volna, de bármiiyen tiszteletreméltó és animáló fordulat volna is ez, mégis csak olyan részletkérdést jelentene már, amelynek fejtegetése a mi tanulmányunk szempontjából felesleges. Bebizonyítottnak vélem, hogy a történelem egyre többek számára és egyre több csábítással szemben teszi lehetővé a független lelkivilág konklúzióját, továbbá, hogy a független lelkivilág konklúziója tényleg nem múlta idejét a külvilág csábításainak szaporodása közben és végül, hogy a haladó emberiség életereje még nem merítette ki a felfrissülő képességét.

IV. A nemzetközi politika példája.

Hogy a történelem törvénye nem az örök ismétlődés, amelyet az egyes korszakok kimerülése után új korszakok csak új jelszavakkal új színekbe öltöztetnek, ezt most a *nemzetközi politika* példájával is erősíteni fogom.

Az őskorban a különböző nemzetek leginkább úgy kerültek viszonyba egymással, hogy az egyik alávetette uralmának a másikat. Ám az egyes nemzetek fölött is csak egyes zsarnokok, despoták uralkodtak, ami alighanem azért volt az államfejlődés kezdete, mert az eredendő emberi tulajdonságok primitív állapotában senki sem érezhette magát biztonságban a többiek között kellő hatalom híján. És minden hatalom önkéntelenül kívánságot ébresztett még több hatalom iránt. így, ha egy nemzet alávetett az uralmának más nemzeteket, — ebből mindig egy-egy zsarnok uralma származott több nemzet felett. így volt ez még az előázsiai despociók

korszakában, amelyek megkezdték az állam berendezését, a nép állampolgári nevelését, — egyelőre theokratikus alapon. Azok, akik nem bírták, vagy nem akarták megszokni az életet a despociókban, — külön szervezkedést indítottak meg Európában, de az ókor itt is, — a világuralom szellemében — nevezetesen a római császárok világbirodalmával végződött. A középkor az *univerzális császárság* eszmekörében haladt tovább, még pedig annál is inkább, mert hisz újból barbár népek vezették, melyek nem érthették, hogy az antik Európa micsoda fejlődéssel jutott a császársághoz és a kereszténységhez. Az antik fejlődés végső konzekvenciái egyelőre csak bűvös hatással lehettek a barbárokra, némileg konfundálták is ezeket, de megvetették egyúttal már annak is az alapjait, hogy miképen haladjon később a fejlődés tovább, legyen a középkorból újkor.

A teljhatalmú császárok utánzásával rendezkedett be mindenki a saját szűkebb portáján. Ha ez nagyon jól sikerült neki, akkor ő a császárságra is pályázni kezdett, a császárt kiakarta túrni a helyéből, hogy ő kerülhessen oda, és kezet nyújtott a császár minden ellenségének, aminőket mindig könnyen talált is, mert a császárt a világuralom igénye természetesen arra hajtotta, hogy legalább minden szomszédjával összetűzzön. Minden magasabb politika csak a világuralom eszméje körül és annak mintájára mozgott.

Tehát az ókorban és a középkorban a legnagyobb hatalom volt a legfőbb politikai cél, vagyis használatosabb kifejelzéssel: a világuralom; — mert a nagyság, nagyszerűség, amellyel eme legnagyobb hatalom kergetője ki akarta elégíteni életerejét, biztosítani hatalmát — éppoly kevéssé meghatározható fogalom, mint a világuralomé; vagyis: az akaró nem tudta szabatosan, hogy mit akar. A legnagyobb hatalom előtt azonban nem volt senki sem biztonságban, mert mindenki tartott tőle.

A XIII. században Krisztus után összetört a római császárság, amely a Karolingok szent római birodalma után átvette az antik római birodalom örökségét. De a világuralom eszméje az univerzális császárság összeomlásával még korántsem lett elintézve, hisz minden kiskirály a teljhatalmú császár mintája szerint viselkedett, rendezkedett be és gon-

dolkozott. Az univerzális császárság összetörésével még csak atomizálódott a világuralom. Az apró német fejedelmeken kívül ezentúl a szomszédok is törekedtek a római császár utódlására, egymásután következtek Francia-, Spanyolország, Hollandia stb. a színen.

Annak, hogy simán lehessen tovább haladni, más bonyodalmak; kerültek az útjába; pl. a német—római császárság azt is jelentette volt, hogy a németek legyenek Róma katonái, mikor Rómának saját hadserege a világuralom fenntartására már nem volt, csak pápája és papjai. A római pápa olyan feladatokat rótt a németekre, amelyeket ezek idővel megsokaltak. így aztán Németország alkalmas talaja lett a reformációnak, amely előbb csak kisebb mozgalmakat tudott felidézni, noha már korán ébredtek kételyek az evangéliumnak Rómában hatalomrajutott értelmezésével szemben, bár Rómának a Napkeletről érkezett versenytársai hamar kivesztek vala és ezeknek nem akadtak folytatóik Napnyugaton. Ennek az okaival a Rómában később végbemenő átalakulással és a középkor elérkezésével az újkorig most nem kell bővebben foglalkoznunk; elég annak a megállapítása, hogy a reformáció mindenhol csak az idegenuralommal szemben támadó nemzeti ellenhatás szövetségében tudott nagyobb arányokat ölteni. Ez se szükséges a megegyezésünkhöz abban, hogy amikor éppen az univerzális császárság megbukott, általában nagyon örvendetesnek találták a helyzetet és nem kívánták a megbukott hatalom feltámadását. Hisz az következett a császárság eszméjéből, hogy beleütközzék mindenkibe a császári hatalom!

V. Károly és a következő német császárok kísérleteit az univerzális császárság restaurálására nem akarta elviselni még a saját nemzete sem, mely éppen eleget szenvedett már a nevét viselő császárság elmaradhatatlan kalandjaitól. Azonkívül főleg az elsősorban riválisa hatalom, Franciaország buktatta meg, arra törekedvén, hogy a német-római császárság örökébe lépjen. (Bizonyos ideig zavaros volt a helyzet; mindenféle új nagyhatalmak kezdtek szerepelni. A meglepő váltakozásaikat megkönnyítette, hogy éppen akkor kezdődött a gyarmatbirodalmak alapítása és a hajóhadak jelentősége. A német császár családi birtokává lett Spanyolország

után kis ideig Hollandia vezető szerepet vitt a gyarmatpolitikában. Amikor Hollandiát leszorították a nagyhatalmi polcról az angolok, egy érdekes jelenség mutatkozott, melyet nem akarok említés nélkül hagyni. A Hollandiának nagyhatalmisága idejében világpolitikával foglalkozó hollandusok hazájuk nagyhatalmiságának bukása után azzal értékesítették politikai neveltségüket, hogy — mit tegyenek mást? — felfedezték a nemzetközi jogot. Életerő volt bennük és ennek valahogy teret kellett találnia. Az ellátatlan életerő mindig kényszerűségből a haladáshoz menekül. Igaz, hogy a hollandus életerő iparűzéssel is érvényesült, aminek hiánya miatt a spanyoloknál a spanyolok nem tudták megtartani a gyarmatbirodalmuk hasznát, de a politikailag berendezkedett életerőnek is kellett tér. A spanyol nemzeti életerő, mely még nem jutott el az iparosodásig, nemzetközi jogra se fanyalodhat; a spanyolok nyilván csak véletlenül jutottak gyarmatbirodalmukhoz, mely az egykorú spanyol irodalom és művészet táplálásán kívül nem is vitte másra. Mellesleg a Róma katonaságát szállító német-római császársággal Róma világuralmi pozíciója is megingott; a renaissance után főleg a franciák játszották az utód szerepét. Mindezek az érdekes bonyodalmak nem változtattak azon, hogy a Habsburgok kísérletei az univerzális császárság helyreállítására mind megbuktak, hasonlóképen a rivális kísérletek.)

De XIV. Lajossal, osztrák Józseffel és Napóleonnal szemben már kialakult a *hatalmi egyensúly* eszméje, amely a hatalmak, — illetőleg a helyükbe lépő nemzetek viszonyát meghatározta. Manapság, midőn a hatalmi egyensúly politikája agyonkompromittált, furcsán hangzik ennek, mint vívmánynak az említése. De csak azok kompromittálták agyon a hatalmi egyensúly eszméjét, akik ennek a nemzetek előtt, majd a nemzetek nevében ugyan, de a régi autokratikus hagyomány szerint, a kezelői voltak. A dinasztia presztízse és a nagyhatalmi presztízs volt a legfőbb érv, a nemzet csak eszköz, amelynek ugyan fokozatosan egyre több befolyása lett a hatalmi egyensúly politikájának vezetésére, de még se tudta betölteni ezt a nemzeti eszmének megfelelő tartalommal. A nagy francia forradalomra következő ellenforradalom, amely 1848 után csak modern köntösbe öltözött, de

nem javult meg, — hamisan állította be az angol és a nagy francia forradalom ideológiájából lett nemzeteket az egymással szemben bizalmatlan ősfajok képviselői gyanánt. A nemzet eredetileg — a Stuartok ellen kitört angol, és a XIV. Lajos elleni kirobbant francia forradalomban — az uralkodó fenségével szembekerült népfenséget jelentette. A Napóleonnal kezdődő ellenforradalmak aztán némileg módosították a „nemzet" eredeti értelmét, annál is inkább, mert a különböző nemzet különböző fejlődési fokon álló, többnyire primitív, másrészt a megoldandó problémával megbirkózni még nem bíró nemzeteket a vezetőik könnyen tudták egymással szembeállítani. A nemzet maga se tudta még a forradalmi virtusát máshogy kiélni. A vezetőik számára pláne az volt a legkényelmesebb, hogy a régiek módjára túllicitálni akarják a régieket. Ezt 1848 után már általánosan próbálhatták és tehették annál inkább, mert a „nemzet" eredeti értelmét 1848, sőt a következő korszak se tudta megvalósítani. A magyar szabadságharc azon bukott meg, (egyéb okoktól eltekintve) hogy nem tudta egyesíteni Magyarország különböző nemzetiségeit, nem tudott olyan koncepciót találni, amely az *ország különböző nemzetiségeit egybefoglalta volna.* Kossuth Lajos a szabadságharc után ebben jelölte meg a szabadságharc elvesztésének leglényegesebb okát, ugyancsak a nemzetiségek egyesítésének gátjánál bukott meg Gladstone liberalizmusa. Mocsáry Lajos a magyar függetlenségi politikát reménytelennek jelentette ki azon esetre, ha nem fog Kossuth Lajos tanulságának alapjára helyezkedni, — amit Kossuth Lajos a balkáni konfederáció javaslatával próbált. Mindez utópisztikusnak látszott a modern reakció hosszú élete alatt, az általános felfogás akkor az volt, hogy a gondolatot nevetséges ily komolyan venni. De annál teljesebb bizonyságot szolgáltatott a nagy torinói emigránsnak a világháború vége, vagyis azon időpont, amikorra a modern reakció a kor hitetlensége és tunyasága dacára mégis agyonhajszolódni kényszerült. Most már világos lehet, hogy a hatalmi egyensúly miért szükséges. Csakis azért, hogy az egyes nemzetek ne is próbálhassák a túlerejük kihasználását egymással szemben. Demokratikus nemzetek, amelyeket az önrendelkezési joguk alapján kormányoznak, nem is kívánhat-

nak ilyesmit. De a belpolitikai fluktuáció közben uralomra kerülhetnek mindenhol reakciós irányzatok is, amelyek a régi hamis ideológiából kiindulva ki akarnák használni a nemzet túlerejét elnyomásra. Ezt az eshetőséget a nemzeti egyensúlynak eleve meg kell gátolnia. Valamilyen szabályszerű viszonynak úgyis kell lennie az egymással egyre sűrűbben érintkező nemzetek között. Hát íme, éppen erre alkalmas a nemzetközi jog, amely kiépíthető az egyes államokon belül is érvényes magánjog mintájára!

A napóleoni háborúk következtében egyúttal pacifista áramlat is támadt. A legitimista restauráció fejedelmei ezt a korhadt uralmuk állandósítása számára szerették volna kihasználni. (Szentszövetség 1815, 1848, 1854). Ez azonban a haladásnak útjában állt volna, okvetlenül szükség volt a haladáshoz a kérdéses uralmak megdöntésére; történjék ez bármily áron és ezért a pacifizmus még nem lehetett időszerű. A modern reakció alatt viszont azért volt a pacifizmus időszerűtlen, mert a haladás akkor lehetségessé vált egy időre oly külön erőfeszítés nélkül is, amilyen a modern reakció megdöntéséhez szükséges lett volna. Sőt a haladás egyideig karöltve a modern reakcióval folyhatott. De amikor aztán betelt a mérték, akkor megbosszulta magát a szükséges erőfeszítések hosszas elnapolása kényelmességből. Az elnapolt gondok végül mindig torlódni szoktak és ekkor olyan katasztrófát idéznek elő, amilyen éppen a világháború volt. Az ennek következtében támadt új pacifista eszmeáramlat, mely a *népszövetségre* vezetett, és több hasznát vehette már a nemzetközi jognak, nem jött többé időszerűtlenül, mert a haladás folytatásának már szüksége volt rá, és a pacifizmus berendezésének nem hiányoztak már bizonyos előfeltételei sem. De ami a világháború kimeneteléhez kellett, az nem mind a világbékéhez szükséges előfeltételek megteremtése volt, — hisz a világháborúnak mindenekelőtt addig kitolt gondokat kellett orvosolnia. Mi fog így ama tarthatatlan alakulásokból következni, amelyeket a világháború céljainak imént említett torlódása idézett *elő?* Mi lesz már most?

V. A demokratikus keretek kialakulása.

Mielőtt erre felelnénk, vázolnunk kell röviden azt a belpolitikai fejlődést is, amely a hatalmak helyébe nemzeteket állított.

Rátérvén erre, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *különböző korszakok összefüggését* sem. Eddig már többször beszéltem a haladásról úgy, mint határozott tényről, pedig még kevés figyelmet szenteltem a különböző korszakok összefüggésének, holott ez döntő jelentőségű abból a szempontból, hogy van-e folytonos haladás. A középkor és az újkor szétválasztása, mintha ezek különböző korszakok volnának, csak mondvacsinált. Ezt nem indokolja még a nem egyházi ókor renaissance-a, és a reformáció, vagyis az ókor végső levont tanulságának, a kereszténységnek népies, egyszersmint bensőséges adaptálása sem, még sokkal kevésbbé Amerika felfedezése. Felesleges tehát a középkor és az újkor egységét bizonygatnom, annál feleslegesebb, mert a középkor és az újkor között másmilyen összefüggések is vannak, mint a nemzeti fejlődés vonalán. A haladás egységét ezekkel erősítgetnem szemfényvesztés volna, éppen úgy, mint a VIII. és a IX. század egységének a bizonyításával. Nagyobb súly helyezendő azon kérdésre, hogy az újkori haladás folytatása-e az ókori haladásnak, folytatása-e főleg a nemzeti fejlődés tekintetében?

Már utaltam arra, hogy az őskor a Földközi-tenger despotikus államainak kialakulásához és az innen a szabadság jegyében történt szecessziók államfejlődéséhez vezetett. A legendák ködébe kellene leszállnom, ha ezeket a szecessziókat bizonyítani akarnám, de most feleslegessé teszi ezt egyszerűen az utalás arra, hogy az európai fejlődés oly alapon állt, amelyet Elő-Ázsia és Észak-Afrika még nem merítettek vala ki, és hogy ezen európai fejlődés a despociókával szemben fölényesnek bizonyult. Tehát az egész ókori haladásnak európai alapra kellett helyezkednie, akár szecesszió által jött létre ez az alap, akár máshogy, akár lehet az ókori Hellast és Itáliát már Európának, illetőleg Európa csírájának nevezni, akár nem lehet. A görög szabadság ugyancsak arisztokratikus volt még, a római nemzet a sza-

badság mezején csak Cézár demokratikus forradalmáig jutott el, amely aztán ellenforradalomba fúlt, mert nem tudta megszervezni a demokráciát., — de már idáig is haladni kellett Xerxestől. Ha ott vette fel az újkor a haladás fonalát megint, ahol az ókor félbehagyta, akkor a haladás egysége bizonyos. Az ókor a primitív hősködések után elért már bizonyos civilizációt, de az idevezető utat a népvándorlás barbárjai újból járták meg, ha Herkulesek, Odisszeuszok, Cincinnatusok helyett kereszténylovagok, másrészt rabszolgák helyett jobbágyok jelmezében is. Ám már meg volt vetve annak az alapja, hogy a lovagkorra jobb folytatás következzék, mint Cézárra. Ennek az előjelei a jobbágyoknál inkább a több szabadsággal rendelkező iparűző — és másféle pénzcsináló kolonisták — vagy későbbi nevükön, polgárok voltak. Cézár megmutatta ugyan, hogy Európa fölénye az oriensszel szemben nemcsak az oriens legyőzésére volt alkalmas, hanem az oriens fölött való uralom berendezésére is, de mindez csak az ókor számára lehetett elég, a további haladáshoz viszont azon eszményi csírák megérlelése is kellett még, amelyeket Cézár még nem válthatott valóra.

A lovagok agyonhajszolódása és végelgyengülése után a legerősebbjeik, a polgárságra támaszkodó fejedelmek abszolutizmusa javára és az abszolutizmusnak hamar ezután szintén bekövetkező végelgyengülése után *a polgári forradalmakkal* szemben ezek az elvi egyenlőség alapján *automatikusan tovább fejleszthető alkotmányokkal* már haladásra vezettek, az ókorhoz képest. És ez a haladás már jobban bírta el a reakciókat és ellenforradalmakat is. Sőt Angliában hagyománnyá vált, az utóbbiak bizonyos kárpótló beillesztése a demokratikus haladás rendszerébe az alkotmány automatikus fejleszthetősége érdekében. (Pl. az angol király jogaiból ma kevesebb befolyás következik a nemzet elhatározásaira, mint aminőt akármelyik népszónok elérhet. Az ilyen alkotmányos királysághoz simábban vezet az út a múltból, mint ama köztársasághoz, amelynek mindig olyan egyéniség áll az élén, aki az éppen aktuális feladatok megoldására legjobban felkészült.) Haladást jelent az újkorban az általános elérkezés a világbirodalomnélküli nemzetköziség elvéhez is, ha ez az elv még nem is valósult meg teljesen, ami kitolja

egyelőre a hadtörténelem konklúziójával már biztosítható pacifizmus teljes berendezkedését is. Haladás az újkorban a materiális emancipáció oly törvényes biztosításának előkészítése is, amely a munkát, teljesítőképességet és az érdemet a neki megfelelő különleges elbánásban részesítse a méltó jövedelmén kívül már csak azáltal is, hogy mindenki szabadon járhasson a tehetségének megfelelő helyeken és a legnagyobb örömöket élvezhesse itt; ami azzal az előnnyel is járna, hogy elszoktatna hívságos örömök hajszolásától. Akármily messze állunk ma ettől a tüzetes változástól, és akármennyi kétség uralkodhatik aziránt, hogy ez a tüzetes változás valaha bekövetkezhetik-e, mégis kétségtelennek mondhatjuk e kétségek lefegyverzése nélkül is, hogy ma közelebb állunk ehhez a változáshoz, mint álltunk pl. akkor, amikor[1] még nem lehetett erről a kérdésről döntő fórumon bután és rosszhiszeműen sem tanakodni.

A demokrácia már a nemzetközi politikára is érvényesített hatást. így fellépett már a XIX. században olyan áramlat az angol politika területén, amely az összes kontinentális birtokokról való lemondást követelte, nehogy ezek az angol nemzetet konflagrációkba sodorhassák. Ez az áramlat sikerrel is járt. Ez a siker még nem mutatkozott elegendőnek nemzetközi konflagrációk elkerüléséhez, — de az utat eme cél felé még nem is adták fel, sőt egyre nagyobb hévvel törik. Most az a német lépés van soron, amely hasonló irányzattal átszervezze a németek külviszonyait abból a célból, nehogy minduntalan feszültség támadhasson Németország világuralmi törekvései miatt, amelyek Németországot már többször döntötték vala katasztrófába, vagy nehogy nyomás nehezedjék a németek egyik vagy másik szomszédjára, olyan német „Drang"-tól való féltükben, amilyen a régi nemzetközi politika szerint a hazafiasság követelménye volna mindenkor, amikor alkalom kínálkozik erre. Hogy ilyen cselekedetre éppen Németország maga határozza el magát: erre a kérdéses katasztrófák speciálisan német sanyarúságai előbb-utóbb rá kell hogy vezessék a németeket. Ilyen katasztrófák Ghibellinizmus bukásakor, a harmincéves háború és a napóleoni háborúk (illetőleg a nagy francia forradalom ellen kezdett háborúk) alkalmával is voltak már. És Németországot mind-

annyiszor hosszadalmas sínylődések sújtották. A jelenlegi viszontagságokból Németországnak annál inkább le kell vonnia végre az esedékes tanulságot, mert ez most megfelelne a nemzetközi fejlődés sorrendjének is. A szóbanforgó alkalmak vizsgálata rá kell hogy vezessen arra is, miért kell éppen Németország visszatérését a régi gyakorlathoz elsősorban kizárni, hogy más nemzetek is nyugodtan térhessenek ebbe az irányba. Észak-Amerikában a demokratikus nemzeti politika még tovább vezethet ezen az úton, amire a fejlődése diszponálja is; hasonlóképen az, hogy az Unió nemzete csak annyiban különbözik az angoltól, miszerint az autokratikus hagyomány nyomai már nem érnek hozzá, könnyen lehet demokratikusabb, — azonkívül vegyes nemzetiségek is alkotják. Ő utána Dél-Amerika megint egy lépéssel tovább mehet. Azok a nemzetek, amelyek nem mindig maradtak nagyhatalmi politika tényezői, a szóbanforgó folyamatot még sokszor előre lendíthetik is.

A napóleoni háborúk következtében pacifista eszmeáramlat is támadt. A haladásnak azonban szüksége volt még az akkor fennálló uralmak erőszakos megdöntésére, majd tovább folyhatott egyideig a modernizált reakció alatt is oly speciális erőfeszítés nélkül, amilyennel a modernizált reakció automatikus végelgyengülésének megelőzése járt volna. Ezen körülmények kitolták a pacifista eszmeáramlat továbbfejlődését nemzetközi jogrenddé, de közben tovább folytak a nemzetközi érintkezés haladásán kívül azok a többi speciális haladások is, amelyektől a pacifista eszmeáramlat minduntalan, amikor alkalom kínálkozik rá, impulzust és könnyítést nyerhet a kiépüléséhez nemzetközi jogrenddé. A demokratikus haladás nem térül el ennek a célnak az irányától, miközben reakciós uralmak ellensúlyozásával és erőszakos megdöntésével kellett foglalkoznia. II. Vilmos német császár visszaasése a világuralom retrográd ábrándjába megint az ellenkező irányba terelte a fejlődést a múlt ismétlődése helyett. Bármily kritika is jogosult a versaillei népszövetséggel szemben, bármennyire megfellebbezésre szorulnak is a nemzetek külviszonyainak a világháborúval kapcsolatosan létrejött új meghatározásai, — mégis világosan felismerhető már a világháborúra következő korszak azon érvényesülő

tendenciája, hogy a nemzetek külviszonyait nemzetközi jogrendbe illessze. A dinasztia presztízse, a nagyhatalmi presztízs, a status quo (a reakciós uralmak fenntartásának modernizált elve) és a nemzeti alapra aplikált imperializmus helyett a békének konszolidálása és a civilizált, valamint demokratikus népek önrendelkezési joga lettek azok az elvek, amelyekhez a diplomáciának most alkalmazkodnia kell.

Persze az *ellenforradalmak* és reakciók, amelyek a haladás minden nagyobb lendületét nyomon követik és hosszabb életűek ennél, a haladást nemcsak lassíthatják, de az útjából el is térithetik, hogy átformálják. Már volt szó a modern reakcióról, amely elég sokáig kötötte le a haladást, hogy hasonló hatást érjen el, és ugyancsak volt szó arról is, hogy a modern reakció végelgyengülése után a haladás megint azon a ponton folytatta útját, ahol a modern reakció előtt megakadt. De most, amikor az ellenforradalmakról külön akarunk beszélni, sorrendet tarthatunk.

Az Augustus-i ellenforradalom hosszabb ideig éreztette hatását, mint ameddig a modern reakció tartott. Nemcsak az antik-római, a szent-római, és a német-római császárság voltak folytatásai, hanem a következményei voltak a — Nagy Konstantin és a kereszténység között létrejött egyezség, az utóbbinak átváltozása ezután, később a wormsi konkordátum. Viszont ennek folyománya még legújabban is például a magyar hercegprímásnak a politikai konstellációk szerint történő kinevezése a pápa által. A középkor ellenforradalmi légkörében építették ki Aristoteles filozófiájából a skolasztikát, fejlődtek ki a népi öntudatok stb. A renaissance és a reformáció után Gallileit megint a földtekén kívüli központ érdekelte, mint hajdan Archimedest, — kitörtek mindenfelé forradalmak, — sőt már a felvilágosodott abszolutizmus alatt is elterjedt az a szkepszis a reakció hagyományaival szemben, amely megőrölte az ellenállóképességüket. összeredményben az ókorban kezdődött császári ellenforradalom, bár nem tudta meggátolni az újkori haladást, — mégis már előre megterhelte és befolyásolta ezt.

Az ókor lealkonyodásával kezdődött ellenforradalom bázisát azok a forradalmak döntötték meg, amelyek a nemzeti eszmében kulmináltak. A Napóleonnal kezdődött új

ellenforradalom alatt a nemzeti eszme némileg módosult; elsekélyesítették az ellenforradalmárok egymással szemben bizalmatlan ősfajok bizalmatlanságára. A modern reakció alatt feldíszítették e torz képződményt a haladás bokrétájával is. Ellentétbe állították a nemzetet a néppel, másrészt a nemzetköziséggel. De a kulturális haladás, amelyben az összes autonóm haladások eredményei lerakódnak, hogy aztán az emberi öntudat integráns alkatrészeivé legyenek, — nem bírta ki bizonyos időn túl ezt a meghamisítását, nem bírta ki sem belső, sem egyesítő tartalmánál fogva.

Száz év előtt még nagyon áthidalhatatlanok voltak az akadályok az egyes nemzetek között, még könnyű volt akkor szembeállítani őket egymással! Viszont máig meg kellett érlelődnie .már a nemzeti eszme így feltartóztatott azon kibontakozásának nemzetköziséggé, mely megfelel az eredeti érteimének.

Ez a kibontakozás a világháború végeztével döntő stádiumba jutott. Ennek megítélését még zavarják e háború kellemetlen utóhatásai, inproduktív, sőt antiproduktív öröksége, a csődtömegek között szaporán burjánzó újítások gyermekbetegségei, fáradtság, elkedvetlenedés, gyász, megzavarodás, tömegek és kiválasztottak készületlensége. De logikai alapon könnyen kiegészíthetjük azt a képet, melyben a jelenkor elénk tárul, sőt be is állíthatjuk ezt aképen történelmi távlatba. A kisegítő logikánk nem is csak elméleti, és nem éri be annak a leszögezésével, hogy a nemzeti és a nemzetközi eszme tényleges ellentétje szükségessé fog tenni előbb-utóbb egy olyan kiegyezést közöttük, amely megfelel a nemzeti eszme általam az eredetinek vallott értelmének is. Szükségessé fogja tenni mégpedig azért, hogy a reális élet elbírja mind a kettőjüket. De a kisegítő logikánk történeti premisszákból is indulhat ki. A nemzeti eszme Kossuth Lajossal, Gladstonnal és Mocsáry Lajossal a különböző népek egyesítésének gátjánál bukott meg. A nemzetközi eszme, amelyet a világháború aktuálissá tett, involválja egyúttal azt, hogy átsegítse ezen a gáton. Amely hibái a versaillesi békének vannak, eszerint csak elhalaszthatják a nemzetközi rendet.

Ebbe az irányba fognak terelni megint a nemzetközitől

különböző speciális fejlődések is a maguk autonóm útján. Bizonyára világos már, hogy mindinkább erre terel az a belpolitikai fejlődés is, amely a nemzetközi konflagrációk által jobbára csak szenvedő népek befolyását érvényesíti. Hasonlóképen az a technikai fejlődés, amely mindinkább megkönnyíti a különböző népek közlekedését egymással. A nemzetközi konflagrációk csak zaklatások a művelődési fejlődés nézőpontjából is. Az ezzel intim összefüggésben *álló* erkölcsi fejlődés nézőpontját nem is kell vitatni. Ám ugyanebbe *az* irányba *vezet a hadtörténelmi* fejlődés is, amelynek a tanulmányozását egyáltalán nem pacifista szándékkal kezdtem, de a pacifizmusnak megfelelő eredménnyel zártam. Bár nincs a hadtörténelem ezen konklúziójára itt szükségem, és bár nincs erre szüksége a világbékének se, — mégis megragadom az alkalmat a hadtörténelmi konklúzióm leszögezésére.

A hadtörténelem a világháborúban odáig érkezett el, hogy a harcvonalak a harctér egyik szélétől a másik széléig nyúltak, sőt több harcvonalnyi mélységben. A stratégia semelyik eljárása nem volt már lehetséges velük szemben, se a túlszárnyalás, se a belső vonal megragadása, mert se szárnyai, se hézagjai nem voltak már a hadseregeknek. Csak a frontális áttörés maradt a hadvezetés módjának, az „ordinaire bataille" (Napoleon), amely mindig a támadóra ró nagyobb áldozatokat emberéletben, anyagban és időben. A fronttámadás csak inferior ellenféllel szemben vezethet sikerre, azaz amely körülbelül úgy áll a támadóval szemben, mint Cortezzel szemben a mexikóiak. Inferioritásban marasztalható minden a haladásban elmaradott nép, annál is inkább, mert a kulturális, másrészt az erkölcsi fejlődés a küzdelmet az elbágyadás, valamint az akaratgyengeség ellen is involválja. A maximális, azaz a harctér egyik végétől a másik végéig húzódó mély harcvonalakkal ekvivalens berendezkedések milliós hadseregek nélkül is lehetségesek, még a nemzetközi békeszövetség nélkül is, amely a támadás lehetőségét mindenesetre korlátozhatja. Maximális harcvonalak felé vezet a tengeri háború fejlődése is, csak drága volna még megtenni az utat a maritim háború stratégiai meddőségéig. Persze a légi háború korában némileg elkésettnek látszhatik

már az eddigi hadtörténelem ily konklúziója és haszontalanná tenné ezt, ha még külön kellene kipróbálnunk a légi háborúra vonatkozólag is. De az eddigi hadtörténelem gondoskodott ez ellen a szükség ellen egy tanulságával, melynek analóg érvényességét kell feltételeznünk a légi háború számára is. A szóbanforgó tanulság az, hogy minden támadásnak találtatik meddőségre kárhoztató ellenszere az idővel. Amilyen nagy lehetőségei vannak a légitámadásnak, — ugyanolyanok állnak rendelkezésére a légi védekezésnek is. Annál inkább anticipálhatjuk a légi háború tanulságait, mert ma ilyesmivel jobban lehet már boldogulni, mint meglepő légitámadással. A technika és a természettudomány nem nyújtanak ellenkező feltevésre okot. Tehát a levegőben is megcáfolható minden támadás; a hitetlenség erre vonatkozólag szintén túlságosan drágába kerülne. Ezen állítások bővebb fejtegetése különben a hadtörténelemre tartozik, — itt nincs reá szükség.

Összefoglalva politikai áttekintéseinket, arra kell konkludálnunk, hogy a politikai szemszögből nézett haladás most megállhat akár néhány évtizedre is, de miként a multban a reakció után folytatni fogja megint az útját előre, mégpedig annál megbízhatóbban, mert a reakció alatt el fog terjedni az eddigi haladás a nép mindama rétegei közé, amelyeket az eddigi haladás felszínre dobott. A lelkivilág függetlenítésére való képesség pedig a tárgyalt haladás közben a legrosszabb esetben is, csak megkönnyebbül és terjed.

VI. A technikai-közgazdasági társadalmi haladás.

A technikai haladásról külön is kell beszélnem, mert ez, ha nem is ellentétes, de mégis másmilyen értelmezést is enged, mint aminőt „haladás” néven általában érteni szoktak. A technikai haladás tartalmát azzal a deffinícióval is lehet összefoglalni, hogy növeli az ember hatalmát az anyagi világ holt-erői felett. Lehet egységet is konstruálni a technikai haladás és a többi között oly fogalmazással, hogy miután a „többi” szóval jelölt haladás a lelkivilágot készül az emberen uralkodóvá tenni, ennek következtében az ember hatalomszerzése az anyagi világ holt-erői felett, a lelkivilág ural-

mának kiterjesztésére hivatott az anyagi világ felett is. De az ilyen fogalmazás ma legalább is korai, mert még nem állapítottuk meg, hogy nem vághat-e az ilyen alakulásnak — a technikai haladás más irányzata elébe. Utóvégre nem világlik ki az eddigi fejtegetéseinkből, hogy a technikai haladásnak nem csupán velejárója-e az anyagi világ holt-erőinek sorozatos legyőzése, — viszont az irány, a cél, az eredmény egészen másmilyen következményeket hozhat előtérbe. Már csak azért is fantasztikus a technikai haladás perspektíváját abban látni, hogy amint a lélek elhatározása és akarata elég a hozzája tartozó test mozgósításához, úgy legyen elég a távolabbi anyag még szervetlen és fejletlen erőinek szuggerálására is, — azaz csodatételre. Minden ilyen hipotézis csak részletkérdést firtatna, csak részletekben kalandoznék a biztos fundamentum megállapítása előtt és helyett. Az ilyen hipotézisek gyakran csak esztelen ugrándozásokat jelentenek a sötétbe. Hiszen a technikai haladásnak az is lehet tendenciája, hogy az emberiséget megtizedelje, mint ahogy megtizedelte a világháborúban. Jelenleg még nem a komoly, a képzett tehetségesek vétetnek ki a megtizedeltetés alól, de az erőszakot győzők, hódító földesurak, kereskedelmet győzők, gazdagok, kapaszkodók, ügyesen szolgálók, a polgári világ mindenféle prokuristái, prókátorai, szemfényvesztői és élelmes zugügynökei után egyszer csak az avatott tehetségek dirigálására is sornak kell kerülnie. Az emberiség megtizedeltetése ilyen kiválasztás mellett elég racionális haladásnak látszhatik. Hát még, ha nem sorshúzás, hanem az avatott tehetségek maguk fogják megállapítani az utánuk következő kivételeket az elpusztítás alól. A technikai haladás ilyen hipotézise nem csupán a haladás egy stációjára, hanem az irányára is utalna. Ennél a hipotézisnél kevésbbé racionális hipotézisek is lehetségesek az eddigi fejtegetéseim alapján, sőt ezek azt az állítást is megengedik, hogy én az előbb racionálisnak nevezett hipotézisemet csak azért állítottam fel, mert ez a kerékvágásomba esik, — ám haladásban semmiféle ráció nincs! Annyi bizonyos, hogy előbb konkrét tények alapján biztos fundamentumot kell a haladás útja számára találnunk, mielőtt perspektívát állíthatnánk a haladás irányáról és céljáról. Ehelyett csak részletkérdést firtatna, részle-

tezésekbe kalandoznék például az a hipotézis, amely szerint az a technikai haladás célja, hogy elvezesse az emberiséget a földről, amikor ennek katasztrófáját: elpusztulását már előre lehet látni, de nem lehet elhárítani többé. A technikai haladásnak úgy racionális, — mint fantasztikus —, egyáltalán akármilyen hipotézise helyett be kell érnünk a technikai haladás eddig megnyilvánult velejáróinak értelmezésével, — ha a fejtegetéseink szilárd alapra szeretnének vezetni.

A technikai haladás eddig tényleg megnyilvánult velejárói, amelyek valamely feltevés pozitív kiinduló pontjául szolgálhatnak, nagyjában a következők:

1. A termelés annyira fokozódik, hogy lépést tud tartani az emberiség szaporodásával, sőt esetenként túlszárnyalja is azt, — bár időnként válságokkal is kell megbirkóznia. —Tehát valamilyen összefüggés áll fenn a technikai haladás és másrészt az emberiség szaporodása között. Ennek a valamilyen összefüggésnek persze nem kell örökérvényűnek lennie, mert hisz a technikai haladás pl. könnyíti az öldöklést is. De mindenesetre szaporodott az emberiség a technikai haladás eddigi folyamán, és az is kétségtelen, hogy a technikai haladás megkönnyítette az eddigi szaporodását: többek számára tette lehetővé a megélhetést, még azoknak leszámításával is, akiket elpusztított. Az emberek sokasága mindig valamilyen szelekció alapja volt. Ilyen alapot kell a technikai haladás segítségére létrejövő szaporodásnak is szolgáltatnia.

2. Az anyagi javak annyira differenciálódnak, hogy az emberiség ennek következtében — legalább látszólag — sose fogy ki az anyagias életörömökből. Ez nem éppen azt teszi valószínűvé, hogy a technikai haladás a lelkivilágnak az anyagi világ holt erőitől való függetlenítésére vezetne. Inkább úgy látszik, hogy a kérdéses függetlenség csupán az anyagi világ kimerítése után jöhetne létre.

3. A gazdasági tevékenység egyre nagyobb jelentőséghez jut, mert egyrészt a legnagyobb nyereségek forrása, és ezek által az összes anyagi javak hozzáférhetőkké válhatnak, másrészt a legtöbbek megélhetéséről tud gondoskodni. Mindez egészen oktalanul buzdít a közgazdaság túlbecsülésére a történelemmel szemben is, ami különösen veszedelmes éppen akkor, amikor inkább a történelmi tanulságok keresése lenne

aktuális, — mégpedig úgy a történelemtudomány előrehaladottsága, mint az idő sürgetése miatt. A gazdasági érdek túlbecsülése atavisztikus jelenség, az emberi természet eredendő bűnözései közé tartozik, a modern impulzus a közgazdaság túlbecsülésére csak bizonyos elvi programmszerűség látszatát ölti a kérdéses elvtelen hajlamra. Végeredményben az ember rosszhajlamai még erősödnek. Talán nem is olyan rosszak ezek a szóbanforgó hajlamok? Ezt a modern gazdasági viszonyok, amelyek az emberiség szaporodásával párhuzamosan járnak, éppen nem bizonyítják. Inkább a történelem olyan állandó sürgetéseivel járnak együtt, amelyek közepett hamarább várhatók kinyilatkoztatások a történelemtől, mint a közgazdaságtól. A gazdasági tényezőnek van persze történelmi szerepe is, miként az emberi szaporulatok létfenntartási és létkitöltési tendenciájának, — de a gazdasági érdek modern túlbecsülése alatt éppen azt a jelenleg divatos megítélést értem, amely elvi okot talál arra, hogy túllőj jön a történelmileg indokolt tendencián.

4. A kultúra terjesztése megkönnyebbül és rendkívül fokozódik, így pláne az emberiség szaporodása közben kevésbbé lehet a kulturális fejlődésnek kitérnie a tömegek visszahúzó befolyása elől: azaz törvényszerűbbé, biztosabbá válik ez a befolyás, viszont minden kulturális haladásnak a tömegekre is ki kell terjeszkednie, — amiáltal ennek a haladásnak az alapja is nyer szilárdságban. Elferdül-e közben a szóbanforgó haladás útja, iránya? Időnként egészen biztosan. De annál kevésbbé lehetséges az ilyen elferdítés, mennél inkább hajlik az emberiség arra, hogy tisztára kulturális momentumok befolyást gyakoroljanak rá. Ezeknek a momentumoknak a tartós hatásához pedig megerősítésre van szükségük az élet és a történelem, — vagyis az emberiségnek minden egyénre kiható élete, a régebbről húzódó, régebbről meghatározott *és* messzebbre nyúló élet — tanulságai által. Ugyanezek alakítják azonban a kulturális haladást is, csak korábban leszűrt vagy megsejtett, vagy kiszámított és még kevésbbé általános tanulságaikkal is már. Mindenesetre a kulturális fejlődés csak olyan élmények emlékeivel kapcsolatban lehet döntő a jövőnk irányára nézve, amelyek beidegződnek az emberi öntudatba.

5. A munka oly szervezése megy végbe (főleg a munkamegosztás és munkaegyesítéssel), hogy némely egyén, lehetőleg avatott tehetség igen nagy hatáskörhöz jut; másrészt a munkástömegek tömörülnek és önálló szervezkedésre is képesülnek. Ezen a ponton a technikai haladás belekanyarodik már a társadalmi és a politikai fejlődés útvonalába. Milyen hatása van itt?

6. Egyesek, a munka urai, azaz a tőketulajdonosok és másrészt a munka főnökei döntenek milliók élete és halála felett. A befolyásuk annál nagyobb, mert míg egyrészt a tőketulajdonosok megfelelő pénzszolgáltatásokkal és hasonlókkal a közéletet másképp is befolyásolják, addig a munka főnökei kedvezésekkel a maguk hatáskörében szintén gyakorolhatnak befolyást a munkástömegekre és ezeket alkalmasint a tőketulajdonosok ellen is fordíthatják, aminek már a lehetősége is elég ahhoz, hogy politikai hatalmat szerezzenek. Mindez magábanvéve arra is vezethet, hogy megint ismétlődjék új színezettel az a múlt, amelyet mindig jellemzett a tömegek kihasználása kevesek által. Egyéb azonban nincs?

7. A munkástömegek, amelyekre a fejlesztett termelésnek szüksége van, a politikában ezáltal szintén növelik a tömegek súlyát. Velük azonban az erkölcsi szempontok súlya is növekszik, nem csupán a nyers erő befolyása. Ugyanis az elnyomott — és akit más dolgoztat, rendesen elnyomott — rendesen csak az erkölcsi szempontokra hivatkozhatik védelmül. Az már rendkívüli eset, bármily gyakran provokálják is ki a bekövetkezését, amitől az elnyomott az életének rendes korlátai közül átveti magát olyan térre, ahol érvényesíthet ő olyan erőt is, amilyen nincs lekötve. Az ilyen tett legtöbbször salto mortálét jelent az ő számára is, legalább is kényelmetlenséggel és kockázattal jár, amiért is csak elkeseredésében szánja ő rá magát ilyesmire. Rendesen azért is elég az erkölcsi szempontokra való hivatkozás, mert a jóllakott ember se szereti a kényelmetlenséget és kockázatot, aminőkkel pedig az ellene lázadónak salto mortáléja okvetetlenül az ő számára is jár. Másrészt az erkölcsi szempontok szükségszerűen gyakoribb hangoztatása és hatékonysága odavezet, hogy azok jelentőséghez jutnak a jóllakott átlagemberek pártvillongásaiban is. Végeredményben több oldalról és gyakrabban ki-

nálkozik ösztönzés az erkölcsi szempontok művelésére. A technikai haladás tehát a politikai haladáson keresztül erkölcsi haladásra vezet.

8. Bár a technikai haladás a mezőgazdaság termelékenységét is fokozza, de az iparét nagyobb mértékben lendíti fel és bővíti és ennek és az iparnak fölényes jelentőséget is szerez, amazéval szemben, annál is inkább, mert a jövő szükségletei és kilátásai megint az iparra utalnak. Miután pedig az ipari munkásság tömörültebben él és általánosabban hozzáférhető, mint a mezei munkásság, — ennek következtében az ipar fölényének növekvése ama tendenciákat is erősíti, amelyek a technikai haladástól a politikai haladáson keresztül erkölcsi haladásra vezetnek.

Mindent egybevetve, az anyagi világ gyarapodik és a hatalom megint csak kevesek kezébe gyűl össze, de velük szemben bizonyos egyensúlyt tartanak fenn a szervezett tömegek és az erkölcsi szempontok. Ezt az alakulást erősítik azok a jelenségkomplexumok is, amelyeknek összefoglalásait előbb csak nyílt kérdéssel zártuk le, — de amelyekből a párhuzamos jelenségkomplexumok beszámítása után már könnyebben levonhatunk következtetéseket. Se a szervezett tömegek, se az erkölcsi haladás nincsenek még azon a fokon, hogy általános erkölcsösséget is jelentsenek; egyelőre ama keveseknek kell a jövő útját egyengetniök, akik úgy járnak a többiek között, mint az egyéni avatottságuk és a viszonyaik által kiválasztottak. De őket is az erkölcsi haladás felé szorítják azok a tényleg fennálló viszonyok és ezeknek a továbbható előzményei, melyek hatalmasabbak nálunknál, azonkívül az ő létkitöltési érdekük rendelkezésére álló foglalkozási ágak és eszmekörök autonóm haladásai.

Ámde, kik ama kevesek, kikről az imént szóltam? Kik azok köztük, kiknek nem az egyéni tehetség fölös virulenciája és nem a szeretet inspiráltsága nyomja kezükbe a haladás gyeplőit? Vannak, kiket a környezetük tói az előtérbe, mert tőlük reméli, hogy megoldják azokat a válságokat, melyeknek legyőzésére sajátmaga nem érez elég erőt, bár szüksége van rá. Vannak, kik maguk szorgalmaznak ilyen szerepet és mindenféleképpen felkészülnek rá; ezer és ezerféle motívum bírhat rá ilyesmire. És ha van a szaporodó emberi-

ség között sok szegény, — akkor kell lennie néhány gazdagnak is, és ezek keresvén valamilyen időtöltést, bukkanhatnak rosszabb időtöltésre is, mint az aktuális problémák megoldásának mívelésére. Ha pedig egyáltalán vannak olyan emberek, kik nemcsak tehetségesek, hanem egészségesek, képzettek és terheltségnélküliek is, azaz rendelkeznek fölös életerővel, — akkor a gazdagok között, kik problémák mívelésével foglalkoznak, keil leginkább ilyen embereknek lenniök. Semmiből se lehet arra következtetni, hogy az ő fajtájuk már kiveszett volna, azaz hogy az emberiség életerejéből már nem futná ilyennek az elég kiadós táplálására. És ama kikerülhetetlen válságok ellen, melyeknek a megoldása okvetetlenül szükséges, úgyis mindennel kísérleteznek, amíg rá nem jönnek oly megoldásra, mely szabaddá teszi a jövő útját; ennek be kell következnie tehát előbb-utóbb tehetség nélkül is, csak legyen idő rá. Persze addig már el is romolhat minden, amint ez már meg is történt sokszor, megtörténhetik nemzedékekre, sőt évszázadokra is, ám csak egy emberéletnek örökre, új nemzedékek számára viszont az elődök katasztrófája még bővebb tanulságot és könnyítést jelent. A tanulságok levonását a múlttal való egyre haladottabb foglalkozás is maga után vonja, és a levont tanulságok hasznosítása már csak azért se maradhat el, mert ez a legkönnyebb akkor, amikor nincs idő a gondolkozásra. Csak érje meg azoknak a tanulságoknak kivirágzását az emberiség életereje kielégítő életfeltételek között!

A haladásnak számos könnyítése van. A kevesek, kiknek kezében a hatalom összegyűl, a kulturális haladással leginkább léphetnek intimitásba, mert ők elégíthetik ki leginkább a fényűzési szükségleteiket, a kultúrszükséglet pedig a nemzetgazdaságtan és a tények szerint ezek közé számít. Ők abban a helyzetben is vannak, hogy anyagi javak legkevésbbé őket kápráztathassák el. Mennél inkább válik lehetővé, hogy közéjük felküzdje magát valaki pusztán a komoly tehetsége által, — annál inkább kell a kulturális haladásnak a hatalom berkein befolyást gyakorolnia. A politikai haladás ezt a kilátást nyújtja, illetőleg a nem feltétlenül tehetséges hatalmak kimerítése és a tehetségesek ősi tévelygéseinek kimerítése után várható a modern tévelygések kimerítése is, miközben

az erkölcsi szempontok érvényesítésére szolgálhat, hogy az erkölcsös tehetségesek az erkölcstelen tehetségesek ellen is fordíthatják a tömegeket. Persze megfordítva is történhetik, de az erkölcsösek és erkölcstelenek harcában egyre nyomatékosabb szóval kell érvényesülnie annak az előbb említett erkölcsi haladásnak, melyet a politikai és a termelési viszonyok mindinkább ösztönöznek, és azon kulturális haladásnak, mely az erkölcstelenek módszereit egyre jobban deríti fel. A lelkivilág győzelme az anyagi világ felett semmiesetre se ígérkezik könnyűnek; de hiszen nincs is arról szó, hogy ez a győzelem a fakír lemondásában az anyagi világról álljon, hanem inkább arról van szó, hogy a lélek az anyagi világ felett hatalmat szerezzen és kimerítse az ő tapasztalataival az anyagi világot. Ennek elébe menni aféle kiegyezéssel is lehet a lelki és az anyagi világ között, aminő szükségesnek kezd mutatkozni az avatott tehetségek csekély száma és a tömegek erkölcsi szempontjai között. A technikai haladás még messze van attól, hogysem általa többet lehessen okulni az emberiség útja felől, mint a történelem által, sőt semmilyen kilátást nem nyújt arra, hogy valaha közelebb is fog érkezni ehhez a képességhez. Az eddigiek szerint ilyen képességre nem is hivatott, mert hisz a gazdasági fejlődés csak egy része, bármilyen fontos része is, a történelemnek; eddigi végső konklúziójával is csak a politikai haladás irányát erősíti. A jövő irányának megmutatása helyett inkább tévutakra, lidércfények után csalogat, semmint inspirálna; felesleges, alaptalan, üres, bűnösen és átkosan könnyelmű elbizakodásra hajt. A hatalom nietzschei akarata is mindinkább az erkölcsi haladás útjára szorít, mert egyre inkább csak innen kínálkozik hatalom lehetősége. A nemzeti egyoldalúság is rávezet mások — történetesen honfitársak — megértésére, megfigyelésére és megismerésére; az erkölcsi haladásnak ez is használ. Stb.

És „minden út Rómába vezet”. Mindinkább oly problémák kerülnek a történelem sorrendjére, melyek a lelkivilág függetlensége és létfenntartási — létbetöltési tendenciák közti súrlódások csökkentésére vezetnek. Ha egyáltalán van általános haladás, amely egységesen vezet a különböző korszakokon át, akkor ezzel a technikai haladás párhuzamos, s hasonló időrend szerint folyik. Sőt a szóbanforgó általános haladás

a technikai haladástól még impulzust is nyerhet. A technikai haladás az anyagi világnak szolgálatba való hajtásával, amely egyre behatóbb és kimerítőbb, semmiesetre se csökkenti a lelkivilág függetlenítésének kilátását.

VII. A női befolyások.

Nem hanyagolhatom el a válasznál a történelmi tendenciák kérdésére azon női befolyásokat, amelyek a történelmi tendenciák hordozóját rendszeresen eltérítik az útjáról. Akkor se hanyagolható el a szerelmi probléma, ha ennek a legmagasabb rendű értelmezését állítjuk előtérbe, ugyanis azt valljuk, hogy az ember a szerelemben azon emberi tulajdonságokkal akar intimitásba lépni, amelyek nála hiányoznak. Eszerint a szerelem végső fokon eggyé olvadást akar jelenteni olyasvalakivel, akinél fellelhetők azok a hiányzó emberi diszpozíciók is, amelyekkel együtt valaki az emberi nemet, mint teljes egészet reprezentálhatja az ő tudatában. Többnyire hasonló ember az, akivel valaki az ő tudatában az emberi nem teljességét reprezentálhatja, — de néha éppen ellentétes ember kell a teljesség kialakulásához, és ilyenkor gyakran kell a szerelemből válságos összeütközéseknek támadniok. Mindenesetre az emberről való képzetek teljes egybefoglalásához minden szellemi nívón szükséges a másik nem is, — tehát a férfi számára szükséges a nő, — még ha nem is vesszük tekintetbe a nemi szükségleteket. De a másik nem jelentőségét mindenesetre fokozza még, hogy ő hozzá és az ő befolyására vezet a nemi szükséglet is, mely kierőszakolja minden áron a kielégülését, akár — mint állítják — faj fenntartási (vagyis bizonyos műfogás segítségével tágított létfenntartási) ösztönből, akár — mint én hiszem, a hit, csalhatatlansági aroganciájával — a legerősebb, illetőleg legeredendőbb létbetöltési ösztönből származik. Nem kell emiatt az egész nőkérdésre kiterjeszkednem, noha ennek a mai állapota — okozták légyen ezt akár férfiak, akár éppen ellenkezőleg a nők, — a szóbanforgó ártalmas befolyásoknak szaporító és elmérgesítő eleme. De más vonatkozásban is sűrűn találhatók ezek az ártalmas befolyások, és mélyebbről erednek, mint a nőkérdés mélyéről.

A legegyszerűbb lenne a témát elütnünk azzal, hogy minden életszükséglet meg-megállíthat az úton, és le-letéríthet arról; a nemi szükséglet pedig, szintén életszükséglet, tehát ama szóbanforgó női befolyások, amelyek a nemi szükségletnek a legkulminánsabb következményei, nem jogosultak külön tárgyalásra. De csak látszólagos volna ez az elintézés, mert hiszen azt is fontolóra vettük, vajjon a megélhetésért való küzdelem nem szoríthatja-e a haladást más irányba, mint amelybe pl. a lélek kívánkozik? Ugyanez feltehető a nemi szükségletről is.

Mindenesetre a nemi kielégülés életszükséglet és — miként más életszükségletek is — könnyen kiráncigálhat a független lelkivilág határai közül. Pl. a nemi ösztön olyan nőhöz vezeti a férfit, akinél aztán hiúság, kényelmességből származó gyengeség fogva tartják, vagy éppen tovább is hajtják őt a független lelkivilágától, ami a külvilág olyan túlbecsülésére kényszeríti őt a teljesítést igénylő kívánságaival, amelyet már túlhaladott volna. Miként a férfiakat nők, éppen úgy irritálhatják a nőket is férfiak, azonkívül sok abnormális példája is van a nemi szükséglet jelentkezésének, — mi az összesekre gondolunk, amikor a történelem útján irrigálgató válságos női befolyásokról beszélünk. A nemi szükségletek közül a férfiakra gyakorolt női befolyásoknak lehet egyelőre a legnagyobb befolyásuk a történelem menetére is. Már megkezdtük az ilyen iritációkból származó lelkiállapotok részletezését és továbbra is ennél maradhatunk.

Különös hatalmat gyakorol az ilyen végzetes állapot akkor, amikor az embert nemcsak nemi ösztön tereli, hanem a lelki élet bizonyos, ideiglenes válsága is, amelyben az illető lélek nem tud és nem akar egyedül maradni, — vagy e válság helyett a lelki élet azon ugyancsak átmeneti szükségérzete, hogy valamely embertípus, vagy életágazat problémáját elintézze és eltakarítsa az útjából. E dilemmás állapotok katasztrofális, vagy más olyan kimenetelét, amely az okozó ideiglenes válságból, vagy átmeneti szükségérzetből nem engedi többé, illetőleg nem engedi még szerencsés órában kikecmeregni az embert, a társadalmi előítéletek mindig megkönnyítik, kiélezik és megsürgetik. De hiszen ilyen szerepet játszanak a tár-

sadalmi előítéletek az életnek körülbelül minden válságában, amelybe az embert hiúság, vagy kényelmességből származó gyengeség, vagy más eféle gyarlóság rántja bele. És e hibáknál fogva nemcsak a nemi ösztön, a szerelem és általában azok a „rettenetes" démoni bűverejű nők sodorhatnak útvesztőbe, hanem minden viszony más emberhez, pl. a szerelemre féltékeny azon család is, amelyből valaki e hibáktól terhesen kikerült, és gyakran éppen úgy kerül ki, hogy szüksége van akármilyen szerelemre, sőt hangsúlyoznom kell e példával kapcsolatban a szerelem üdvös hatásának gyakori lehetőségét is. Ilyenkor ugyanis a szerelem kivon a család gyakran fatális befolyásából és enélkül is gyakran alkalmakat nyújt arra, hogy az ember számot vessen sajátmagával, a világon elfoglalt helyzetével és céljaival. Enélkül pedig senki se lehet szerencsés. Rendesen úgyis elmarad, ami aztán előbb-utóbb katasztrófába sodor. Az ember eleinte igyekszik áltatni magát afelől, hogy már elvesztette magát a világban, de idővel egyre gyakrabban és mélyebben érzi ezt. Ilyenkor még jól jár, ha a szerelemben sodródik a vesztébe, de belesodródna szerelem nélkül is, még pedig ugyanolyan fontos tett elmaradásának vagy elrontásának a lehetőségével. A végzetes „régi szerető" felbukkanásán csak kap ekkor az önmagában elveszett ember, hogy vigasztalódjék vele, hogy megpróbálja még máshogy is az életet, mint ahogyan elvesztette már, de nem az a végzetes nő ennek az oka, ő legfeljebb csak a végzetének álarca, amelynek a felbukkanása csak figyelmeztetés arra, hogy más többé nincs. Ilyen katasztrófák azonban gyakoriak szerelem nélkül is. Lehet, hogy kiváló szellemű nő az, aki ettől megment, lehet, hogy véletlenül éppen közönséges nő, de ránk most csak az a konklúzió tartozik, hogy szerelmi katasztrófák is csak addig és csak abban a mértékben lehetségesek, amíg és amelyben a történelem ki nem merítette az emberek eredendő gyarlóságait. A történelem el van kárhoztatva rá, hogy a szóbanforgó hibák kálváriáját végigjárja; ennek meg kell történnie a kérdéses női befolyások nélkül is. De mennél tovább haladt már a történelem e kálvária-úton, annál kevesebb válságot okozhat a kérdéses probléma.

VIII. A terheltségek.

Sokkal nagyobb, bár talán kevésbbé demonstratív a női befolyások jelentőségénél ama terheltségeké, amelyek gyakran titkos okai annak, hogy valaki nem teszi meg azt, amit tenni akar, vagy amit tennie kell, illetve tennie kívánatos volna. Már nem győzi az életereje és ezért a cselekvés gondjának valamilyen kényelmes elnapolásához menekül. Sokszor nem kell sajnálni a menekülőt a legborzasztóbb katasztrófa következménye miatt sem, de sokszor maradnak el emiatt történelmileg fontos cselekmények is, milliók pusztulnak el, évszázadok mennek veszendőbe. Azokról az esetekről beszélünk most, amikor nem könnyelműség vagy rosszaság, hanem az a bekövetkezendő szerencsétlenség tulajdonképeni oka. hogy valakinek az életereje nem bírja el már az erőfeszítést, vagy húzódik tőle, mert gyenge gyökéren áll, ő terhelt. Nem is az örökletes betegségekről, hanem azokról a korlátokról van szó, amelyeket elődök betegségei oly utódok számára szabtak, akik kimondottan betegséget nem örököltek, hanem csak bizonyos kényszerűséget arra, hogy tartózkodók legyenek valamely irányban, amelyben különben összetörnének, lappangó betegség sújtana le rájuk. Nem vagyok olyan szakember ezen a területen, hogy itt feltétlen hitelt arrogálhassak, de ildomosságból mégis kell beszélnem egy olyan kérdésről, amelynek hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonítok.

A különböző terheltségek elleni küzdelem tulaj donképen főleg az orvostudomány körébe vág. Ennek az utolsó korszakát a bacillus-korszaknak nevezhetjük. A betegségek eredendő okai ma nem olyan nyilvánvalók már, mint az elterjesztői, a bacillusok. Hogy mikép, micsoda ősnemzés vagy teremtődés által jöttek ezek létre, azzal egy reálista nem foglalkozhatik, de mindig megállapíthatja jelenlétüket és gondolkozhatik az eltüntetésük módjáról is. A bacillussal aztán az okozott betegség is eltűnt. Ennek következtében elérte a bacillus-korszak orvostudománya, hogy ne csak gyógyítani lehessen sok elterjedt betegséget, hanem be is lehessen oltani ellenük, illetve a bacillusok ellen, nehogy ez meg tudjon szállni valamely testet. A bacillusok kiirtása különösen fontosnak bizonyult a progrediáló betegségeknél is, mert a progresszió

ezeknél abból ered, hogy a bacillusok a már elpusztított testrészek után újakat keresnek fel. A bacillusok megállapításának módszerei a technika és a chemia segédlete mellett egyre jobban kiépültek, a Pasteur által megindított bacilluskorszakban a higiénia is szűkítette a bacillusok életfeltételeit és Mecsnikov, Pasteur tanítványa már a halál okát is a baciilusokon, nevezetesen a végbél bacillusain kereste. Mindenesetre az orvostudomány egy új korszaka datálódik tőle.

Ama korszak lezáródása után, amely a világháborúban élte magát túl, — a küzdelem az öregedés ellen oly programmá vált, amely felbukkan mindenütt. Vele a küzdelem sok, eddig gyógyíthatatlannak hitt betegség ellen, ami szintén abból következik, hogy az elterjedt betegségek gyógymódjának kutatásán túl van már az orvostudomány. Nemcsak a homeopathia mondja, hogy majdnem minden betegség vérbajra vagy tuberkulózisra vezethető vissza és az orvostudomány gyümölcsöztetni próbálta ezek ellen a betegségek ellen a haladásnak minden vívmányát. Közben a sebészet nagy eredményeket ért el a nem öröklött betegségek ellen is és újabb, még beláthatatlan ösztönzést fog nyújtani a sebészetnek a regeneráció és transplantáció megismerése. Közben a belgyógyászat az emberi szervezet belső működését, szükségleteit és ártalmait derítette fel apróra és úgy innen, mint az örökletes bajoktól járható út vezet az ideggyógyászathoz. Ho gy a nemzés tanával behatóan foglalkozott az a kor, amely egyrészt túlbecsülte a materializmust, másrészt elérkezett már a faj javítás (eugenika) problémájához, — ezt nem kell bővebben hangoztatni. Közben az összes természettudományok a történetesen Darvintól nyert lendületükkel részletesen felderítették az orvostudomány továbbhaladása és oly idő elkövetkezése számára fontos területeket, amelyben lappangó és öröklött indiszpozíciók nem fogják befolyásolni többé a történelem biztosabb menetét. Jelentős perspektívákat nyit Wagner-Jauregg felfedezése is a paralízis gyógyításáról, amely felfedezés az emberi szervezet ellenálló- és gyógyuló képességét még működésen kívüli életerő mozgósításával fokozza. Tehát még vannak az életerőnek rejtett tartalékjai és ezeknek a mozgósításával talán új képességek is nevel-

hetők még. Egyébként a betegségek elleni küzdelem kilátásai nélkül is egyre csökkennek a történelem iritálásának lehetőségei.

Mindenesetre leszögezhető, hogy a női és az orvostudományi kérdés nem alterálhatják eddigi vizsgálatainkat.

IX. A haladás összefoglaló inductiója.

Fejezzük be a példákra való kitéréseinket s foglaljuk össze a haladás kérdésére vonatkozó vizsgálatunk eredményeit. Eszerint a haladás nem csupán reménydús kezdetű és gyászos végzetű korszakok circulus vitiosusában áll, amelyek mind a gyászosan végződött előző korszaknál jobban akarják csinálni a dolgukat, de mind az így felgyújtott zsírjukban való megfulladással végződnek, miközben a saját történetük is szüntelenül int a náluknál hosszabb életű örökismétlődés törvényére. Az egymásra változatosan következő korszakok ideig-óráig, illetőleg néhány évszázadig fokozható és aztán kimerülő biztatásain túlmenő haladás teljes kimutatásához ugyan szükséges annak a kimutatása is, hogy az ókor, középkor és újkor haladása egységes. De a vizsgálatom meghosszabbítását ezzel a kimutatással e vizsgálatom keretében mégis mellőzhetőnek vélem már, főleg, mert abban a meggyőződésben vagyok, hogy az éppen folyó összefoglalás feleslegessé fogja tenni ezt. Akkor is megmaradhatnék ezen az álláspontom, ha nem vetettem volna már oda néhány megállapítást a történelmi egység kérdésének. De tartsunk most sorrendet!

Van főleg kulturális, politikai, technikai haladás és a különböző eszmekörök, foglalkozási, valamint életberendezési ágak autonóm haladásai.

A kulturális haladást nem cáfolhatja meg, hogy már Plató, sőt Buddha is csiholtak ki tüzet a bölcsesség kövéből és hogy Aristoteles is rendszerbe tudta már foglalni a gondolkodás területét, amelyet így járhatóvá tett az általánosság állandó menete számára. Nem cáfol ez semmit, mert nem abban áll a haladás, hogy kiváló egyének megtalálják a bölcsek kövét; ehhez nem is kell haladás, illetőleg másmilyen,

mint az egyéni érlelődés. Az általános haladás számára mindenesetre Aristoteles végezte az ókor legfontosabb munkáját, szerinte igazodott aztán a középkor hittudománya is, amelyből az újkor hajnalán Descartes levonta a levonandókat és amelyhez Bacon hozzátette a hozzáteendőket, hogy erre Humme az újkor számára újból rendszerezze a gondolkodás területét, amelyet aztán továbbmívelt a klasszikus filozófia, míg a várt eredmények késlekedése nem hívta ki Schopenhauer pesszimizmusát és tette szükségessé a gondolkodás rendszerének újabb elmélyítését Spencer által. Az emberi tudat anyagának új felhalmozódásai, illetőleg a megérlelődéseik pontosabb fogalmazására szükségessé fognak tenni majd még újabb elmélyítéseket, de ezeket nyugodtan az utókorra bízhatjuk. Egyébként a kulturális haladás nem főleg a filozófia haladásában áll, hanem az emberi öntudat gyarapodásában, külső és belső élmények, — tapasztalatok, — gondolatok és érzések leszűrődései által. Ilyenekkel jár együtt úgy az egyéni élet, mint az egyéni élettapasztalatok nemzedékről nemzedékre haladó összegeződése: a történelem.

A politikai haladást viszont nem cáfolhatja meg az, hogy már az ókorban is volt demokrácia, mert az ókor ezzel csak végződött, illetőleg azzal, hogy nem tudta berendezni a demokráciát és az Augustus-i ellenforradalom alapján berendezkedett császárság az antik-világ életerőit elsorvasztotta, — ezzel szemben az újkor demokráciával kezdte. Rousseau a renaissance lendületével fogott munkájához, nevezetesen az ókori haladás adaptálásához az újkor számira, *amelyet aztán* az ókori haladás népies adaptálásának, a reformációnak Angliában támadt lendülete lendített tovább. Nem főleg abban látom az ókor jelentőségét számunkra, amiben Wells, — ha ugyan jól következtetek — az ő világtörténelmi kézikönyvének (I. rész Ókor) újságkivonatából: ugyanis, hogy Nagy Sándor egységbe forrasztotta Európát Ázsiával, Cézár megteremtette a római hagyományból a világbirodalmak tartós fennállásának intézményes rendszerét, és Jézus megteremtette azt a lekiállapotot, amely a haladás rászorultságát ily hatalmi szervezetre elviselhetővé tudja tenni az egyén számára. De most csak elkalandoznék a tárgytól ama véleményem indokolásával, amely szerint az ókor jelentősége főleg

abban áll, hogy az ókor kiválasztotta Európát, mikor az ázsiai despociók menekültjeivel a szabadság nevében Hellast alapította. A hellén szabadság ugyan csak arisztokratikus szabadság volt még, de az európai, politikai haladás kiinduló pontja ez volt. Az európai politikai fejlődés mindjárt azzal kezdődött, hogy megmutatkoztak a szabadság arisztokratikus keretének a fogyatkozásai. Csak szűk körökre támaszkodhatott az, nem tudta sokáig kihúzni az életerejének felfrissítésével, még pedig annál kevésbbé, mert mások kizsákmányolásához szokott, hamar kifogyott az elérhető zsákmányokból és aztán vagy tunya epigonizmusba dőlt, vagy — mint Nagy Sándor utódjai — olyan despociók alapításában élte ki magát, mint aminőknek megbízhatatlanságát és gyengeségét az ifjúkorában saját maga mutatta ki volt. A római köztársaság a szabadság mezején az állam alapjának fokozatos kiterjesztésével a demokratikus forradalomig jutott el, amely számára már nem volt elég a fokozatos kiterjesztés, még pedig már csak azért sem, mert az arisztokratikus létalap a kizsákmányolásé, már nem csupán túlsók kizsákmányoltat és kizsákmányolásra szorultat gyűjtött össze, hanem már odáig fajult, hogy a kiválasztottak zsákmányra éhesen egymást falták. A cézári demokratikus forradalom nem tudta megszervezni a demokráciát, erre jött az Augusztusi ellenforradalom és az antik világ erejét elsorvasztó császárság reakciója, valamint az Isten előtti egyenlőség vigasztalása. A római birodalom összeomlásával keletkező új Európa népei nem tudták mingyárt a középkorban folytatni a római haladást, mert nem is értették, illetőleg — mert hisz a megértése nem is mutatkozott nagyon szükségesnek — még nem voltak az irányvonalán. Csak két módosítás csíráit hintette el a középkor a későbbi demokratikus forradalmak számára: 1. a demokráciát többé nem egységes birodalomban, hanem önálló nemzetekkel kellett a világ számára megszervezni. 2. Az Isten előtti egyenlőség eszméje ösztönözte a jogegyenlőség eszméjének a kicsírázását. Ezen eredmények középkori adaptálása után az újkor ott folytatta megint a haladást, — a renaissance és a reformáció kettős impulzus után — ahol az ókor Augustus előtt elhagyta. Persze a szkeptikusok azt mondhatják, hogy az úgynevezett újkor éppen úgy nem tudta megszer-

vezni a demokráciát, mint ahogyan az ókor nem tudta, de viszont azt még a szkeptikusok se vonhatják kétségbe, hogy az úgynevezett újkor mégis csak próbálkozott már legalább ezzel a feladattal, amit az ókor nem tett. Ezek a próbálkozások a további haladás energiáját bizonyítják még abban az esetben is, ha nem is vezettek semmire se, pl. ha nem is igaz, hogy megalkották legalább a demokrácia kereteit és kitapasztalták ezen keretek betöltésének vagyis a demokrácia megszervezésének a feltételeit. A további haladás energiáját ezért az se cáfolja, hogy az emberek ma is gyarlók, gonoszhajlamúak és könnyen félrevezethetők még a legrosszabbak által is, akik közül demokratikus keretek között csak többen ugrándoznak, annál kevésbbé cáfolhat ez, mert hisz demokratikus keretek között az emberek többségének a tapasztalatai mérvadók, ezek azonban egyre behatóbbak és minden katasztrófából okulok, tehát azokból a katasztrófákból is, amelyeket a gyarlóság, a gonosz hajlamok és a rossz vezetők okoznak. Persze sokáig tarthat mindezen katasztrófák elég nyomatékos kimerítése, alkalmasint tovább, mint az emberiség életereje és életfeltéltelei. A hosszú kiböjtölés megrövidítéséhez, hogy belátható időben jó véget érjen, segítenie kellene talán valaminek pl. valami olyan autonóm haladásnak, mely szintén a mint többek lelkivilágának függetlenítése és az anyagi világ ellenkező csábításainak párhuzamos kimerítése felé vezet. De lehet mondani azt is, hogy a politikai haladás végül ad absurdum fog vezetni — azáltal is, hogy már az erkölcsi haladás segítségére szorult; ez nem megkönnyíteni fogja, hanem a vesztét megpecsételni és belé mulatságot vegyíteni. Miként manapság az igazságosság nevében szokták követelni a jog-egyenlőséget mindenki számára, éppen úgy mondhatják az igazságosság nevében azt is, hogy az állatok kizárása minden egyenlőségből, igazságtalan sovinizmus. Pláne miután a természettudomány elmosta újabban az erre vonatkozó régi okokat, és egyre nagyobb súly helyeztetik arra, hogy legalább minden dolgozónak legyen teljes joga. Hiszen nincs kétség aziránt, hogy sok állat többet dolgozik a társadalom érdekében, mint sok ember. Az igazság vagy lehessen következetes, vagy mindjárt gyanítani lehet, hogy csak önző ürügy, amely a tendenciáján túl csak sántikálni képes. Az erkölcsi haladás-

tói nem várható semmi se, ha csak pecsenyének jó a sertés. Első pillanatra logikailag kifogástalannak látszik ez az érvelés, de mégis csak pesszimista jóslás volna ezen az alapon a haladás abszurditását állítani, mert éppen úgy lehet állítani azt is, hogy az általános jogegyenlőségnek idővel ilyesféle fogalmazása fog a gyakorlati keresztülvihetőség számára lehetségessé válni: egyenlő jogot mindazok élvezzenek, akik meg tudnak felelni, — illetve meg is felelnek — bizonyos követelményeknek; azokat a bizonyos követelményeket úgy kell aztán részletezni, hogy benne foglaltassék úgy az állatok különválasztása, mint azon embereké, akik nem tudnak lépést tar-/ani az emberi társadalom haladásával, hogy ennek teljesjogú tagjaivá lehessenek kulturális befogadó képességükkel, magaviseletükkel és főleg erkölcsiségükkel. Érdekes jóslásokba és spekulációkba bocsátkozhatnék különben a metafizikáról is. De most csak olyasmit akarok állítani, ami egészen bizonyos már, és azonkívül csak ellenvetések lefegyverzésére kívánok szorítkozni. Ha ily törekvésem nem járt volna teljes sikerrel, — ez nem ok arra, hogy tudatosan is vétsek ellene.

Ugyancsak nem cáfolhatja meg a technikai haladást, hogy már az egyiptomiak is építettek nagyot, pl. a piramisokat, — és hogy már Ikaros is repült. Utóvégre a haladásnak nem az a tárgya, hogy az ember alaptermészetén változtasson, hanem — ha már az alaptermészet módosításáról van szó, — inkább, hogy ennek kapacitását fokozza, finomítsa, és eltakarítson előle minden ballasztumot. Manapság mindenesetre könnyebb volna már Ikaros megnyugtatása, mint lehetséges volt az ókorban, ha Ikaros a mennyei boldogságot kereste, már nem várná ennek a megtalálását a repüléstől, amit egyébként alárendelt személyek is el tudnak végezni mindinkább kitűnően, így jó kereseti alkalmat is találván.

Vegyük szemügyre némely eszmekör *autonóm haladását* is. Néha szemet szúr, hogy a természettudomány, így az élettan modern haladását gyakran túlozzák, haladás gyanánt említik azt, ami csak behatóbb részletezés. De amióta megállapították, a tudományos kutatás módszerét, — Kant megállapította, hogy mindenekelőtt egy zseniális feltevésre van szükség, amelyből érdemes legyen apriorisztikusan dedukálni; — Stuart Mill megállapította, hogy az apriorisztikus feltevést

csak induktív ellenőrzés erősítheti meg addig a pontig, amelynél az induktív vizsgálat már ellentétes eredménnyel jár, vagy lehetetlenné válik, — azóta mégis csak voltak, minden kétes eredmény leszámítása után is, a természettudományban pozitív eredmények. Lamarck a zseniális feltevését az állati evolúcióról már sokkal pontosabban is fogalmazhatta meg, mint Aristoteles az övét a holt anyagból való fokozatos fejlődésről. Darvin, — körülbelül egyidejűleg — az állati evolúciót már induktív módon is levezette. És ha egyideig túlságosan merészröptű is volt, — főleg Németországban — a darvinizmus lelkesedése, de végre is a hangulati kilengések nem cáfolhatják azon eredmény jelentőségét, amely hozzájuk elvezetett vala. Különben érthető is volt a lelkesedés azon, hogy már többet tudunk, mint Sokrates, aki állítólag — a saját nyilatkozata szerint —, csak annyit tudott, hogy semmit se tud. A németek éppen sok fölös tetterőt éreztek, hát telhetett nekik lelkesedésre is. A természettudomány autonóm haladásának aztán azt a célt kellett maga elé tűznie, hogy milyen legyen az emberi természet fejlődése a jövőben? Az aktuális érdekek presszióiból automatikusan következik mindig, hogy a természettudomány önkénytelenül és általános cél kitűzése nélkül rá is térjen ezen cél útjára.

A történelemtudomány az állati evolúció megállapításának eredményével analóg eredményre jutott azóta, mióta Hume leszögezte, hogy csak a dolgok egymásutánja, sorrendje, a történelem kétségtelen tény, — a post és a propter nem okvetetlen ugyanaz. Az analog eredmény pedig a történelmi evolúció megállapítása volt Hegel által. Ezt az evolúciót leíró- és oknyomozó egységbe foglalni, most már annál könnyebb, mert a részletező előmunkálatok már eléggé előrehaladtak. A további haladás menetrendjének, az ártalmas mellékhatások korlátozásának megállapításai jöhetnek ezután. Történelmi események és egyáltalán az események megindítóiból és megváltoztatóiból, történelmi tettek elmaradásainak és egyáltalán az elmaradásoknak okaiból, egyéni körülmények történelmi kihatásaiból, automatikus eredményekből, ezeknek mesteri és kevésbbé mesteri befolyásolásából, forradalmi vívmányokból, esélyszaporulatokból és másrészt erőpazarlásokból, ellenforradalmak elkerül-

hetetlen és módosítható kísérőiből elég számban és változatban állnak is már példák rendelkezésre, mindenféle kelettel, legújabb és legellenőrizhetőbb viszonyok között is.

Midőn pedig az *erkölcsi haladást* akarom szemügyre venni, szükséges előrebocsátanom, hogy ennek az autonóm haladásnak nem az a kérdése, hogy vajjon az emberek ma jobbak-e, mint hajdan, hanem az, hogy az etika mai nívója mellett több kilátás van-e az emberiség javulására? Az erkölcsi haladás tárgya tulajdonképen az, hogy az emberek eredendő rossz hajlamait fékezze és javítsa. A jó és a rossz fogalmát szintén eredendően állították fel. Általában az a vélelem, hogy a jó nemcsak az önérdeket, hanem mások érdekeit, a közérdeket és a tárgyi érdeket is méltányolja, sőt az utóbbiak javára esetleg fel is áldozza önérdekét a legmeszszebbmenően. Ez a vélelem, amely származhatik ama családi életből, amely a társas élet kezdete lehetett, a társas életben pláne szükségesnek mutatkozott; annyi bizonyos, hogy az emberek — legyen az oka bármi — a társaséletre hajlanak, de társas élet nem volna lehetséges, ha nincs az egyik ember tekintettel a többiekre. Az erkölcsi jó uralmát az emberek között eredetileg vallásokkal akarták biztosítani, amelyek mindig a nép szokásaiból és hiedelmeiből oly tételeket dolgoztak ki a jónak megjutalmazásáról és a rossz megbüntetéséről, amelyek, — pláne az illető nép kultúrállapotának megfelelő adjusztálás és az egyház illő hatalma mellett — alkalmasok lehettek a rossznak éppen kívánatos korlátozására. Ilyen vallásokat minden földrészen alapítottak az ottani diszpozíciók szerint, ezeket a vallásokat időnként mindenhol átalakították, amíg érdemes volt, hogy a hitelükön esett csorbákat kiköszörüljék. Most már nem lehet Európában a régi módszer szerint vallásokat alapítani; kikutatják a tételeinek, motiválásainak és berendezkedéseinek minden, bármily jámbor kétességet. A modern kételkedők megkönnyítenék így a régi egyházak érdekeltjeinek, hogy megbuktassák a vallásukkal konkuráló új vallásokat. De mennél nehezebb új vallásokat alapítani a régi módszer szerint, annál nehezebb megőrizni a régiek tekintélyét is. Ha a hajlam a szkepszisre mindszélesebb körökbe terjed és ha nem nyer kielégítést, még cinizmusra való hajlam is járul hozzá. Mindez Európában a *vezető*

latin nemzeteknél, vagyis a katolicizmus csúcsain már az újkor elején kezdődött; az olaszok azért nem akarták elhagyni a római pápát, mert ez végre is az ő emberük; a franciák viszont azért maradtak pápisták, mert a renaissance összeomlása után nem egészen jogtalanul az a reményük támadt, hogy az olaszok középkori vezérszerepe az újkorban rájuk fog átszállni. Amely nemzeteknél a reformáció érvényesülni tudott és közelebb hozni a keresztény vallást a népekhez, — ott tovább is gyakorolt hatást az erkölcsi haladás érdekében: Angliában a reformációból indult ki a nemzeti forradalom és a jogegyenlőség kimondása, ugyancsak az anglikán népeknél végsőfokon Észak-Amerikába érkezett el a keresztény rabszolgafelszabadítás a teljességéig, sőt az angolszászoknál a pacifista eszmék a kereszténységből indulnak ki mé^/A németek a reformáció első felbuzdulásakkor ellenszegültek még a saját császárjuk világuralmi törekvéseinek is; ugyan nem éppen az erkölcs nevében tették ezt, erkölcsi szempontból mindössze az erkölcsi haladás logikájából kifolyólag, sőt a világuralmi törekvések ellenszenve nem is maradt meg náluk, amikor a Stauffok római hadjáratai már feledésben voltak. A nemzeti eszme általában nem az erkölcsi haladás útvonalán fejlődött és ezért olyan népeknél is nagy sikerre vitte, amelyeknél nem érvényesült a reformáció. Kétségtelenül gyengéjének is mutatkozott sokszor, hogy nem haladt mindig párhuzamosan az erkölccsel; ez megóvta volna némely kritikus tévelygésétől, — de ama tévelygések katasztrofális következményei visszaterelnék az erkölcsi haladás útvonalára, nemzetközi békét sürgetvén. — A szlávok még messzebb állnak az európai szkepszistől és cinizmustól, mint a germánok, ennek olyan történelmi oka is van, hogy a szlávoknak sokáig kevés jutott a földi gyönyörűségekből és ők ezalatt hozzászoktak a leszámoláshoz a földi élettel valaminő magasabb fogalom érdekében, ez frissebben őrizte meg bennük az ember azon eredendő hajlamát, amely már az őskorban elégedetlen volt a rosszal. Az ember ezen ősi hajlama ugyan nagyon gyengének és kétesnek mutatkozik mindig, amikor valaki a nyomorúságból a földi gyönyörűségek kilátásáig cseperedik, de mégis visszatérnek az ember emlékezetébe, mihelyt a földi gyönyörűségek csalódást okoztak és akkor an-

nál nagyobb erővel térnek vissza, mennél tovább érvényesültek zavartalanul. Hogy tehát a jóra való eredendő hajlam végül milyen irányba fog terelni, ez voltaképen az emberiség jövendő tapasztalataitól függ. A keresztény vallás eszmei tartalma és múltja, valamint a katolikus egyház szervezete alkalmasok még egy olyan új reformáció keresztülvitelére, mely kielégítvén a katolikus egyház régóta nyugalomba helyezett, de még mindig virulens tetterejét, egyúttal ki tudja elégíteni a modern követelményeket is. Az ilyen katolikus reformáció azonban csupán akkor lehet diadalmas, ha döntő súlyt tud latba vetni korszükségletek kielégítésének realizálásáért. Utóvégre az emberek nehezen határozzák el magukat bárminő új cselekedetre, inkább hevernek a díványon és amikor megunják ezt, sétálnak egyet, esetleg animáló társaságban. Ámde, ha zavarba jönnek olyasmi közben, amit csak koruk nyomására kezdtek, az más; ha ilyenkor tud segítségükre jönni a kérdéses katolikus reformáció és kihúzni őket a kátyúból, — az más, egészen más, — akkor fel is lelkesülnek érte. Pláne, ha ösztönzést nyer Oroszország felől, ahol a vallási ihlet még virulensebb, és egyesül a reformáltakkal, akiknek a pacifisztikus törekvéseit erősítené katolikus szempontokkal és tenné ezt éppen kritikus időben, amikor a világiak nem boldogulnak! Persze, ha nem tud az ortodox egyház Oroszországban se respektábilis erőt tanúsítani a bolsevikokkal szemben, és ha nem tudott termékeny eredményt elérni a katolikus kultúra még ott sem, ahol az ellenforradalmak a siker minden eszközét az ő kezére játszották, — bizony akkor a katolikus reformációnak is csak sovány reményei vannak.

A vallásoknak a haladással gyengülő erkölcsi hatását kiegyenlítik bizonyos, a közerkölcsiség megjavítására szolgáló rendszernek, amelyek erősbödnek a haladással. Ilyenek találhatok pl. a jogi, a szociális, a kulturális és a tudományos etikai haladás útján. A jogi fejlődés az eredendően rossz hajlamokat specifikus büntetések terhe alatt és ezeknek a megfélemlítő hatásával akarja fékezni, javítani és a jóra szoktatni; a büntetés lehetősége persze mindig a politikai hatalomtól függ. Az első kérdés az, hogy a rossz minő megnyilvánulásai, minő büntetéssel sújtandók az eredendően rossz hajlamok minden iránybanvaló fékezése érdekében. A törvény-

nek úgy kell megfogalmazva lennie, hogy minél kevésbbé legyen kijátszható a bűnök elváltoztatásai által; különös gond fordítandó mindig az olyan bűnökre, melyeknek a korszerű és a helyi viszonyok a melegágyai. A tapasztalatok sorra provokálják a törvénykönyv módosításait, helyesbbítéseit és kiegészítései; de néha, — esetleg sokáig is — várni kell ezekkel, amíg a népet számukra meg lehet nyerni. Ez nemcsak a nép kulturális fokától függ gyakran, de a politikai viszonyoktól is. Néha fél a kormány teherpróbáktól, néha fél bizonyos kérdések behatóbb taglalásától; mindezen állapotokat éppen úgy kell kiböjtölni, mint a rossz tapasztalatokat. Miután a politikai hatalom a jog forrása, kézenfekvő az is, hogy a törvény különböző értelmezéssel lép fel különböző egyénekkel szemben; a politikai és a szociális haladáson kívül főkép a kulturális haladásnak kell itt ellenőrző hatásról gondoskodnia. Jobban végezhetik az ellenőrző szerepet ma, mint végezhették például a középkorban, — de még mindig fogyatékosan végzik és belátható időn belül nem is végezhetik még máshogy. A jogi fejlődés eközben azt is firtatja, hogy mily viszonyok növelik a bűnre való és milyenek a megjavulásra való hajlamot; ugyancsak hogy a nevelésnek milyen hatásai lehetnek ezen a téren; a jogtudomány igénybeveszi ekkor a szociológia és a pedagógia asszisztenciáját, nem mulasztván el persze, hogy ne gyakoroljon ezekre ő is kölcsönhatást. Eközben a különböző különleges lelki állapotok és elfajulások közveszélyes hatásait is vizsgálja és akarja korlátozni; ekkor az orvossal és a pszichológussal társul. A jogtudománynak most természetesen a valláspótló jelentőségéről is csak vázlatosan lehetett szó, nehogy túllépjük ezzel azt a keretet, mely az autonóm erkölcsi haladás rövid leírásában jár neki; de persze minden kodifikálható jogilag, ami a gyakorlatban hatósági szabályozásra szorul. A szociális fejlődés már csak azért is összefügg a jogival, mert ez mindig a szociális viszonyoktól függ, úgy a törvénykező politikai hatalom, mint a közállapotok és jogrend ellenőrzése. De most a szociális fejlődésről beszélvén, főleg ama társasélet fejlődését értjük, mely meghatározza, hogy kikből és minő mentalitással tevődik össze az a környezet, amelynek az erkölcsi felfogása, ítélete és megszólása irányadó a társadalomban. Általa-

ban az emberek a cselekvésükkel aszerint igazodnak, hogy mások mit fognak gondolni róla, szólni hozzá, tenni a következtében. Bár lehetnek az egyes társadalmi osztályokon vagy csoportokon belül is különböző társadalmi körök, lehetnek mindenhol úgynevezett jó- és rossz társaságok, a fiatalok mulatni szeretnek, a meglett, sőt már az exisztenciájuk megalapozásán dolgozó emberek is, a megélhetésük és a pályájuk külön problémáival foglalkoznak inkább, még pedig minden pályán és minden fokon külön problémákkal, azonkívül vannak a többiek szempontjából extravagánsnak nevezhető körök is, — de a különböző körök a specialitásukon kívüleső témákban szintén a kívüle álló azon környezet szerint igazodnak, amelyhez leginkább vezetnek útjaik. Még a többiek szempontjából extravagáns körök se zárkózhatnak el teljesen a környezet befolyása elől; különben is mennél extravagánsabb valamilyen kör, annál kisebb létszámú. Arról, hogy mi jó és mi rossz, mi illik, mi szabad, mi nagyszerű és mi rettenetes, — minden társaságban annak korszerű nívója szerint szilárd felfogások uralkodnak, amelyek változnak ugyan az idővel, de addig kényszerítő erejűek. Ezek a felfogások valamely társadalom különböző körei között csak lényegtelenül különböznek. Az alsó rétegekben tisztesség az erkölcsi superlativus neve, más rétegekben „rendi méltóság” vagy „karbecsület”, — de azok az erkölcsi szempontok, amelyeket minden kör és kar máshogy színez, szélesebb területeket fognak át. Lehet valamelyik rend vagy kör kivételesen finyás; lehet nagyon szigorú „becsületi kódexe”, arról, amit illőnek tart; de az ilyen finnyásságok is mindig a környezet momentán kultúrájától függnek. A környezet irányadó szerepe az erkölcsök kialakulását illetőleg nagyon veszélyesnek is látszhatik, ha meggondoljuk, hogy a környezet többségét átlagemberek szokták tenni és ez a többség mindig csökönyösen elmaradott; azonkívül az eddig létezett többségek számára nem is az erkölcsi eszme, hanem inkább csak a látszat fontos, az a látszat, amely a fennálló törvényeket és előítéleteket már kielégítheti. Az egyes embereknek csak be kell tartamok bizonyos formákat, *ezt* elérhetik még erkölcsösség nélkül is, az erkölcsösségük csak altatás; ezt meg kell szoknia mindenkinek, aki a társadalomban boldogulni akar, az emberek tehát inkább elromla-

nak, mintsem javulnának. De mindig, amikor valamely visszás állapotok nagyon elmérgesednek, — fellép a reakció ellenük, amelynek a gyakori késedelméből annál kevésbbé következik az elmaradása valamikor, mennél inkább halad az általános kultúra, sok előbb elterjedt előítéletet tarthatatlan ostobaságban marasztalón. Azok, akik a haladás irányában — eleinte csak csekély számban és mértékben — tértek el a környezetüktől, — azok egyre szaporodnak és egyre feltűnőbben lépnek fel, mennél nagyobb és konokabb a környezetük elmaradottsága. Közéjük tartoznak rendesen azok az egyéniségek is, akik nagyobb személyes hatást tudnak gyakorolni a környezetükre, mint az átlag; és mennél inkább szeretik a magányt, annál zajongóbbak, mihelyt a környezet elmaradottsága zavarja magányukat is. Akkor a legrosszabb esetben is hangsúlyozzák és segítik azt a kulturális fejlődést, amelynek előfutárjai. Gyakran a megélhetésük gondja is provokálja, hogy érvényesülésre törjenek és összegyűjtsék azokat, akik közül a híveik hadseregét toborozhatják. A szociális fejlődés tehát végeredményben a kulturális haladás függvénye. Összefügg ezzel az autonóm-etikai haladás is. A filozófia mindig az etikában kulminált. Egyszer azt állította Kant, hogy az ember alaptermészete jóra törekszik és az akaratának „kategórikus imperativusa" ez; máskor (Schopenhauer) meg azt *állította,* hogy az akarata és a képzelete mindig a rossz felé terelik az embert. Mind a ketten azonban a jót akarták diadalra vinni, akár Kempis. Mikor a filozófia harcot hirdetett a jó ellen (Nietzsche), akkor is tulajdonképen csak azokra értette, akik kompromittálják a jót, elkérgesítik, elmeszesítik, vagy elposványosítják, amint tették azok a farizeusok, akiket Jézus a templomból *kiűzött* Ha felmentenek a jóság kötelessége alól ezekkel az úgynevezett farizeusokkal szemben, hogy az emberiség magasabb régiókba szállhasson az általuk kompromittált „jó" mellől, ez korántsem jelent eltérést a jóravaló törekvéstől. Spenzer szerint a cél megközelítése közben sok keresztező útnak kell találkoznia; mindezeken az utilitarizmus *vezet* a legbiztosabban. A Conte által már előzőleg alapított és gyakorlatilag önként is diadalra jutott pozitívizmus az utilitarius feladatok rendszerezését tette a filozófia tengelyévé is. Végeredményben az összes valláspótló

autonóm haladások tölthetik be leginkább azt a szerepet és szervezetet, amelyek a modern erkölcsöt táplálhatják. Az együttműködésüket talán a legjobb humanizmusnak nevezzünk, megfelelőn a szó eredeti értelmének, amely az újkor hajnalán lépett fel, megfosztván a vallás magistereit az emberi lélek gondjának monopóliumától.

A jóra való törekvés, illetőleg a vonzódás a jó felé gyakran spontán jelentkezésre tör az emberek érzelmeiben, — tagadhatatlanul olyan esetekben is, amikor nem lehetséges az emberi kényelmességgel való kimagyarázásuk. Az ilyen érzelmek mindig ösztönözték az erkölcsi haladást és mindig nagy képességet árultak el az emberek megnyugtatására, bizalomra való gerjesztésére és megnyerésére. Még bizonyosabb, hogy a szóbanforgó érzelmek inkább találhatók az okos, az átszellemült és a lelkileg tisztult embereknél, mint az aljasoknál és a butáknál. Ennek nagyon egyszerű oka is lehet, pl. főleg az, hogy a lélek képességei szintén élni akarnak és e közben nem állhatnak meg úton-útfélen annál, aminél a buták és aljasok, hanem a lelküket tápláló eszme autonóm logikája szerint haladnak az ő egyéni haladásukkal, az emberiség haladásának a fényét is előre vetvén. A dolgok ilyen állása mindenesetre alkalmas az emberiség kettéosztására olyan mérték szerint, hogy kiknek kikkel érdemes együtt menniök. A jó fogalma így pajzzsá válhatik az ártalmas befolyások és kísértések ellen. Bizonyos az is, hogy a jobbak gyanánt említettek mindig nagyobb és erősebb hatást tudtak elérni anyagi segítség nélkül, ezt éppen az érzelmeik megszólaltatásaival is, ilyenkor mindig ösztönözvén az erkölcsi haladást. Enélkül nem is tudták volna meg-megindítani a tömegmozgalmakat, amelyek időnként lendületbe hozták az erkölcsi haladást.

E hézagtalan világnézetű egyéniségek különböző időkben különböző igékkel hatnak elsősorban. Persze az aktualizálásokhoz szükséges mindig, hogy legyen elég erőshangú hirdetőjük, vagy alkalmazójuk. Jézus annakidején azt tanította, hogy minden ember egyenlő Isten előtt; a demokrácia pedig azt mondja, hogy minden embernek egyenlő joga van. Ez az egyenlőségnek Isten előtt, földi megvalósítása, — mert a földön egyenlőség helyett csak egyenlő jog lehet, különben nem törekednék senki. Az újkori demokratikus politikát aztán

Rousseau intonálta, kifejezvén, hogy az állam az összes állampolgárok boldogulásáért van, mintegy szerződésből kifolyólag; ennek a lehető legjobb mívelése nélkül nincs is létjogosultsága. Jézus azt is mondotta volt: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!" Az önzés legféktelenebb tobzódásának is végül ezen tanítás erősítésbe kell torkolnia, ha lesznek a jövő megfeneklései közepett is olyan egyéniségek amilyen Jézus volt. Mert midőn az emberek mindenféleképen hajszolják az önzést, megtanulják azt is, hogy miképen kell a felebarátjukat szeretni, akit úgy kell szeretniök, mint önmagukat. A vad önzésnek kimerítése nemcsak annak a megismerésére vezet, hogy — amint Tolstoj mondta — az emberi természetnek megfelelő és ezt boldogítani tudó lelkiállapot csak a szeretet; — de ama komoly önzés követelményeinek megismerésére is, amely nélkül az ember gyászba dönti azt a felebarátját, aki szereti őt. A vak önzések kimerítése addig a fokig, ahol már csak célszerű önzések állhatnak meg, és a célszerű önzések kimerítése addig a fokig, ahol összeolvadhatnak a felebaráti szeretettel, persze még sok időt és keserves tapasztalatot igényel. Addig paradoxnak is látszhatik, hogy az önzés végeredményben csak a felebaráti szeretet ellenpróbájának maradjon. Annyi bizonyos, hogy a történelem az erkölcsi alapigazság egyre következetesebb alkalmazásához vezet minden vonatkozásban; pl. Jézus tanítása valamikor háborúk motívumaként szerepelhetett és semmiesetre se gátolta meg, hogy ne legyen az Isten földi helytartója „a legfelsőbb hadúr" is — ma viszont Jézus tanítását már a pacifizmus motiválására is kiterjeszthetik. Ugyancsak ebbe az irányba vezet minden autonóm haladás, már csak abból a praktikus okból is, hogy kevesebb zaklató ja lehessen. Kant nem állt ellentétben Jézussal és Tolstojjal, mikor az emberi akaratnak kategorikus imperativusaként írta elő, hogy akarnia kell a jót. Nem is csodálatos, hogy Kant szerint, éppúgy akarni kellett a világbékét, miként Tolstoj állította: gyűlölvén a háborút. Ez a tanítás azonban nem gátolta meg a világháborút, viszont a világháború gyásza erősítette Tolstoj hatását; az erkölcsi haladás nem elég erős, ha nem segítik a gyakorlati élet nyomós tanulságai. De bőven szolgáltat ilyeneket úgy a történelem, mint az egyéni élettapasztalat; a történelmi katasztrófák

mindenesetre azok a nyomós tanulságok közül, amelyek a legáltalánosabb hatással vannak, már csak azért is, mert a legtöbbek egyéni élettapasztalatával függnek össze. A történelmi katasztrófákból mindig azt a tanulságot vonják le a legnagyobb bensőséggel, amely éppen az erkölcsi haladás útjába esik. így következett a világháborúra erős pacifista hullám. Az egyéni élettapasztalatoknak az erkölcsi haladás nézőpontjából azt kell mindinkább bizonyítaniuk, hogy a rossz tett, vagy mulasztás, ha csak gondatlanság is a szülője, mindig visszaható átkot szül az elkövetőjére. Megnehezítik az igazság feltüntetését bizonyos eszmezavarok, pl. a jóságnak és az önérdeknek szokásos szembeállítása, főleg mások megítélésében és erre való tekintetből. Az ember gyakran mások rímánkodásáért tesz valamit, ami aztán károsnak bizonyul; ekkor az ember azt mondja, hogy nem volt érdemes jónak lenni, pedig nem is volt jó, csak gyenge. Ha valaki erős a jellemében, komolyan veszi a meggyőződését, amelynek helyesbítésére és kiegészítésére törekszik is mindig, ha ő továbbá ellenségek gyanánt tekinti azokat, akik őt el akarják téríteni a meggyőződésétől, — akkor vele nem eshetett volna meg az éppen említetthez hasonlóan kárhozatos „jóság". Az erkölcstan az egyéni hasznot szolgálja, amikor súlyt helyez a jellem erősségére és erősbítésére. Az erkölcstanok bizonyára sokkal több ilyen hasznos tanítással szolgálhatnak, mint amennyit én tudok; én sajnos bizonyos egyéni okokból sokáig amoralista voltam és alighanem ezért igyekszem annyira, hogy érveim egészen objektívek legyenek minden szentiment nélkül és jók lehessenek az amoralisták számára is. Mindenesetre Schopenhauer etikájának ez a görögből vett idézet a mottója: „Mindenki te magad vagy!" Tolstoj szerint a legfőbb, leglelkesítőbb, legboldogítóbb, egyben a legmegnyugtatóbb a végső jó, — az egység az emberekkel és a természettel, ami a művészet legnagyobb teljesítménye is. Mindez a felebaráti szeretet elmélyítésére szolgálhat. A tudományos etikai haladás eszerint az általános erkölcsi haladással párhuzamosan halad és kibocsát magából olyan szálakat is, amelyek kölcsönhatást és összeköttetést teremtenek, illetőleg állandósítanak kettejük között.

Ugyanez mondható a többi autonóm haladásokról is. Nem sorolom fel mind, csak egy olyan példára mutatok most amelyet gyakran látnak ellentétben az erkölccsel. Ez a példa pedig az előkelőség és az úr példája. Hagyományosan előkelő a feudális úr, aki méltóságteljesen lépett fel, tudott parancsolni, megijeszteni és azzal is elbűvölőn hatni, hogy a nehezen szerezhető anyagok az ő számára csupa csekélységek voltak. Az ő nagyszerűségét fokozta, ha mindenben minél nagyobb eltérések voltak közte és a közönségesebb halandók között. De ez és a modern úr, már olyan messze vannak egymástól, mint ő volt azoktól a négerektől, akik szeretik az élénkszínű ruhát. Az úr modern fogalmához az is hozzátartozik, hogy figyelmes, tapintatos legyen, kerülje a feltűnőségeket és kellemetlen gondolatok felidézését, legyen e célok szolgálatában ötletessége és humora is, vagy legalább gyakorlata és semmiesetre se hencegjen, valamint ne erőszakoskodjék. Mindehhez, de főleg a figyelmességhez és a többi tapintatossághoz emberismeretre van szükség, az emberismeretben való előmenetel pedig gyakran megakad a szeretet inspirációja nélkül, — mert hiszen az ember sokkal többet lát meg azon, akit szeret és akiért gondja van, mint meglát másokon, és ezek a meglátások kiterjeszthetők aztán a tanulságaikkal az alanyuk általános emberismeretére. Gyakran persze az is előfordul, hogy az ember elfogultan ítéli meg azt, akit szeret, de a szeretet nem szokta beérni megállapításokkal, hanem cselekvésekre is ösztönöz, ezeknek következményeiből pedig ki kell derülnie mindig, hogy elfogultság, vagy helyes ítélet volt-e az alapjuk. Némely embernek sokszor kell csalódnia, míg a következmények helyes belátásra bírhatják; talán nem is marad neki már ideje a helyes belátásra, — de hát hosszabb a történelem, mint az egyes emberek rendelkezésére álló idő és nincsenek is a csalódásoknak mindig egyforma speciális okai. Nem állítottuk, hogy a modern úrnak már ma is teljesen emberismerőnek és emberszeretőnek kellene kényszerűen lennie, de igenis állíthatjuk, hogy máig sokat haladt már ebben az irányban. Az összes autonóm haladások párhuzamosak is, és a modern úrtól mindinkább sokoldalú műveltséget is várnak el. Ahogy pedig vonzerőt tudott valamikor gyakorolni a feudális, — úgy kell tudnia majdan a modern úrnak is; őt is fogják

még utánozni és keresni, mint előbb a grófokat. Akármilyen hosszú idő is legyen még szükséges ehhez, mégis ebben az irányban haladunk, — ami pedig az erkölcsi haladást szintén támogatja.

Se az erkölcsi, politikai, technikai, természettudományi, vagy akármely más haladás még nem tűntették el a földi nyomorúságot és az emberi gyarlóságokat, még egyáltalán nem jogosítanak kevélységre, de tudatunk azon csiszolása és bővítése, amelyet állandóan végeznek, mégis előrehalad és mindinkább képesíti az emberiséget a diadalmas szándék fogamzására és az ellene álló erők leküzdésére. Még hosszúak a haladás útjai, ezt hangoztatja minden útjelző; nem elég egyszerűen nagyot határozni és elszántan elindulni a haladás útján; még nagyon sok a kerülő, zökkenő, útvesztő, visszaesés és fáradság, ilyenkor nagyon csábító útszéli csárda van hátra, sok kísértő, álnok kerítő és bősz haramia ellen kell még védekeznünk.

Fel is merül az a kérdés: vajjon elérheti-e a haladás, mielőtt a föld kihűlne, összemorzsolná valamely meteor, vagy a Nap maga is kialudna, vagy kivégezne bennünket akármilyen elemi csapás, — elérheti-e a haladás addigra azt a fokot, ahonnan elháríthatjuk már az ilyen katasztrófákat? Előbb kipusztíthatják az embereket csak azon katasztrofális tanulságok is, amelyekre még szükségünk van, ha megvárjuk, amíg kimerítettük a rosszat rosszasággal. A fizikusok biztosra veszik, hogy valamikor el fog fogyni minden meleg a földön a felhasználás sok módjától, amelynek mindig marad valami hasznavehetetlen hátraléka, amely nem tudott már átalakulni másmilyen energiává; ezt ők az entrópia törvényének nevezik, és ha ez a törvény igaz, akkor előbb-utóbb szükségessé lesz valamilyen új életrezervoár felfedezése. De ha túlkorán fedezzük fel ezt, illetőleg mielőtt a rosszaságok kimerítése már bekövetkezett volna, — akkor megtörténhetik, hogy az éltetőt pusztító gyanánt fogják működtetni. Az entrópia egyébként csak egy esetet jelent ama sok közül, amelyek megpecsételhetik az emberiség sorsát, ha nem vág ennek a haladás elébe. — Nem is csupán földi katasztrófák végezhetik ki az emberiséget a szebb jövő hajnalhasadása előtt, hanem kozmikus incidensek is elüthetnek a haladás nagyszerű reménységei elől,

pl. a Föld a Holdat egyre közelebb vonzaná magához, míg a Hold nem tudna többé ellenállni, egymásután letördelődnének darabjai és végre az egész a földre zuhanna. Ilyen galibák gazdátlan meteorok által, a naprendszer és még más kozmikus rendszerek válságai által is történhetnek még, ha sokáig hagyunk a számukra időt. Ki tudja, hogy milyen katasztrófák érték már a földet és hogy milyenek jöhetnek még? A haladás mindenesetre felfegyverezhetné az emberiséget némelyikük ellen és még inkább elébevághat annak, hogy az emberiség elpusztulásához ne legyen elemi katasztrófákra szükség.

Mint lehetne a haladást meggyorsítani?

X. A haladás gyorsításának feltételei.

Hát mivel lehet gyorsítani a haladást? Kétségtelen, hogy manapság még nem minden tehetség érvényesül, és amely érvényesül, az sem mind a neki leginkább megfelelő helyen és teljes mértékben. Gyakran el is megy a kedve tőle, hogy érvényesülni akarjon. Az is bizonyos, hogy a dolgok gyakran jobban mehetnének, ha másmilyen emberek intéznék, mégpedig ugyancsak olyan emberek, amilyenek találhatók a földön. Némely ember számára jelenleg nem is fontos, hogy a társadalmi pozícióját jól töltse be, és ezzel az embertársainak használjon, hanem egészen más dolgok bírnak fontossággal a számára és ő a társadalmi pozícióját csak e másdolgokra használja fel, esetleg az embertársainak így kárt is okozván. Tehát a legkézenfekvőbb, hogy közérdekű munkák, és ezekkel a haladás gyorsítása érdekében társadalmi reform ajánlatos, illetőleg a társadalom olyan átszervezése, amely a szóbanforgó fogyatkozásokat lehetőleg megszüntetné.

Persze *társadalmi reformról* már gyakran beszéltek, és már meg is próbáltak sok mindent az irányában; kielégítő eredmény nélkül. Az ember elveszítheti mindjárt a bátorságát, ha megint erről van szó. Amely hajlamok eredendően az emberi társadalom gyöngéi voltak, ma is úton-útfélen találkozhatunk azokkal, — legfeljebb csak más köntösben.

Ha nem is azáltal érvényesül az *erőszak* manapság nálunk, mint a kanibáloknál, akik között az erősek lemészá-

rolták és felfalták a gyengébbeket, — azért érvényesül ma például csak azáltal is, hogy az egyik meg tudja félemlíteni à másikat és ezt felhasználja olyan eljárás eltűrésének érdekében, amely a megfélemlített másikat aztán romlásba döntheti, vagy legalább is elriasztja olyasmitől, ami az ő és a társadalom számára kívánatos. A jog és a civilizáció tettek már egyet-mást az erőszak uralma ellen, de még jóformán csak a legnyersebb megnyilatkozásait tüntették el. Mindenféle haladás elvezet az erőszak uralmától, — kitalálható még olyan tudomány, illetőleg sikeresen alkalmazható fortélyok valamilyen rendszere, vagy fogásbeli technikai és taktikai is, amely a nyers erő fölényét szerszám nélkül, pusztán ismerettel is kiegyenlítheti, — végeredményben az erkölcsi haladás is az erőszak uralmától jobb uralom felé vezet. De soká lesz, míg ehhez a végeredményhez automatikusan elérkezhetünk.

Erőszakra vezetik vissza, és elég plauzibilis módon ama *születésbeli kiváltságokat és kárhozottságokat* is, amelyek szintén gyakran állnak a tehetségek minél biztosabb felhasználásának az útjában. Kétségtelenül ezen a téren is voltak már javító reformok. A liberalizmusnak ez volt a Programm ja és folytatta ebben az irányban a munkát a demokrácia is. De bármilyen nagy volt az ő munkájuk, — nem látszik nagyobbnak az a munka, amely még hátra van.

Most a *gazdagság vagy szegénység* következményei okozzák a legtöbb igazságtalanságot. E következmények mindig már a jövő nemzedéket is érintik, amelynek a nevelésére döntő befolyással voltak. A kulturális haladás egyre inkább terjeszti a társadalom anyagi viszonyainak az ismeretét és erősíti a visszhangját. A politikai haladás egyre inkább kényszerül arra, hogy számoljon a szegényekkel. Az erkölcsi haladás logikájából is következik ez, és a politikai haladásról kifejtettük már, hogy mindnagyobb súllyal érvényesíti ezt a logikát. A demokrácia át is tért már az anyagi tehetőség vagy tehetetlenség enyhítendő következményeinek a problémájára. Főleg ezzel a kérdéssel foglalkozik a szociális reform mívelése, amely egyre nagyobb aktualitáshoz jut.

Ám, ha már ott fogunk tartani, — a civilizáció és a demokrácia feladatainak teljes megoldása után, — akkor is

fenn fog állni még az igazságtalanságok legnagyobb és leggyakoribb oka. Összefoglalóan talán azzal a szóval jelölhetjük meg leginkább: *gonoszságok.* Ebben mindenféle van. Nem is csupán az önzés következményeként, hanem gyakran csak közönyösség és rombolási hajlam következményeként is. Az ember gyakran csak azért akar másoknak ártani, hogy ezek se örülhessenek, miként ő maga se tud örülni. Gyakran azonban örül is mások balesetén, amelynek látása fokozza vagy szaporítja az életörömét. Ha megelégeljük is az ilyen eredendő hajlamok felsorolását, nehogy ez bennünket az okfejtésünkből kizökkentsen, mégis összegezhetjük azzal a megállapítással: a társadalomban sok olyan hajlamok működnek közre, amelyekre illik a „gonosz" jelző, és melyeknek megszüntetése leginkább a társadalom erkölcsi megtisztulásától várható.

Az *erkölcsi megtisztulás* követelményének is megfelel a társadalom olyan reformja, amelyre a haladás gyorsításának szüksége van.

Mindegyik speciális haladás jelenlegi fokáról egyöntetűen ez a követelés hangzik felénk: kell a társadalom olyan átszervezése, amely biztosítván a tömegek életszükségleteinek állandó és érdem — illetőleg teljesítmény — szerint fokozódó kielégítését abból, amiből másoknak feleslegük van; lehetővé teszi, hogy mindenki hajlamának és velejáró tehetségének éljen; s egyszersmind ritkává teszi — legalább a nép alsóbb rétegeiben, azokban, amelyek minden nép túlnyomó többségét teszik — a csábítást a rosszra. Bizonyos létminimum, amely lehetővé teszi a megélhetést, mindenki számára biztosított legyen, miként jelenleg a fegyencek számára is; aki megél, az hamar megkíván egyéb életörömöket is és dolgozik érte; ha pedig valaki számára jobb a dologtalanság és ez kontemplációhoz kell neki, hát annál jobbî A nevelésügy, persze közügy legyen, a gyerekek kevésbbé a családra tartoznak, mint azokra, akik az emberiség jövőjének viselik gondját; a megfelelő nevelőkről úgy történhetik gondoskodás, hogy a köznevelés terén kapnak elhelyezést azok, akik inkább elvont dolgokkal, mint az önérdekükkel foglalkoznak, és jutnak kiadásra olyan olcsó könyvek, amelyek az emberiség klasszikus kultúrkincsét őrzik. Egyéb-

ként csak részletkérdése az erkölcsi reformációnak az, hogy kik vezessék a nevelést, és minden erre vonatkozó javaslat pótolható másokkal, ha ezek jobban szolgálnák az erkölcsi reformáció érdekét.

Hát hiszen nem kétséges, hogy az ilyen reform a nép erkölcseinek bizonyos megtisztulására vezetne, amelyet kivált a demokráciában — a felsőbb tízezrek se kerülhetnének ki. Hát ez nagyon jó is volna! De azon erkölcsi megtisztulás, amely a társadalmi reformáció következménye lenne, szükséges lehetne már az eléréséhez is. Politikai ügyesség mindenesetre sokat előmozdíthat, de amit csak ennek köszönhetünk, az még nem megbízható eredmény, és annak a tartóssága nagyon is kétes. A közerkölcsiség reformációjának meg kell kezdődnie már a társadalmi reform előtt, hogy ez a társadalmi reform komoly munka lehessen és minél kevesebb áldozattal járjon. Valamely társadalmi reformból csupán akkor csírázhat megbízható hagyomány, ha olyan emberekből rekrutálódik a társadalom, akik ennek a hagyománynak hordozói lehetnek. A jelenlegi hagyományok azonban nem kielégítők a haladás gyorsításának szüksége szempontjából. Viszont az abszolút erkölcs hagyományairól kiviláglik az eddigi levezetésünkből, hogy ezek kielégítenék a haladás gyorsításának a szükségét. Tehát az erkölcsi haladásnak egy energikus lépése kívánatos most, amely az erkölcsi haladás vonalán az abszolút erkölcs irányába tétetnék. A közerkölcsiség reformációja még nem biztosítja, hogy a végbe viendő társadalmi reform jó legyen. A jó társadalmi reformnak tárgyi követelményei is vannak, másrészt történelmi követelményei is. A cél szempontjából nem haszontalan a tervezetek kipróbálása és feltétlenül szükséges az akadályok elhárítása, de semmiesetre se tudnám mosoly nélkül végighallgatni, ha valaki olyan hangon ajánlaná gondjaink és kétségeink megnyugtatásául a társadalom igazságosabb és méltóbb újjászervezését, mellyel azt is lehetne mondani: „Ezzel fején találtam a szeget!”

A demokráciában úgyis kényszerít a tömegek szavazata, hogy a szóbanforgó társadalmi újjászervezés felé haladjanak: köztherviselés, progresszív adórendszer, nacionalizálás e haladás egyes állomásainak a nevei. Henry George fellépett

még azzal a követeléssel, hogy ne lehessen embereket a földtulajdonból kizárni. Marx beleneveli a tömegek öntudatába, hogy minden tőkének — főleg az ipari tőkének — köztulajdonba kell átmennie. Ő a végcélt a kommunizmus néven jelölte meg. Lenin próbálja most ennek az átültetését a gyakorlatba. Általában a történelmi akadályok olyan elhárításai, aminők a világháborúra következtek el, felszabadítják az embereket a megszokott hatóságaik és fékezőik alól; az ekkor támadó forradalmak nemcsak felülről ledobnak sok érdemtelent, hanem alulról fel is vetnek sokat. Ezek rendesen nem oly önálló egyéniségek, hogy jobbak legyenek, mint a közerkölcsiség az ő környezetükben; a közerkölcsiség rajtuk keresztül minden forradalom munkájára befolyást gyakorol. Ha ők erkölcsileg nem állnak elég magas fokon, akkor a forradalmat úgy fogják fel, hogy most ők vétkezhessenek a mások bőrére az elődjeik helyett, — mennél demokratikusabb a forradalom, annál többen, és mennél jobban tisztázták már az országlók rendes bűneit, annál szemérmetlenebbül. A mértéktelenség irányába vezeti az új bűnöket az is, hogy sohase lehet tudni a régi országlók összes bűneit, tehát minél több az új bűn, amely megkívántatik, annál nagyobb az egyenlőség. Ha nem vezetnének ezek a forradalmi kicsapongások hamarosan csődbe, akkor megint csak idő és új katasztrófák kellenének ahhoz, hogy a haladás értelme ne hamisíttassék meg tartósan. Mindenesetre a cél megint eltávolodik. Az a társadalmi reform, amely létrejön, ismét egy hamisítás. Miután ez a közerkölcsiség fogyatkozása miatt történt, így feltehető, hogy mindig is így lesz, amíg nem következik el bizonyos általános erkölcsi tisztulás.

De a társadalmi újjászervezés erőszakos megsürgetései *visszaesésbe* szoktak vezetni, kevésbbé azért, mert még nincsenek és bizonyára nem is lehetnek mindenre kiterjeszkedő, végleges programmok. Nem is azért leginkább, mert a kultúra egyedül még nem tudja pótolni az országlásban a jártasságot és hagyományt, — hanem leginkább azért, mert a közerkölcsök még nem elég tisztultak. Az sem teszi feleslegessé a közerkölcsök tisztulását, hogy a kiválasztott országlók se voltak csupa tejfel, mert akkoriba a tömegeknek kellett azt jóvátenniök és azért lakolniok, amit az országlók

vétettek és így se ment már a dolog, hisz különben nem is lett volna forradalom! Persze olyan állapotban is hagyták rá az országot a forradalmárokra, amelyen sehogyse tudtak már segíteni. A forradalmárok e mentségét nem szabad elhallgatnom. De hisz minden forradalmárnak számítania kell erre a bajra, — és a közerkölcsök tisztultsága legalább elviselhetőbbé tenné a bajt. Enélkül lehetetlen boldogulni, — törvények, bíróságok, mindenféle szabályozó, fékező és jutalmazó hatalmak összeroskadásakor.

A társadalmi reformáció ezer problémája közül körülbelül mindegyik számára conditio sine qua non a közerkölcsök tisztulása. — a haladás gyorsítása lehetetlen a közerkölcsök tisztulásának gyorsítása nélkül.

Nem fontolják meg azok következetesen a levezetéseinket és visszacsatangolásra kényszerítenek bennünket, akik most egyszerre azt a kérdést vágják az arcunkba, hogy mire való ez az egész gondolkodás az általános haladásról, hát nem elég-e a haladáshoz, hogy a kiválóknak mindtöbb módjuk és eszközük legyen a haladásra? Minek a haladást a „profanum vulgus", a „misera plebs" miatt feltartóztani? Nos, hát nem felelnék az ilyen közbeszólásokra, ha nem lehetne a válaszom egyúttal bizonyos népszerű rekapituláció. Hát akármiben is álljon a haladásnak a tömegek által való feltartóztatása, — de a kiválók haladása még lassúbb lesz mindezekkel a feltartóztatásokkal, ha váltig a fennálló hatalmak, a „beati possidentes", erősek, gazdagok és ajtónállóik érdeke dönti el, hogy mi a kiválóság. Ahhoz pedig, hogy a primitív kiváltságok sorra lej arassanak, szükség van a tömegek, vagyis azok segítségére, akiknek a gyermekei e kiváltságokhoz csak szerencsével férkőzhetnek hozzá. Az általános haladás automatikusan ebbe az irányba vezet, ellenben szűkebb körök haladása minduntalan beleütközik a szűkebb körök határvonalainak féltésébe, és beleütközik annál reménytelenebbül, mennél kevesebb kilátása van a haladásra az éppen szorongatott szűkebb körökön belül. Hiába, nehéz a tömegekkel boldogulni, és hiába, nehéz a tömegek erkölcseit megtisztítani! De szükség van erre már csak azért is, hogy csupán a kiválók erkölcsei tisztulhassanak. Ezek is rászorulnak arra, hogy a nép, az istenadta nép erkölcsei tisztuljanak!

Mert úgy az átkozott demokráciában, mint a kiváltságosok pártharcai közben ádáz harcok folynak a tömegek kegyeiért, — és azt, aki a népnek erkölcsi tisztulást prédikál, de maga nem tisztult erkölcsileg, — a versenytársai könnyen kibuktatják a tömegek kegyeiből, kimondván róla, hogy vizet prédikál és maga bort iszik. Ne prédikáljon vizet, aki maga bort szeret inni! De ha olyat prédikál ő, ami pénzbe kerül, akkor azt is kívánják a prédikációjához, hogy fizesse meg! — Gyakran lehet a fizetéshez baleket találni, hisz ilyesmi gyanánt használható az állam is, — gyakran lehet a fizetéshez olyanokat is találni, akik ezáltal valamilyen érdeküket óhajtják szolgálni, — de minden rezervoár kimerül valamikor és nem érdemes a majdani felváltásukra számítani, mert amíg valaki az egyik vályúból merít, addig elhelyezkednek a többi körül olyanok, akik nem tűrik meg aztán a konkurens közeledését. Hiába, nem lehet tartósan a mások bőrére élni. Da ha sokáig önmegtartóztatást kell a nép biztos kegyeiért gyakorolni, — akkor hát miért volt érdemes annak a tömegek kegyeit hajhásznia, aki maga nem szeret és nem akar az erkölcsi tisztulás útján járni? Ó, kétségtelen, hogy sok haszon származhatik ebből; lehet is még jókor letenni a lantot, de ami egyszermásszor sikerül, az még nem nyújt állandó biztonságot a nép haladása ellen; se nem teszi elkerülhetővé a nép haladását, se nem kárhoztatja végül a nép haladására irányuló törekvéseket meddőségre. A tömegvezér csalafintaságaira pedig — az erkölcsi megtisztulása látszatának keltésében, — előbb-utóbb rájönnek, és mennél gyakrabban nyílik alkalom erre, annál korábban tisztázzák az ilyen csalafintaságok kritérumait. Ha szűkítik a szóbanforgó csalafintaságok lehetőségeit, annál könnyebbé válik az emberi haladás. Ez végeredményben sehogyse kerülheti el a tömegeket és erkölcsi megtisztulásukat. Az erkölcsi reformáció mindenesetre javítani képes ama szelekció feltételeit, amely párhuzamos úgy a gyakori — és súlyos — érvágások dacára állandóan fokozódó népszaporodással, mint az elkerülhetetlen általános haladással, beleértve a politikait és a kulturálist is. Az erkölcsi reformáció még abban az esetben is helyén volna, ha csupán a kiválók érdeke, illetőleg jobb kiválasztása volna fontos, a végcél pedig az volna, hogy megtaláltassanak azok a néhányak, akik bevonul-

hatnak az Olimpusra Nektárral és Ambróziával mulatni, miközben a többi emberiség megsemmisíttetnék, csupán azoknak a kivételével, akik az olimpusiaknak jó cselédjeik lehetnek. A szíves alázatosságuk által, — a jellemes hűségük által, — az önmegtagadásig és önfeláldozásig menő szerénységük által, — a lelkűknek azon elmélyülésre is hajló, mert a legboldogítóbb képességükként érzett fogékonyság által, amely számára üdvösség az uraságukat szolgálni, — az uraságuk minden kívánságát szolgálatkészen eltaláló gondosságuk által, és ama pedáns tisztaságuk által, amellyel nem akarnak sehogyse szemet szúrni az uraságuk környezetében. Csak az a baj, hogy a kiválók kiválasztása, ha nem a tehetségesek kiválasztásával jár együtt, amihez pedig haladás kell, sokkal nehezebben érkezik el az Olimpus magaslatáig, mint ama tömegek segítségével, amelyeknek szükségük van a primitív kiváltságok sáncainak az áttörésére. Ha pedig azt vallják a maradi kiváltságosok, hogy nekik nem kell az Olimpus, ők e nélkül is jól érzik magukat, tehát a haladásra semmi szükség nincs, akkor se gátolható meg a haladás. Mégpedig nemcsak azért nem, mert egyebek között a jobb termelési rendhez is kellenek a tömegek, a jobb termelési rend terményeit és jövedelmeit viszont éppen a kiváltságosok kívánják a legkevésbbé nélkülözni, tehát önkénytelenül maguk is erősítik azt a haladást, amely egyebek között jobb termelési rend felé vezet. De főleg azért nem tudják a maradi kiváltságosok a haladást meggátolni, mert ők sose bízhatnak abban, hogy a tehetségesebbek közülük nem pártolnak át a sáncaik ostromlóihoz. Hisz a maradi kiváltságosok számára elég a legnagyobb méltóság betöltéséhez, ha valaki az ő megbízható hívük a mai nehéz időkben; ezt pedig sokan tudják. Minek vesződjék hát tehetséges ember azzal, hogy e sokakkal versengjen, tud ő olyat is, amit csak kevesen tudnak. A maradi kiváltságosok a legjobb pozíciókat fel szokták osztani és le szokták foglalni maguk között, némely tehetséges kiváltságos számára gyakran nem marad már megfelelő méltóság, — már csak elhódítania lehet valamelyiket a többi kiváltságostól, csak velük szemben törhet már hatalomra, de miért ne törjön, elvégre ez úri szokás! És ha e közben akár a csőcselék oldalára kerül, az se baj, hiszen: „az úr a pokolban is úr”, tehát

a csőcselék oldalán is! Az igazi urat nem könnyű zavarba hozni, ilyen apróságok nem gátolhatják a haladást. A haladás akármilyen bajos, mégis elkerülhetetlen; a gyorsításával csak könnyíteni lehet rajta és javítani a kilátásait.

Visszatérek ahhoz a ponthoz, amelynél a tanulmányom levezetését az előbb elhagytam. Azon a ponton állt meg, addig az eredményig jutott, hogy van haladás, csak túl lassú, ami veszélyes; meg kell gyorsítani valahogy. A társadalmi reform ehhez nem elegendő! Kell erkölcsi reformáció is.

A vallásalapításoknak mindig kelléke volt, hogy az éppen alapítandó vallás találkozzék a hely és a kor gondolkozásával. A most szükséges erkölcsi reformáció történelmileg hasonló elbírálás alá esik, mint azok a vallásalapítások, amelyek primitívebb viszonyok között vezették a haladást ugyanazon cél felé. Tehát a most szükséges erkölcsi reformációnak is tekintetbe kell vennie a hatáskörének gondolkozásmódját. Ez egyrészt azt határozza meg, hogy a mai ember már annyit tud, hogy könnyen kételkedik is azzal szemben, aminek az alapja nem egészen szilárd. Másrészt az határozza meg korunk gondolkozásmódját, hogy a történelem jelenleg az önzések kimerítésénél tart.

Gyerünk tovább!

MÁSODIK RÉSZ.

ERKÖLCS ÉS ÖNÉRDEK.

I. Óh az erkölcs!

Bár mondhatnám azt, amire most konkludálok úgy, hogy a nyers racionalizmus híve is érdemesnek tartsa fejtegetéseim követését. Mert az erkölcs kérdésére fogok most konkludálni és bevett szokás az ilyesmit fölényes kézlegyintéssel, mint erkölcs-prédikációt elintézni.

De kérdezem azokat, akik csak a nyers racionalizmust, a féktelen egoizmust tartják komolyan vehetőnek, vajjon nyújt ez nekik egyebet is. mint részletörömöket, amelyeket végül: — hacsak a legjobb esetet vesszük is — megunnak. Kielégítőnek találják-e már az életük folyását az ő praktikusnak nevezett világfelfogásukkal? Ha ők ezt a kérdésemet azzal akarják félretolni, hogy az ő életük folyása nem is lehetne jobb, mint amilyen, mert a világ nem ér semmit, — akkor már azzal vehetem át megint a szót: megállhatunk egy percre, mielőtt feladnók a játszmát.

Én éppen az elszánt racionalista nyers egoizmusát akarom kiegészíteni valamivel, ami ennek a részletörömeit egybefoglalja és megkoronázza; ha ezt a kiegészítést véletlenül éppen erkölcsnek, — nem pedig ómegának, vagy ypsilonizmusnak hívják, ettől csak nem fog megijedni a derék racionalista, mint a babonás ember az éjféli harangszótól? Ha valaki az „erkölcs” szó felbukkanására felhorkan, hogy gyanúperrel fog élni velem szemben — és ha mindjárt le is mond arról, hogy bebizonyítsa így támadt gyanújának helyességét, akkor gyávaságban marasztalhatom. Ő ugyan azt felelheti

erre, hogy marasztaljam én akármiben, de mégsem érdemes az én fejtegetéseimmel tovább foglalkoznia, mert tudja már, hogy mire akarok kilyukadni, — de ha egy elég sok támpontot nyújtó levezetéssel szemben most a konklúzióm előtt pusztán egy gyanú miatt visszavonul, — akkor mégis csak szégyent hoz a racionalizmus lobogójára, hiába legyint fölényesen: ez erkölcsi prédikáció. Hiszen tökéletesen igaz lehet, hogy a nagynénje, vagy tanítója, akik mindig az erkölcs mécseseit lobogtatták előtte, ostobák, vagy álszenteskedők, vagy ostobák és álszenteskedők voltak. De annál inkább tessék óvakodni, hogy az ilyen semmirekelő egyének *tanításának* hatása ne lehessen egy racionalistánál maradandó. Az is lehet, hogy akad sok önző ember, aki minduntalan elkáprázttat a boldogságával és nem fog ezért kénköves poklok lánghullámai között lakolni, ami annál felháborítóbb, ha ez a boldogságával káprázttató egoista, még hozzá buta is. De vajjon elhihető-e minden, amit az illető egyén a valóság látszatába szokott burkolni?

Hogy milyen érdekes labirintusba jutunk, ha nem ijedünk meg az „erkölcs" szó felbukkanásától, ezt feltűnteti némely, önkénytelenül felvetődő kérdés. Vajjon akad-e olyan ember is, akinek elhihető, hogy a külvilági örömök a lelke mélyén tökéletesen kielégítik? Nem gyanús-e, hogy a külvilág örömeit habzsolok minduntalan változtatják és fokozni akarják az örömeiket, mint azok, akiknek még hiányzik valamijük? Nem léteznek-e az indokolt divatokon kívül, csak értelmetlen divatok is, amelyek ugyancsak szüntelenül egymást hajszolják, és minduntalan a folytonos változtatás kényszerűségére és kielégítetlen lélekre utalnak? Nem adnak-e hasonló megítélésre okot, mint a folytonos fokozni akarás legfeltűnőbbjei, azok a túlzásba hanyatló kísérletek, amelyek agyonhajszolják magukat és ezzel a történelem időszerű bélyegét magukon viselő katasztrófába fulladnak és fullasztanak. Hiszen lehet ezekről a kérdésekről behatóbban is elmélkedni, — de én éppen ezt akarom!

Ám bizonyos bizalmatlanságot nem indokol-e éppen az irántam, hogy mintha már előbb is többször sántikáltam volna erkölcsprédikációk felé. De hát van-e a fejtegetésemnek csak egyetlen tétele is, amelyhez ilyen sántikálás vezetett

volna el? Az elfogulatlan vizsgáló nem törődik azzal a tendenciával, amely felé vizsgálódása halad; semmi sem zavarja őt abban a munkájában, amellyel igazságot akar kideríteni. Az erkölcsprédikáló tendencia szemrehányásánál nem mondható-e rám sokkal inkább az, hogy a fejtegetésem megdönti, vagy elszigeteli kiinduló pontomat, az: „Odi profanum vulgus”-t? Majd rátérek erre is, de mindig szigorúan ügyeltem arra, hogy sort tartsak és az erkölcs kérdésénél sincs okom eltérni ettől az elvtől.

Azt akarom bizonyítani, hogy az erkölcstől várható a haladás gyorsítása és ezen a bizonyításon hamar túl fogunk esni! Aztán tovább diskurálhatunk!

II. Az erkölcsi konklúziónk.

Az erkölcsi konklúziómat így foglalhatom röviden össze: Minden egyéni élettapasztalat, — ha elérkezik a magábaszállás áttekintéséig — azon végső konklúzióhoz jut, hogy kár volt az önérdek szempontjából is ezt vagy azt a rosszat megcselekedni; ezt vagy azt a jót elmulasztani. Rossznak bizonyult az önérdek szempontjából is minden, ami erkölcsileg rossz; és erkölcsileg nem csupán az lehet rossz, ami készakaratból származik, hanem — még pedig legkivált — az is, ami könnyelműségből, hanyagságból, vagy elbizakodottságból történt.

Persze, nem lehet se ilyen, se másmilyen tételt a racionalisták előtt csak úgy szőrmentében hangoztatni. Ők joggal vethetik ellene, hogy a tételem csupa ködös fogalmakkal operál, pl. miben különbözik szerintem az érett élettapasztalat a kimerült szenilitástól? Miben különbözik a magábaszállás a játszmavesztésbe való beletörődéstől? Igaz, hogy a magábaszállás fogalmához mindig hozzátartozik az, hogy mivel szálljon az ember magába; de hát az érett élettapasztalat magábaszállása egy élet tanulságaira és perspektívájára vonatkozzék, ám mit ér, ha meghatározzuk még azt is, hogy érettségnek azt a lelkiállapotot lehet nevezni, amelyben az embert a megélési vágyak többé nem irritálhatják? Hiszen az aggastyán sincs túl az ilyen vágyakon, csak biztos békét akar megélni az első szerelem helyett. Ám ha meg van a biztos béke is,

vagy ami gyakoribb ennél, az afeletti biztosság, hogy ez már úgy se lehetséges: mily távoli és kivételes helyzetekig kell akkor elmennünk az érettség kritériumai végett!

De vajjon a tételem nem főleg az élet végállomásainak a szempontjából indul-e ki? Pedig alighanem hasznosabb volna életszabályokat azok számára alkotni, akik még az életerő teljében állanak.

Azok a fogalmak, amelyekkel a tételem operál, többékevésbbé csak egyénileg határozhatók meg. Minden általánosítás csak általánosabb érvényű definíciókra vezethet. Ezek inkább alkalmasak lennének általános bemagoltatásra, de a betéve tudott definíció még nem elég ahhoz, hogy valaminek az értelme a tudatba is átmenjen. Csak az olyan definíció használhat, amelynek már alapja van a tudatban és ezt rendezi. Ez megtörténik, ha a definíciókhoz tanulságaink rendezésével érkezünk el, de nem involválja egyúttal ezt is a tételeink általánosabb érvényű és precízebb fogalmazása.

Pedig hát nem azon az alapon foglalkozom-e az erkölcscsel, mert azt állítom, hogy mihelyt az emberek többsége tudni fogja, hogy az önérdek követését legjobban az erkölcs szolgálja, ettől kezdve a haladás sokkal egyszerűbbé és gyorsabbá fog válni?

A precízebb definíciók nem elegendők ahhoz, hogy a köztudatban megvessük ennek a fordulatnak az alapját. Más utat kell választanunk!

Olyan utat, amely a felállítandó életszabályokat értékesekké teszi azok számára is, akik még az életerő teljében állanak!

III. A vallások.

Mindenesetre az ősi vallásokról is megállapítható, hogy az erkölcsi parancsolataik és az önérdek között bizonyos összefüggés áll fenn.

Jellemző a IV. parancsolat indokoló mellékmondata: — „hogy hosszú életű légy a földön!" Vagyis ne azért szeresse u jámbor hívő az atyját és anyját, mert ezek a szülei; ne is azért, mert nagyon jó emberek volnának, hanem egyszerűen azért, hogy hosszú életű legyen a földön. A gyermek még valóban nem tud sajátmaga hatásosan gondoskodni arról,

hogy az életének jól vesse meg az alapját és képessé tegye azt hosszú tartam elbírálására; neki szüksége van arra, hogy azt, amit még nem tud, mások végezzék helyette. Azok végezhetik leginkább, akikhez bölcsőtől a nagykorúságukig tartoznak. Az érdekük tehát az, hogy ezeknek kedvet csináljanak az életük jó előkészítéséhez. Tehát: „Szeresd atyádat és anyádat...”

Minden vallás nagy súlyt helyez bizonyos időnként végzendő istentiszteletekre. Az ilyeneket diszkreditálni szokta, hogy általában csak külsőleg végzik ezeket, de nagyon rátartiak az ilyen látszatok rendszeres konstruálására, és álszenteskedők ennek az alapján. De azért az időnként ismétlődő és rendkívüli esetekben is gyakorolt istentiszteletek olyasvalaminek az alapjául is szolgálhatnak, amire az embernek gyakran és rendszeresen szüksége is van. Az embernek néha tisztáznia kell azt, hogy mit végzett a múltban, mik határozzák meg a jelenét és mik a céljai a jövőben? Mik az eredeti hajlamai és képességei? Mennyiben fejlesztette a múltban ezeket? És milyen módosításaik az ő legközelebbi feladatai? Hát nem szolgálhat-e az istentiszteletek rendszeres végzése alkalmul ily magábaszállások rendszeres vezetésére? Mindjárt meg van az a lánc is, amelyen az egymásután következő magábaszállások összefűzhetők, ha valaki pl. vasárnaptól vasárnapig tekint vissza, és vasárnaptól vasárnapig állít fel programmot rendes körülmények között. Sátoros ünnepnapokon és más különös alkalmakkor hosszabb időközökre is visszatekinthet és általánosabb programmokat állíthat fel. Mindez nagy hasznára lesz, pláne ha időnként azokat a viszonyokat is vizsgálja, amelyekhez neki alkalmazkodnia kell, hogy hosszúéletű legyen a földön. Ugyanis nem mindig csak a szülőkhöz kell az embernek alkalmazkodnia.

De a szülőkhöz való alkalmazkodás már bizonyos diszpozíciót teremthet arra, hogy az ember akárkihez tanuljon alkalmazkodni. A szülők néha nagyon furcsa emberek, s a gyermek sose ámítsa magát elbizakodottan azzal, hogy ilyen furcsa emberek csak másnak a szülei lehetnek. De az ember éppen a családtagjain figyelheti meg a legjobban, hogy milyen különfélék az emberek, mivel befolyásolhatok kedvező, és mivel kedvezőtlen irányban. Hát milyen kedvezőt-

len befolyások vannak a világban és mivel lehetséges a kiegyenlítésük? E kérdés tisztázása legcélszerűbben azzal kezdhető meg, hogy az ember azokat a kedvezőtlen befolyásokat vizsgálja, amelyek az ő környezetében hatnak. Hisz ilyen kedvezőtlen befolyások ellen kell védekeznie a saját hibáinak és fogyatkozásainak javítása közben is, valamint az ő kitűzött feladatai gátjainak elhárítása közben. Az, akinek már a különösségig menő hibái vannak, bizonyára szintén kedvezőtlen befolyásoknak és a védekezése gyengeségének köszönheti ezeket.

Amikor az ember rossz befolyások ellen küzd, megfigyelheti, hogy az emberek általában javulásra és javításra képesek. (Legkevésbbé az, aki azzal szereti és tudja magát áltatni, hogy erényes, idealista vagy más efféle; az ügy körülményeiből az világuk ki, hogy neki a jo cselekedetének tudata megnyugtatásul kell; tehát elérhetőnek látszik népneveléssel, hogy ez a hit önámítással ne legyen felkelthető, hanem ehelyett szaporodniok kelljen a jócselekedetnek.) Persze a legnehezebb a küzdelem a régi keletű és gyökerű rossz befolyások ellen. Mennél régibbek ezek, annál kevesebb különbség van köztük és a rossz hajlamok között; a hasonlatosságuk olyan, hogy önkénytelenül kínálkozik valamilyen nagyon közeli viszonyuk feltevése. Feltűnő az is, hogy a jócselekedet elkövetőjén rendesen valamilyen elégtétel vehető észre, még ha az merőben szokatlan is nála. Ez ugyan gyakran csak vigasztalódni akarás következménye, azért, hogy rosszirányú eltökéltség nem tudott elég erősen ellentállni másmilyen irányból származó presszionak; de nem is jócselekedet az, ami csak gyengeségből származik, és amennyiben csak látszatra jócselekedet ez, annyiban lehet a következménye is csak látszólagos anélkül, hogy a jócselekedetek feltűnő következményeiről mondottakat cáfolhassa. A jelek néha nagyon csábítanak arra, hogy jó befolyásokra törekedjünk és valamilyen jó alapját fürkésszük a lehetőségének, ez még ha éppen célszerű is, fontos dolgok révén elérhetők ilyesmivel. A családban és egyáltalán sok alkalommal gyakran szinte játszani lehet az ilyen kísérletekkel. A rossz befolyások és hajlamok javítására irányuló törekvésnek persze mindig vége szakadjon, amikor az a törekvés már túlsók erőbe és időbe kerülne és

már jobbak rovására menne. Akkor a könyörtelenségtől sem szabad visszariadni, és ilyen lehet az ember a saját szándékainak védelmében is, ha ebből az alkalomból az ember újonnan tisztázta maga előtt az eljárásának számbaveendő következményeit. A sok rossz befolyás és hajlam között, amelyekkel a valóságok fürkészője találkozik, annál nagyobb hatással van reá, ha valamely embernél bizonyos jótulajdonságok hasonló, vagy éppen nagyobb diszpozíciójára vagy fejlettségére bukkan. Aki az élményeit elég komolyan veszi, az meg fogja becsülni az ilyen találkozásokat és haszna is lesz ebből. Haszna, eltekintve attól is, hogy a törődés ilyen emberekkel mindig inspirálni fogja a saját dolgaira vonatkozólag is!

Már szó esett arról, hogy a családban mindenféle furcsa emberek lehetnek és hogy mégis ajánlatos ezeknek a szeretésére törekedni. Ám ez a törekvés már bizonyos diszpozíciót nevel a felebaráti szeretetre is, amelynek szintén a legkülönbözőbb furcsa emberek lehetnek a tárgyai. A családi érzés ápolása tehát előkészíti a felebaráti szeretetre való képességet és bevezet a felebaráti szeretettel szemben szükséges óvatosság gyakorlatába; a gyermek szeretetét nem írják elő oly pontosan a hagyományos vallások, mint a szülők szeretetét, aminek el lehet fogadni a praktikus okait is, de ami azáltal is indokolt, hogy a szülő rendesen már sokkal kevésbbé befolyásolható. Aztán a szülő rendesen olyasféle ösztönnel is nézi a gyermekét, mintha a saját élete meghosszabbításáról íkarna gondoskodni. Ez a célzat gyakran rikítóan is arra szokott resztringálódni, hogy a felnőtt gyermek gondoskodjék a megroskadt szülőjéről, az ő felnevelésére fordított gond ellenszolgáltatásaképen. De kevesebb nyersességgel is működik a szülőknél a mulandó életük folytatásának tendenciája, pl. az életüknek sok tanulsága, amelyet önmaguk már nem hasznosíthatnak, holott megszokták, hogy a tanulságaiknak hasznosítására törekedjenek folyton. Hát hogy ez a szokásuk mégis kiélhesse magát, — a gyermekük számára hasznosítják a tanulságot és buzgón figyelik a hasznukat a gyermeküknél. így aztán különös hangsúly esik a családi érzés jelentőségére a jövő szempontjából.

A vallási gyakorlatok között nagyon kompromittált már sok olyan, amely az életünk rendszeres ellenőrzésére lehet hi-

vatott. így van ez pl. a katolikus gyónással. Mondogatják, hogy minő ostobaság a gyónás valakinek a fülébe, aki szintén csak ember és talán éppen sokkal bűnösebb ember is, mint a gyónó! De hiszen a gyóntató csak mellékes személy. A fő, az alkalom arra, hogy átnézzük a múltunkat és erős fogadást tegyünk a jövőre vonatkozóan. Ezt úgyis meg kell tennünk rendesen kisebb időközönként és néha egész életünkre szólóan. Aki ezt nem tudja elég jól, annak a gyónás jelentős segítségére lehet.

Aki valamely vallás egész komplexumához, minden igéjéhez és parancsolataihoz tartja magát állandóan és komolyan, az önkénytelenül olyan jellemet fejleszt magából, amely páncéloz a környezettel szemben, illetőleg megvédi minden újabb befolyástól, amely eltéríthetné az elhatározásától és megfontolásától. Ez a jellem kétségtelenül olyan fontos az önérdek szempontjából, hogy ez még nyomatékosabban is hangsúlyozható, mint tették a hagyományos vallások.

Miután beszéltünk a magábaszállás rendszeres alkalmairól, amelyeket a vallások statuálnak, — mondhatunk egy példát a rendkívüli alkalmakról is. Ilyen a sírhelyek felkeresése, a temetőbe való zarándoklás! Ehhez nyomatékos alkaiom annak elgondolása, hogy mi történt velünk egy bizonyos ember halála óta, milyenek voltunk vele szemben az ő életében, és milyenek lennénk most? Mit vettünk rajta észre akkor, és mi maradt előttünk a homályban akkor, aminek a jeleit most jobban megértenők? Milyen ember volt tehát abban a tekintetben, amelyben nem ismertük? És mi lehetett volna vele? Miképen történne máshogy? Miképen történhettek volna bizonyos dolgok, amelyekre emlékszünk? És hogyan illeszthetjük be mindezt azóta gyarapodott és tágult emberes világismeretünkbe?

Némely dolgot csak olyan kategorikusan tiltanak a vallások, mint tiltják a társadalmi törvények. Az V. parancsolat, egyszerűen így hangzik: „Ne ölj!" Bizonyára elég magyarázata ennek a parancsolatnak az is, hogy az ember sose menne mások közé nyugodtan, ha ölnének az emberek, — továbbá, hogy azt, aki öl, rendes körülmények között felakasztják. De, aki a vallást elég komolyan veszi, az előbb-utóbb összefüggésbe hozza ezeket a parancsolatokat a vallásának más igéjével, vala-

mint a személyes tapasztalataival. Tapasztalta pl., hogy az emberek néha meglepően gyónásra képesek. Ha megölnek valakit, az biztosan elesik a javulások lehetőségétől. Senki se szeretne azokban a hibákban rekedni, amelyekkel szemben csak hosszas küzdelem árán ért el kielégítő eredményt. De mindenkit megölhetnek anélkül, hogy okot szolgáltasson erre: ha megölhetnek így csak egy embert is. Igaza volt tehát az önérdek szempontjából is Jézusnak, amikor azt mondotta: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat." Persze a jámbor óhajtások nem lehetnek irányadók, ha ellenkeznek a pozitív tényekkel, de pozitív tény az is, hogy senki se szeretné, ha megölnék és hogy felfedezhető mindenkinél bizonyos hajlandóság annak a segítésére, aki a megöletések körét szűkíteni akarja. Pláne most divatja is van az emberölési tilalom következetes keresztülvitelének, minden téren az erkölcsi haladás már a pacifizmus általános követeléséhez jutott el. És itt tartanak a többi haladások is! Régen is sokkal több kilátása volt rendkívüli szerencsére annak, aki a többiek között részvéttel tűnt fel; szerencsét csinálni azzal, amivel mások szokták csinálni, egyáltalán nehezebb, mert hisz ahányadszor jár a korsó a kútra, annál könnyebben eltörik. De bezzeg a részvét! Mily gyakran jól esik, akivel az ember együtt érezhet, akinél kipihenheti a gondját és erőt gyűjthet a jövőre. Mindenki jobb, akivel bármilyen közösség révén könnyebben társulhatunk a részvétben. Különben az, aki az útjából ennek keresztezőjét erőszakosan takarítja el valamikor, minduntalan újból rászorul erre, mert elszokik a boldogulás azon biztosabb módszerétől, hogy a lelkéből fejlessze a célja megközelítésének képességeit. Biztosabb ez a módszer, mert hisz a lélek tűzte ki a célt, és olyan célt, amelynek eléréséhez nincsenek a hatáskörében képességei — nem kell kitűznie. Aki ellenben rászokik arra, hogy erőszakkal közeledjék a céljához, annak mindig újból kell a már említett oknál fogva, és az előbb-utóbb fatális összeütközésbe kerül a társadalmi renddel is. Úgyis kell lennie, hogy aki hamar a végső fegyverhez nyúl, az ekkor kiad a kezéből minden előbb használható fegyvert és hamar a tudománya végére jut.

A tízparancsolat, amelyből több példát vettünk, nem a legjobban elképzelhető erkölcsi bulla. Praktikus utasításoknak se a legjobb kódexe. Mégis sokszor kisegítheti az önérdek követőjét, amikor ez zavarba jut, — és bizony sokszor jut zavarba. Gyakran torlódnak körülötte az élet hullámai, nincs ideje körülményes gondolkodásra és valamilyen zsinórmértékre van ilyenkor szüksége, amely után automatikusan igazodhatnék. Ha valaki betartja mindig a tízparancsolatot, akkor egy nagyon kényelmes zsinórmértékkel rendelkezik, amely bármily közhelyszerű, mégis olyan tapasztalati alapja van, amely kifejezhető ugyan sokkal modernebbül, körültekintőbben és mélyrehatóbban is, de lényegében, előírásaiban akkor se változik.

Nyomatékos érvekkel erősíthető, hogy a régi vallások főleg azért igyekeztek az önérdek kielégítésére, hogy annál nagyobb és kielégítőbb keletjük legyen. De bármi lett, légyen az oka, mégis megmutatták, hogy az erkölcs és önérdek között egység konstruálható, az emberiséget ezzel vezették is messze úton és fogékonyságot neveltek ilyen egység feltevése iránt.

Pláne a konstrukciót megnehezítette a régi vallásoknál, hogy mindig a dogmatikus összefüggésre is vigyázni kellett. Ez bizonyos megszorítását jelentette az önérdek szempontjából való mérlegelésnek. Az önérdek sokszor megrövidült a dogmatikus érdek rovására. Viszont, ha az önérdek rációját tesszük a vallási dogma helyébe is, akkor jobban kihasználhatjuk tapasztalataink tanulságait is.

Persze mondhatják sokan, hogy minek a számukra ilyesmi, hisz ők elég sok embert látnak erkölcstelenül boldogulni, de ők is rendelkeznek olyan képességekkel erre, mint amazok! Csak lári-fári, hogy az utóbbiaknak a boldogulása csak látszat. Amikor ez kiderül, akkor ennek mindig valamilyen különös oka van és ilyen oknak nem kell mindenkinél ismétlődnie. De, aki majmol másokat, azt annál inkább rajtacsípik ezen, mennél jobban törekszik a látszatának elkerülésére, — ami éppen jellegzetes törekvésük a majmolóknak. Mennél több példát lehet már majmolni, annál nehezebb mindig sikert elérni. Aki csak mások után jár, sose tudhatja, hogy végül hová kerül. Hiszen az is lehetséges mindig, hogy csak be-

ugratták és neki fog kelleni végül mások szerencséjének az árát megfizetnie, miközben azok a szerencsés mások lakmároznak és mulatván az ő vesztén, kárpótolják önmagukat az afeletti bosszankodásukért, hogy már egész csürhe nyüzsög a nyomukban.

IV. A modern alap.

A történelem az erkölcsi konklúziónk felé vezető — és egyéni életünkben is sűrűn előforduló — tanulságoknak kirívó és különböző eseteit tárja elénk, másrészt a népek történetében még pontosabban érvényesíti azokat, mert minden átlagnál megszűnnek a látszólagos kivételek. A kortársak szolgáltatják a szóbanforgó történelmi példák legújabb kiadásait, melyek a régebbi kiadásaiktól közös értelemmel vezetnek.

Amikor ki akarok térni a történelem tanulságainak bizonyos összefoglalására példálódzással, tudom, hogy ezzel sokkal nehezebb feladatra vállalkozom, mint a statisztikus, — a dolgok átlagos menetét sommázni akarván. Tehát nem lesz se kimerítően pontos a most nyújtandó képem, se minden ellentétes értelmezés ellen felszerelt. Persze törekedni fogok az áttekinthetőségre, legalább bizonyos aktuális vonatkozásokban. És emiatt talán kiteszem magamat a bőbeszédűség vádjának is. Mentegessen a munkám ezen fejezetének ama célja, hogy korunk életének kísérő megfontolásaiból oly allúziókra vezessen rá, amelyek az erkölcsi konklúzióm felé való haladásnak és az egyéni élettapasztalatoknak nemcsak a párhuzamosságát erősítik, hanem feltárják e párhuzamosság kilátásainak jelenlegi stádiumát is.

Legtöbbször a nagyravágyást és hatalomra való törekvést cáfolta meg a történelem. A cáfolatai pedig nem csupán a világuralomra való törekvést cáfolják. Ez csak a véglete annak a mentalitásnak, amely nem tud megnyugodni, amíg van a környezetében tőle független hatalom. De nem is lehet nyugodt, amíg fennállhat a mentalitása, mert hiszen addig másnak az ő hatalmára is kell törnie, nemcsak ő tör a máséra. Sokan korlátozhatják az igényeiket és csak szűk körökben igyekeznek a leghatalmasabbak lenni, de ott aztán okvetlenül, amíg

fennáll az a mentalitás, amelynek véglete a világuralomra való törekvés. A szerény keretek között való hatalmaskodás ugyancsak tarthatatlan feszültséget teremt. Sokan elnyomottak és elégedetlenek. Sokan nem érzik magukat biztonságban. Mindig szívesen könnyítenének a helyzetükön és mindig résen kell lennie a leghatalmasabbnak is. Ő pedig annál szívesebben nyom el, mert sok kérdést így lehet a legkönnyebben elintézni. És miért ne tegye azt, ami éppen a legegyszerűbb, hiszen az élet úgyis elég terhes! A hatalom is gondokkal jár. Minden hatalom, még a legkisebb is! A császárnak, a főnöknek, a szülőnek, a felvigyázó gyermeknek, mindnek sok gondja van. Az ember pedig nem szereti megerőltetni magát. Minek is persze, hogyha nem kell! Nevezhetik ezt akár tunyaságnak, akár kényelmességnek, akár eredendő átoknak, akár gyengeségnek, — mégis jobb kímélni az erőt. Ha egyszerűbb ráparancsolni valakire, miért kelljen akkor okoskodni és udvariaskodni, kár az idővesztegetésért! „Szőrszálhasogatás" azt mondani, hogy csupán akkor határozható meg a kár, ha valaminek a szempontjából határozzuk meg, — ha tudhatjuk, hogy mi számára kár a kár! De ha ilyen szőrszálhasogatásokkal foglalkozunk, már nyakig benne vagyunk az időveszẗésben és nincs több veszteni valónk. Tehát csak erély! Sőt, jó már előre megmutatni az erélyt, akkor kevésbbé lesz szükség ennek az érvényesítésére. Annál inkább kell résen lennünk a jövőben! Sebaj, csak semmi félelem! A hatalmaskodási ösztönnek mindenki eredendően szeret eleget tenni. Csak nem tud mindenki, de annál büszkébben teheti az, aki tud! igaz, hogy a létfenntartási ösztön még mélyebben gyökeredzik, mint a hatalmaskodási ösztön, és hogy ez a két ösztön előbb-utóbb összeütközésbe szokott kerülni egymással. De milyen sokáig tart, amíg ez kiderül, és mennyi szellemi erőfeszítést igényel az ilyen eshetőségek kikerülése. Aztán az igazi úr nem törődik többé a létfenntartási ösztönnel, ha őt a hatalmaskodási ösztöne veszedelmek közé sodorta! Megáll ott, vagy elbukik! Akkor nemcsak mások élete csekélység a számára, de néha még a saját életét is kockára kell tennie! A létfenntartási ösztön nem dönt többé, amikor az embert az ő speciális létbetöltési ösztöne ragadja magával. Igaz, hogy az ember nem csupán akkor gondolkozhatik az életéről, ami-

kor ez már a veszélyek kellős közepében áll, és hogy az előzetes megfontolásnál az életfenntartási ösztönnek mégis csak nagyobb szerepe van ismét, mint a késhegyig ment harc csatakiáltásának. Az is igaz, hogy a haladást mindinkább megkönnyíti az előzetes mérlegelés. De milyen sokáig tart, amíg előre lehet látni valamit, és mennyi szellemi erőfeszítést igényel az életveszélyes eshetőségek kikerülése. A hatalomra termett ember nem szaporítja így a gondjait és a veszedelmekkel bátran szembenéz! Egyet suhint a kardjával és azt mondja hetykén: Lesz, ami lesz! De a jövendő nemzedék mindinkább látni fogja, hogy mi szokott lenni. Elbűvölte addig néhány szerencsés: „Lesz, ami lesz", amíg még nem állt ellentétben ezekkel túlsók cáfolat, nem lett már szürke utánzássá csupán az ilyen hősi: „Lesz, ami lesz!" és nem akadtak már dicsőbb dolgok is az ilyesminél. Persze, amíg a hatalmaskodási ösztön *töltötte* be a legnagyobb ambíciókat, bizony addig nem akadtak dicsőbb dolgok, és addig mindenki versengett egymással. Az ilyen versengések, amikor eltudták kerülni a katasztrófába való zuhanást, mindig egyre céltalanabb fokozásokba, vagy önámításokba fúltak, és azzal a belátással végződtek, — ha ugyanis elérkeztek odáig —, hogy az élet egy fabatkát se ért. Aki pedig valamilyen gondja ellen sikerrel védekezett, már önámítása által hamar rászokik erre és használja mindenféle területen, amíg az életét egészen alá nem ásta önámításokkal, mindig hamis képzetek között kell orientálódnia, itt egyik csalódás a másik után éri, végül egészen labilis talajon áll vagy bukik, azaz kevésbbé áll, mint bukik, és a bukása nagyon kínos. De persze nem gondol meg ilyesmit az igazi úr, amíg az ő környezete a leghatalmasabbat süvegeli meg, a legnagyobb alázattal. — Aki már benne van a hatalmaskodás hangnemében, — az csak élvezi az „ősi bátorság" bizonyítását és a megfélemlítést. Az csak a mellényzsebéből henceg.

Hát miért ne hencegjen az, akinek van mire és miből? Mire való az emberek és jószágok feletti hatalom, ha neki megfelelő méltósággal nem lehet viselkedni? Akkor miért törte magát az ember és voltak vagy lehetnek az ő nagyszerű sikerei? Ha már az olyan egyszerű mulatság is, mint a hencegés, sért és provokál! Hiszen azt, aki gyengének látszik és

nem tud respektust szerezni magának, kikeresik és alkalmasint fel is falják azok, akik a hatalmukat gyarapítani, kipróbálni, vagy élvezni akarják. Bizony az embernek tudnia kell fellépni! Ez életszükséglet. Csak az, aki fel tud lépni, hencegés nélkül is tud. De meg kell találni a helyes mértéket annak, hogy meddig jó és min túl rossz a fellépés módja! Persze, amíg meghatározzák a helyes mértéket, levonják belőle, ami túlsók, de úgy tudják levonni, hogy ne maradjon utána túlkevés, — addig idő telik el, de addig is mindinkább mondható, hogy csak annak van hencegésre és pöffeszkedésre szüksége, akinek a szelleme nem tud jobb szórakozást. Henceg, amíg meg nem unja, vagy olyan baj nem származik ebből, amely nem hagyja unatkozni se.

Emlékezzünk csak a hatalmi virtuskodás azon szokásaira, amelyek a világháború *előtt* és alatt dívtak. Aki jól tudott feszíteni és megfélemlíteni, az hamar fényes pályát futott meg, nemcsak a német és osztrák ármádiában, hanem pl. a magyar közigazgatásban is. Már ott tartottunk, hogy az ilyen képességűek számára közismert volt már az előmenetel minden csínja-bínja, minden fokon és téren. Amikor mai ebben állt a hatalmasok legfőbb képessége, akkor persze a rájuk bízott hatalom már nem bírhatta sokáig. És különben sem boldogultak, mindig fokozniok kellett a virtuskodásaikat, hogy még hatása lehessen, és végül — mikor egyébként már nem is lehetett tovább fokozni — már senkinek sem volt bizalma hozzájuk, és körülöttük üresség tátongott. A helyükbe került emberek közül sokan utánozni akarják a régi virtust. Ám ezeknek már nehezebb a dolguk, mert a régi virtussal már könnyebb más képességnek versengniök. A siker hajdani kedvencei az ő régi módszereikkel könnyen találjak megint elhelyezkedést. Az is a legelcsüggesztőbb, ha megint az ő fajtájuk ül a trónuson, míg azok, akik az ő régebbi uralmuk alatt nélkülöztek, nemsokára megint nélkülözni kezdenek. De nem lehet azért személyi vonatkozásokkal, akár életekre szólók is, zavartatni a haladás tárgyi megítélését, amelyről ezen tanulmány előbbi része szólt. Az ilyen jelenségeket úgy kell nézni, mint egy furcsa kor furcsa stílusának a rajzait, szóval stílusérzékkel és humorral, így meg is lehet jól élni közöttük, a továbbiakra nézve pedig a tárgyi szempontok dön-

tenek. Az úri fellépés divatját is minduntalan új elvek határozzák meg. Alkalma támad mindig annak is, hogy a boldogulásukra törekvők új eszmék szerint igazodjanak, amelyeket természetesen a kulturális haladástól lehet a legkönnyebben kölcsönkapni.

Már előbb mondogatták, hogy a pénz a fő, minden egyéb csak humbug, nyerészkedni és gazdagodni kell! De ha ma jobban biztosít is ez a módszer hatalmat, emberek és jószágok felett, a következményei ugyanazok. Köröskörül feszültség és középütt üresség. Új korszakok új színekkel festetik be az ürességet, ezekkel azonban csak új étvágyakat gerjeszthetnek a kívül szorultaknak, sőt saját maguk is felbuzdulhatnak újabb kísérletekre, de az eredményük ezeknek csak ugyanaz lehet, ha ez nem is derülne ki azonnal. Bizonyos fokig hasznos lehet a fordulat, amennyiben a változott időkhöz való alkalmazkodásra tanít, — de az új tanulság túlbecsülése megint a régi zsákutcába visz. A helyes mérték meghatározása újból időbe fog kerülni. Ezt az időt ugyan némileg meg fogja rövidíteni az, hogy az új szerencsések szokásaival szemben erősebb a kritika. Aztán pedig még határozottabb fordulatnak kell beállnia. Másodszor már kevésbbé lehet pusztán a színek kicserélésével boldogulni.

Azt a régi virtust, melyet legerősebben a kegyetlenség jellemzett, — a nyerészkedési rendszer csak variálja. Hisz mások kizsákmányolásán alapszik ez a rendszer is. Mennél kevésbbé tud kielégíteni belül, annál inkább kell ráterelnie a figyelmet ama szenvedésekre amelyeket köröskörül okoz. Vájjon érdemes volt-e ilyeneket okozni? Végső fokon, ha már úgyse lehet az ember maga boldog, miért legyen ő az oka olyanok boldogtalanságának, akik különben társai lehetnének a boldogtalanságban? Sőt némely közeledési eset a reá fanyalodót azzal is bíztathatja, hogy a közeledés a többiekhez, őt magát is boldogabbá tehetné.

Az igazságtalanság másokkal szemben mindig szül az elkövetőjére visszaható átkot. Pl. éppen a magyarok meglakoltak érte a világháborúban, hogy a szabadságot előbb nem akarták hazájuk más nemzetiségű lakosaira is érteni. Tisza István gróf lakolt érte, hogy akkor, amikor ellenezte a világháborút, megriasztván hatalmi versenytársai által, engedett

az ellenkezéséből, amint egyáltalán gyengébb szokott lenni a nagyobb úr, mint a honfitársai előtt; de az ellenkezésének folytatására bírta volna rá őt, és akkor jobban is járt volna úgy személyével, mint eszméjével, — ha több gondja lett volna másokra, kiknek nagy tömege számára végzetet jelentett a háború. Persze a haladás akkori fokán talán szentimentalitásnak hihette ő ezt, de a mások iránti gond inspirálhatta volna őt olyan tárgyi kifogásokra is, amelyek a szentimentaiizmustól való félelmét kiegyenlítették volna. Egyébként Tisza Istvánt azért ragadom ki korának többi magyar politikusai közül, mert ő volt a legkomolyabb, a legerkölcsösebb és a fejlődés tárgyi logikájával leginkább korreszpondáló köztük. Miért is az, amit az ő hibái cáfolnak, könnyebben határozható meg.

Aki meg mást tönkre tesz, annak annál gyakrabban is hiányozliatik más. Hogy ennek a tudata mennél gyakoribb és erősebb legyen, ehhez nincs szükség arra, hogy ne lehessen kivétel a szabály alól, illetőleg olyan eset, amelynél nem mutatható ki a szabály érvényesülése. A köztudatban az egyre gyakoribb esetek is maradandó nyomot hagynak. Hangsúlyozni kell, hogy az általános haladás nem kevésbbé gázolja el kíméletlen cáfolattal a nemtörődömséget, mint az egyes emberekkel szemben való szívtelenségét; általános érvényű gyakorlati szabályok számára pedig alkalmasabb az átlaggal, mint az egyes példákkal való bizonyítás; az utóbbiaknál mindig kell kivételes okok lehetőségével számolni, ellenben az előbbiek legalább valószínűséget mindig bizonyítanak.

A konkrét esetben elkövetett mulasztás vagy gátlás valakinek a szükségével, vagy kedvével, vagy óhajtásával szemben ugyancsak nem állapítható meg minden esetben. Általában aki elköveti, az sajátmagával szemben is tesz hasonlókat. Leginkább akkor, ha rokonlelkűek azok a mások, akikkel szemben hibás, és ilyen esetekben érthető legjobban a saját személyére visszaható következmény is. Hisz a gyakorlat a gondoskodásban a rokonlelkűekért annál inkább lehet az önérdek szempontjából is hasznos, mert a gyakorlat szükséges ennek a szolgálására is. De nemcsak ezt hanyagolja el, aki nem törődik a rokonlelkűekkel, — nemcsak ez lehet fogyatékos annál, aki a gondoskodását nem igyekszik lehetőleg min-

den emberre kiterjeszteni, — de az, aki rosszul bánik a rokonlelkűekkel, gyakran kerül ezért olyan helyzetbe is, hogy szükségben barátok és megbízható szövetségesek híján van. Sokszor nem foghat bele olyasmibe, amibe szeretne, illetőleg, ami kívánatos volna, mert nem talál munkatársat vagy fegyvertársat, vagy olyan társat, akivel megbeszélhetné olykor a dolgokat és felpezsdíthetné a kedvét. Ellenben bizonyos emberek a föld alól is elő tudják dobbantani mindig a megfelelő embereket; olyan emberek ezek, akik a megfelelő embereknél spontán bizalmat tudnak kelteni, és ezek közül leginkább azok, akik gyakorlatot szereztek abban, hogy mindenkinél észrevegyék és magukhoz vonzzák a rokonvonásokat.

Miként az ilyen tapasztalatok egyre gyakrabban és egyre nagyobb erővel vezetnek az erkölcsi konklúziónk felé, úgy ama kiruccanások is, amelyek az embert és főleg a fiatal embert rendesen eltérítgetik az útjából. Nem csupán az a biológiai tény okozza ezt, hogy minden kedvnek rossz utóíze van, amit a tapasztalt ember már előre is tud. De a kiruccanások mindig időt és erőt emésztenek és a veszteséget gyakran nem lehet behozni többé. Az ilyen veszteség aztán néha katasztrofális következménnyel járhat és az ilyennek nyoma szokott maradni a tudatban. A szóbanforgó esetek ugyancsak megerősítik azt a szabályt, hogy kárhozatos az önzés gerjedelmeinek áldozni. — Komoly erkölcs nélkül egyáltalán csak tengődik az ember, kapkod pillanatnyi célok után, vagy a környezetét majmolván soha se talál kielégülést és mindig bizonytalanság leskelődik reá. Minduntalan szüksége van felemelő és animáló inspirációra, de rendszeresen csak a szeretet, és — amihez szintén komoly erkölcsösség kell — az ügy iránt való lelkesedés inspirál. Ezt az utóbbit is lehet szeretetnek nevezni, ha nem is közvetlenül felebarátokra, hanem tárgy-, vagy eszmekörökre vonatkozik. Aki csak eltér a komoly erkölcsösségtől: hűtlen, vagy jellemtelen valamely elvével, vagy barátjával szemben; az legalább is elforgácsolja életerejét, a legjobbakat elhanyagolja és degenerálja, ettől kezdve önmaga is degenerálódik és még se boldogul, annál kevésbbé, mert amikor valaki elégedetlen, akkor felzúdulnak az összes elnyomott hajlamai és növelik a szerencsétlensé-

geit, növelik annyival inkább, mert még sokkal jobbnak képzeltetik el az, ami elmaradt, mint amilyen valóban lehetett volna.

Bár áttekinthetően akartam az önérdek szolgálásáról való köztudat fejlődését vázolni, — még se áltatom magamat azzal, hogy a vázlatom nem szorulna sok tekintetben kiegészítésre és ne lehessen ellene olyan eseteket felsorakoztatni, aminőkről megfeledkezett a fejtegetésem. De úgy érzem, hogy konklúzió levonásánál a teljesség hiányából származó fogyatkozásaim kiegészítésére már korunk köztudatának segítségére számíthatok. Vajjon a legerősebb érvek, a felsorakoztatható esetek legjobb és legmeggyőzőbb értelmezései nem az erkölcsi konklúziómat fogják-e támogatni?

A kultúra összegyűjti az élettapasztalat tanulságait. Mennél inkább halad a kultúra, annál pregnánsabb ezeknek a kifejezése és annál szélesebb körökben világosít fel; s nem csupán megkomolyodott gyerekekkel, de a megkomolyodott emberiséggel is könnyebb okosat kezdeni. (Azért fontos az általános emberi haladás nézőpontjából is a művészet magábazárkózott: l'art pour Fart — fejlődése, mert tisztább, világosabb és nyomatékosabb kifejezés felé vezet, — miközben a kifejezőképességet szaporítja és differenciálja is. Egyébként a művészet elvei gyakran útbaigazítják az eltévedt elmélkedést.)

Az emberiség kipróbál mindent, mielőtt megadná magát az igazságnak, — de kimeríti ezzel az ellenállás összes lehetőségeit és annál szilárdabb fundamentuma lesz majdan az igazságnak. Ez persze sok időbe kerül és egyszersmind szaporítja is, variálja is az olyan tüneteket, amelyekre fölényesen szoktak hivatkozni, azt állítván: ..lám, ilyen a haladás!" De hát nem jár-e vele a haladással mintegy szükségszerűen a tapasztalatok ilyen beható kimerítése azzal, amit a haladás követelménye gyanánt állítottam be? Amit annakidején csak Plato tudott — és ő is csak megfeszített gondolkodás árán, — azt ma mindenkinek kell tudnia, mégpedig gondolkodás nélkül is. Annak a köztudatba kell átmennie. A tízparancsolat pedig nem elég ehhez, mert akinek van némi energiája, életereje — vagy csak áltatja is magát ezzel —, az megfellebbezi a tízparancsolatot, legalább álszenteskedőn, —

amíg nem talál fáradság nélkül jobb időtöltést. A kultúra haladásának magával kell hoznia, hogy az emberek könnyűszerrel találjanak jobb időtöltést. Persze a kultúra haladásához szükséges leginkább az összes olyan lehetőségek kimerítése minden társadalmi réteg által, amelyek jobb időtöltéssel csak általatnak. De nem circulus vitiosus-t jelent ezen körülmények társulása, hanem inkább biztosítást, — csak kétes terminusokkal. A közgondolkodás tisztultabb felfogásaitól a föld jobb és boldogítóbb berendezése könnyebbé és egyszerűbbé fog válni. Tehát a cél mindenekelőtt: a közgondolkodás rávezetése tisztultabb felfogásokra, legyen bárminő akadálya is ennek!

A közéletnek mindig szüksége volt az erkölcs segítségére. A dogmatikus vallások, amelyek eddig közvetítették ezt a segítséget, most már kevésbbé alkalmassak reá. Viszont az önzés segítsége, amelyre tekintettel voltak az eddigi vallások is, most már az erkölcs alapja leplezetlenül is lehet, és egy ilyen erkölcstan hasznavehetőbb tanácsokat is tartalmazhat az életben rendesen előfordulni szokott válságokra vonatkozóan. Hisz a kulturális haladás mindinkább annak általános belátásához ér, hogy az önzés legkényelmesebb követése a pedáns erkölcs; persze a pedáns erkölcsösség nem a legjobb, erkölcsösségnek se, de önzésnek se a legkényelmesebb, a legjobb, ám a pedáns erkölcsösségről az átfogóbb és magasztosabb felé kell annak eltérnie, akit a legkényelmesebb önzés még nem elégít ki. Mennél jobban felismerik az erkölcsösség és az álerkölcsösség megkülönböztetéseit, annál korábban ér meg azon általános belátás, amelyből az erkölcsös önzésnek kell következnie.

V. Az egyesüli haladás.

Ecce! Tehát nem vezetnek szétágazón, vagy összeütközésbe az a két fajta haladás, amelyek elsősorban járnak vele az élettel, mint a szükségletek és a tapasztalatok; ugyanis 1 az életünk külvilági berendezésének állandó és fokozatos javulása, másrészt a lelkivilágunk ugyancsak állandó és fokozatos gyarapodása, amely mindig tisztulást is von maga után

(mint új ismeretek, sok réginek a kiselejtezését, illetőleg átszitálását). Sőt a kétfajta haladás karöltve ugyanazon cél felé törekszik, amikor egyik a külvilági fogyatkozások fölé emel, a másik elintéz lenyűgöző képzelődéseket, — mind a kettő egyaránt segíti szellemünk koncentrációját .

Az eddigi történelem, valamint a jelenkor elfáradási és megismétlési tünetei nem indokolják azt a feltevést, hogy a két alapvető haladás elerőtlenednék az idővel. Sőt gyakran előfordult már, hogy amikor az egyik alapvető haladási folyamaton az elfáradás időszerű jelei mutatkoztak, — erőszakosan is fellendítette azt a másik alapvető haladási folyamat.

Imént a köztudat haladásának, illetve a kulturális haladásnak azt az irányát mutattuk ki, amely párhuzamot tart az általános haladással.

A haladás lassú, mert az ember nem szereti megerőltetni magát, legkevésbbé a gondolkozóképességét, inkább kíméléssel biztosítja fennmaradását és tunya; de a tunyaságot, amely szereti elnapolni a gondot, előbb-utóbb olyan katasztrófák riasztják fel kényelméből, amelyek aztán az általuk teremtett szükségletekkel mégis kierőszakolják a haladást. A két alapvető haladási folyamat ilyenkor találkozik. Sokszor az emberiség elszaporodása volt a közvetlen oka ennek. Sokszor azok a másodlagos haladási folyamatok, amelyeknek árjába azon kényszerűség következtében kerül az ember, hogy az idejét betöltse valamivel, mert bizony nemcsak létfenntartási, hanem létbetöltési ösztön is van. (Nem csupán a komolyan jelentkező halállal szemben van fenntartással mindenki, aki él, és akinek az életét fenyegeti éppen a halál, de az unalommal szemben is megpróbálnak az emberek mindent, — sőt az unalommal szemben még új gondolatokkal is, amíg a halállal szemben csak a régiekben bíznak, ameddig nem vesztették el a fejüket teljesen, — és néha váratlanul egészen hallatlan dolgokra lyukadnak ki az unalom elől menekülők.) Másodlagos haladási folyamatoknak mindazokat értem, amelyek az emberi cselekvés valamilyen rendszerében fejlődnek. Tehát a politikai történelemtől az üvegcsiszolás haladásáig mindent és tulajdonképen nem

minőségbeli megkülönböztetés volt, hanem csak az általános haladásra vonatkozó fontosság mértéke szerint, amikor a legáltalánosabb és az „autonóm” haladásokról külön beszéltem.

A zsenialitás és az erkölcsösség gyorsítja és egyszerűsíti a haladást. A zsenialitás azáltal, hogy amit az átlag csak tapasztalatból tanulhat meg, azt a zsenialitás már előre is áttekinti, — mert számára ez nem fáradság, hanem életműködés éppen úgy, mint az, hogy mélyebbre lát és az akadályokon könnyebben áthatol. A zsenialitás így tömegek, korszakok és nemzedékek munkáját egyszerűsíti, sokakat megőrizvén attól, hogy a saját fájdalmas kárukon tanuljanak. Hasonló eredményt az erkölcsösség azzal ér el, gyorsítván és egyszerűsítvén a haladást, hogy feleslegessé tesz sok keserves tapasztalatot, amelyek időt és erőt emésztenek. Gondoljunk csak a sok gazra, amely a múlt romjain élősködik mindig és betúrja magát a haladás minden épületébe, ameddig nem irtja ki őket a közerkölcsiség reformja! Az erkölcsösség általánossá tehető, a zsenialitásnak különös egyéni feltételei vannak, amelyek kevésbbé általánosíthatók, — de általánossá tehető a képesség a zsenialitás megértésére és megbecsülésére. A hajlam megvolt erre mindig, de addig felülhet a fezőröknek, amíg köd van az általuk felhasznált alapfogalmak körül, és a zavarosban halászhatnak. A ködök eloszlatását illetőleg nagy munkát végezhet a zsenialitás, amikor valamely autonóm-haladás rendszerébe zárkózik. A zsenialitás egyéni feltételei közül említenem kell azt a nagyobb fogékonyságot is, amely az úgynevezett inspiráltság jelenségeit okozza; említem ezt azért, mert erős tenyésztője az a mások iránti szeretet, amelyet általánossá tehet az erkölcsi reformáció. Erről, valamint a zsenialitás többi kellékeiről most nem kell bővebben beszélnünk, mert hiszen a haladás a zsenialitás közreműködése nélkül is meggátolhatatlan.

Megjegyzendő ehhez, hogy az említett másodlagos folyamatok, — aminők pl. a történelem egyre tisztultabb, hatékonyabb tanítása — egyáltalán meg fogják könnyíteni mindinkább a haladás előrelendítését, például a jó politika által, hogy párhuzamosan egyre kevésbbé fog hozzája zsenialitás

kelleni, és mindinkább elég lesz ehhez az átlag evickélése is a közvélemény felszínén. Pedig egyidejűleg könnyebbé fog válni ama bizonyos zsenialitás érvényesülése is, ami általános hasznot is fog hajtani mindig, — elvégezvén sokak, tömegek és nemzedékek munkáját. Annál nagyobb haszna iesz ebből az általános haladásnak, mennél kevésbbé fogják úgy a zseniálist, mint más valakit a magánviszonyai olyan attitűdökbe hajtani, ahonnan a múlt tanításaira könnyen fölényeskedő kézlegyintéssel felel.

De felesleges már a lezüllött zsenialitás korszerű munkamegkönnyítéseinek és egyáltalán a másodlagos folyamatoknak részletezése. A történelmi hajtóerők teljesebb összefoglalására sincs szükség az erkölcsi reformáció beillesztésénél az általános haladás perspektívájába.

Ugyancsak nem foglalkozom most azokkal a kombinációkkal, amelyek szerint a másodlagos folyamatok elterelnének az elsődlegesek eredeti irányától, vagy megmételyeznék ezt, például militaro-imperialisztikus egyenruhába szorítanák a szocializmust is. E kombinációk nem számolnak éppen az élettapasztalatok által erősített azon kulturális fejlődéssel, amely az elsődleges haladás vonalára vezet vissza, — mint ebben a fejezetben vázoltam.

VI. Odi profanum vulgus.

Hát a haladás gyorsítása érdekében erkölcsi reformációra konkludáltam és arra, hogy ez korunk kulturális nívóján a legjobb lendülettel oly erkölcstan vallásalapításával volna lehetséges, amely az önérdek szempontjaiból indul ki. Ez az új erkölcstan az önérdek követésében gondosan kalauzolván, végeredményben a felebaráti szeretet tanítását is jelentené és ezt szolgálná minden tanításával. De ilyen konklúzióhoz elérkezvén, miért nem vonom én vissza: „Odi profanum vulgus?” Miért használom én ezt a jeligét ama tanulmányom mottójául, amelynek főtartalmául az erkölcsi konklúzióm levezetését tekintem?

Hiszen ha nem is a felebaráti szeretetből, hanem az önérdek szempontjából fakadt az erkölcsi hitvallásom, — ha komoly, és megkomolyodtam általa én is, — nem kell-e

most már levonnon belőle az összes következtetéseket és elmennem a felebaráti szeretetig? Ha vonakodom megtenni eztagadhatom-e akkor, hogy az erkölcsi hitvallásom csak fenntartásos, vagy az agytól csak a szájig megy, amely — az agy példájára — vizet prédikál és bort iszik. Hisz úgyis gyakran hivatkozom Tolstojra, hát nem volna-e tanulói tehetetlenség bevallása, ha nem igyekeznék eljutni az ő tanításáig?

Az még elnézhető, hogy nem cáfolom azt az alaptalan gyanúsítást, amely szerint a konklúzióm a hivatalos pedagógiát akarná egy modern paradoxonnal szolgálni, egyúttal törekedvén a cinikus modernek tapsaira is. Az pláne feltartóztatna, ha szubjektív körülményekre térnék ki, a mottóm és a konklúzióm közti logikus kapcsolat feltüntetése végett. Annál kevésbbé szabad most ilyen eljárással áttörnöm a művem kereteit, — mert most a szóbanforgó új erkölcstan gyakorlati realizálását és ennek az aktualitásait akarom fejtegetni és egyúttal azt, hogy mennyiben a legaktuálisabb jelszava ennek a realizálásnak: odi profanum vulgus.

Elvben az következnék inkább a felebaráti szeretet tanításából, hogy a rosszakra „profanum vulgus" helyett azt mondjuk: „Ők nem tudják mit cselekszenek!" Hiszen a roszszak valóban nem tudják, hogy mit cselekszenek és váltig hangoztattam azt a célt, hogy ki kell tanítani őket. De a jobbak rovására történjék ez? Hagyjunk szabad folyást az alkalmaknak a jobbak megrontására? Bizony, amikor igazságtalan világban kell haladnunk, ezt se tehetjük igazságtalanságok nélkül. Az igazságokat se realizálhatjuk enélkül. A gyakorlatnak le kell számolnia ezzel, hogy az elvet megvalósíthassa. De inkább legyünk a rosszakkal szemben igazságtalanok, semhogy a jobbak rovására engedjünk igazságtalanságokat megtörténni. A felebaráti szeretet elvét jobban szolgáljuk így!

Elvben tartózkodás nélkül helyénvaló mindig az emberek viselkedésének az a magyarázata, hogy ők nem tudják mit cselekszenek. De gyakorlatban tekintetbe veendő mindig, hogy árthatnak-e a viselkedésükkel a jobbaknak, illetőleg elvehetik-e a kedvet a jótól? Ilyenkor a gyakorlat emberének kíméletlennek kell lennie velük szemben. Bizonyos fokig min-

denki a gyakorlat embere, az önérdek rávisz erre mindenkit; hogy a gyakorlati szükség köpönyege alatt ne legyen erkölcstelenül is kíméletlen, ennek a feltétele az, hogy minden kíméletlenségi alkalom előtt ellenőrzi újból az éppen veszélyeztetett céljainak nagyobb jóságát, mint amilyen rosszaság kell éppen hozzája, illetőleg nagyobb hasznosságát a jó szempontjából, mint amilyen hasznosság kockáztatása szükséges éppen a számára, és hogy valóban szükséges-e az ilyesmi? Szükségtelenül, illetőleg magasabbrendű célzat fölösen kiegyenlítő ellenértéke nélkül nem szabad sohase rosszat tenni, ez rossz szokásra vezetne és elrontana, — és mennél tovább ért a haladás, annál ritkább a rossznak a szüksége és annál kisebb mértékig jöhet tekintetbe a rossz. Mindenesetre védeni kell attól, hogy ösztönöztessék általánosan a hajlam helyzetek egyszerűsítésére a rossz megengedhetőségének túlkönnyed elbírálása által. Ez mindig csak súlyos elhatározás lehessen, — amiről nyomatékosan kell gondoskodnia büntetőjogi szankciókon és kulturális elriasztásokon kívül a társadalmi szankció azon fejlődésének is, melyre éppen konkludálni akarok. Az igazságszolgáltatás inkább legyen túlszigorú vezeklések rendezésében, semhogy túlságos enyhesége bűnt tenyésszen. De nemcsak a szabadosság abban, hogy elnézzünk magunknak bűnt, indíthat meg kelevényes fejlődést a rossz hajlamokból, — hanem hasonló következménnyel járhat az, ha mindig fenntartás nélkül gyakoroljuk azt az elvet: „Ők nem tudják, hogy mit cselekszenek!" Ugyanis mindig csak annyiban helyénvaló ez, amennyiben vele megmagyarázhatjuk magunknak az emberek közönséges viselkedését, illetőleg az idézésével emlékezetünkbe hozhatjuk a magyarázatát, — de mindig fenntartás nélkül tovább mennünk ennél, sokszor okvetetlenül csalódásokra vezetne és előbb-utóbb elkeseredett embergyűlöletre bírna, amely aztán elfojtaná és elemésztené a felebaráti szeretetünket. Ez pedig valóban az erkölcsösség gyakorlati formája és komolybávételének próbája, de éppen azért, mert ebben áll az erkölcsösség gyakorlata, alkalmazkodnia kell a gyakorlat terrénumának, a valóságnak, körülményeihez és aktualitásaihoz.

A legaktuálisabb feladat a számára, amíg az emberek túlnyomó többsége még távol van az igaz szeretettől a felebarát

iránt, hogy ők javuljanak ebben a tekintetben. Aki a felebaráti szeretetben nem csupán gyönyörködni, vigasztalódni, vagy díszelegni akar: annak számára ma nem lehet aktuálisabb szempont az erkölcsösség gyakorlásával; gondoljon ő csak azokra a sokakra, akik ma a felebarátaiktól szenvednek, és arra, hogy a gyötrőik nem kapnának-e gyakran azon, ha mindent megbocsátanának nekik a felebaráti szeretet nevében. Az erkölcsi hitvallás ezen legaktuálisabb gyakorlati formájával igenis összhangban kell lennie minden cselekedetnek és minden szónak, amelyeknek erkölcsös alapjuk és erkölcsös célzatuk van, — de alaposan meggondoltam, hogy összhangban van-e vele az „odi profanum vulgus!"

Íme!

Az embereket ma leggyorsabban az vezeti jó útra, ha őket az olyan viselkedésükért, amely arra vall, hogy az erkölcsösségig még sok kerülőn kell végig baktatniok, — lenézik. Utóvégre az emberiségnek még sok kerülőn kell végigbaktatnia, amíg annak a belátására jut, hogy az erkölcsösség az önérdek szempontjából is a legjobb; amíg ez nem intéződött el, addig nincs szükségszerűen erkölcsösség, de addig pozitív dolgokat is végez a történelem és most éppen a demokrácia szervezésénél tart! (ha már a nemzetközi szervezésénél is! hogy ne legyen az erkölcsösnek szánt emberiség a haladásában a saját szervezetével zavarható, — de mégis a demokrácia gyerekbetegségeinél tart még a történelem), egyre jönnek új emberek a világ felszínére és viaskodnak a régiekkel, akik nem akarnak leszorulni onnan; általános harc folyik az elhelyezkedésért a világ felszínén. Az erkölcstelenségek kimerítéséig vezető, illetőleg az általános erkölcsösség előtt járandó kerülők tapasztalatai majd annak belátására bírják a normális embereket, — különösen kultúránk haladása és lelkünk gazdagodása közben, — hogy az erkölcsösség az önérdek szempontjából is a legjobb. De az erkölcstelenségek kerülőitől is visszatarthatja őket az előkelő modornak oly értelemben való haladása, amely az erkölcstelenség és a közönségesség ismertető jelei között áthidalja a zavartokozó különbségeket. Annál könnyebben vehető mindinkább célba ez a modorbeli haladás, mennél ritkább az olyan ember, aki nem uralkodik az úrimodor külső kellékein se. Ehhez persze idő

szükséges, mint akármilyen tanuláshoz, másrészt az is, hogy mindenkinek alkalma legyen ilyen tanulásra; ezt az alkalmat minél több embernek szerzik meg a demokratikus fluktuálások. De addig is, aki bosszút akar állani társadalmi helyzetének lerombolásáért; aki fitogtatni akarja új vagyonát; aki valamely tekintetben többnek szeretne látszani, mint ami; aki elakarja feledtetni a múltját; elakarja titkolni a jelenének valamilyen árnyfoltjait, vagy a szándékait a jövőre vonatkozólag; és egyáltalán mindenki, aki lépést akar tartani a haute volée törekvőivel: az ha nem is tisztult meg a lelke, de a profanum vulgus ismertető jeleitől már addig is húzódik. Hát ebben az értelemben vajjon nem az általános erkölcsi haladás célját szolgálja-e az a jelige: Odi profanum vulgus? A túlnyomó többség számára most még ez a legfontosabb; mindenki azonban túlmehet ezen a minimális követelményen a haladás irányában annyival, amennyivel tud. Azok is egyre kevésbé kerülhetnek vele ellentétbe, akik az emberiség azon feladatainál vezetnek, amelyek az általános erkölcsösség bevezetésén kívül megoldandók. Hiszen ők is emberek és rájuk is áll, ami általánosan áll az emberiségre. Sőt nekik szükségük van olyan tulajdonságokra is, amelyek vonzani tudják a becsületes segítséget. És utóvégre az, aki a többségnél jobban lát előre, — kevésbbé legyen közel ahhoz az erkölcsösséghez- amelynek az irányában haladunk? Általában úgy szokott lenni, hogy a nagyobb kapacitású szellem egyúttal erkölcsösebb is, már csak azért is, mert létszükséglete a tárgyi elmélyedés, ettől pedig az erkölcstelenségek más célok felé vezetnek, ugyanis az előbb említett kerülők felé, vagy visszafelé. Hívságos örömök hajszolásával nem foglalkozik az, aki ennél többet is tud.

Elsősorban ilyen emberek szövetségére és az ellentétes befolyások elkerülésére van szükség a haladás munkálásánál. Azok az emberek, akikkel jó közösködni, akik a szellemnek ösztönzést és segítséget nyújthatnak, — automatikusan hajlanak a jóra, — ellenben azoknál, akik elbizakodottak a roszszaságban és a butaságban, azoknál, akiktől ösztönszerűen és aztán következetesen óvakodnunk kell, — nehezebben konstatálható az erkölcs spontán érvényesülése. Nem kell-e tehát az erkölcsöt annál szigorúbban vennünk, hogy minél merede-

kebb válaszfalat építsünk magunk és azok közé, minél könynyebben, minél több kifogásunk legyen azok számára és minél könnyebben lehessen őket a jobbak társaságából kiselejtezni? Annál könnyebb ez a dolgunk, mennél keményebb az erkölcsös jellemünk és mennél jobban tisztában vagyunk azokkal a célokkal, amelyekre törekszünk a közeledés előmenetével egyre fokozódó szeretettel a cél iránt és ugyancsak egyre fokozódó szenvedélyességgel olyanoknak a jelentkezéseivel szemben, akik — legyen bármi ennek az oka — el akarnak téríteni a célunktól. Ők talán nem is tudják ezt, de az elérendő cél szempontjából nem változtat ez semmit se a dolgon, és ha látom a célt, — quid mihi Hecuba?

Persze a legkitűnőbb szellemet is nagyon közeli szálak fűzhetik olyanokhoz, akik őt valamely esetben — akarva, nem akarva — el akarják téríteni a céltól. Ilyenkor néha zavarba kell jönni amiatt, hogy nem mindenki olyan rossz, mint amilyen rossz hatása lehet. Az embernek fájhat ekkor a céljának oly kíméletlen követése, amely akár átgázol mások tetemei felett, mint a kapzsi önzés. Furdalja őt az a gondolat, hogy hiszen nincs a kettő között lényeges különbség, ha a számára egy eszmei cél követésében is áll az önérdek. De ismétlem: szokásos a jóság és az önérdek elhamarkodott szembeállítása, főleg mások megítélésében, és erre való tekintetből. De nem felebaráti szeretet, hanem gerinctelenség a felebarátok előtt, akár javukra szolgáljon, akár vesztükre legyen; nem jóság, hanem kényelmesség a jóság nimbuszában —; nem is jólelkűségből és nemeslelkűségből ered, hanem vagy gyengelelkűségből, vagy lélektelen lemondásból: ha valaki enged a pillanatnak anélkül, hogy ezt az engedékenységét elgondolásával a jövőről egyeztette volna. Mikor rá akarnak venni valakit ilyesmire, azt kell az illetőnek mondania: Hagyj gondolkoznom előbb! Ha pedig az illető nem hagyja őt gondolkozni, akkor ab ovo ellent kell állnia neki, mert az illető rossz a presszionálttal szemben, ellensége neki, ha tudja, ha nem. Aki ellentáll, revidiálja ez alkalommal elgondolásait a jövőről, a jóság szempontjából, és akkor védett lesz minden kifogással szemben. (A tervszerű jóság, illetőleg a jó jellem így erősítésére lehet az önérdek védőpajzsának is.) Aki pedig a megfontolási idő letelte után mégis enged a változatlan szándékából,

annak tisztában kell lennie azzal, hogy lemondott a változatlan szándékáról, amivel szemben csak az kárpótolhatja őt, ha megjavította ezt a szándékot és vele önmagát is. Ha ellenben nem javított a szándékán, hanem csak jónak látta, hogy lemondjon róla. vagy lemondott akár anélkül is, hogy jónak látná, — akkor az egész életünk haladék nélkül új alapra helyezendő. Ha csak fenntartásos a lemondásunk, rögtön gondolkoznunk kell a fenntartás keresztülviteléről, s ezt a kérdést a megoldásáig állandóan napirenden kell tartanunk, különös tekintettel a megoldás terminusára, amelyről nem szabad lemaradnunk, különben végleges a fenntartásunk; ebben az esetben rögtön tisztába kell jönnünk avval, hogy az egész életünk revidiálásra szorul.

Az embert gyakran presszió nélkül is beleviszik abba, hogy eltérjen szándékaitól, amikor ugyanis másmilyen természetűek számára való körülmények közé csalták, ahol az ő legjobb és legfejlettebb életerői nem táplálkozhatnak és elsorvadnak, ő a létfenntartási és létbetöltési ösztönét csak az atavisztikus életerőivel tudja kielégíteni. Más a fontos, más a szükséges, másminők az animálások, mint a természetének megfelelő volna: ez a természet megsavanyodik és előbb-utóbb rászánja magát azoknak utánzására, akik körülötte nevetnek. Sokakat már a nevelésük légkörében éri ez a csapás, másokat az életük valamelyik zsákutcájában tör le. Gyakran volt szó pl. a magyarvidék ilyen elsorvasztó hatásáról az általa elszigetelt és megőrölt tehetségekre. Aki semmit se mulaszt el azért, hogy az egyéni hajlamait ösztönző és az erkölcsi jellemének is megfelelő társasága legyen, — akit még a rossz társaság nem kedvetleníté el, hanem arra buzdítja, hogy mindjobb régiókba igyekezzék emelkedni, — az mindenesetre küzd a szóbanforgó csapás ellen. Amíg kell mégis, vagy ajánlatos kiböjtölni rossz környezetet, addig az embernek annál inkább kell a lelkivilágában az elszigetelt egyéniségét táplálnia.

De mindig résen kell lennünk, hogy a profanum vulgus lenézése ne vezessen elbizakodottságra. Ennek, miként minden a gondolkozási kényelmességből származó és a gyakorlat lendületébe fogódzkodó túlzásnak az a természete, hogy ösztönné válik és akkor aztán gyakran ott is érvényesülhet, ahol

ez hiba és bűn volna. Az elbizakodottság általában gyengíti azon tárgyilagosságot, amellyel figyelnünk kell az embereket, hogy őket és dolgaikat jól megítélhessük; ugyancsak megfoszt az elbizakodottság a megfigyelőképesség ama inspirációjától, amelynek forrásait a szeretetteljes figyelmesség nyitja meg, és amelynek rendszeresítése kínálkozik az erkölcsi haladás útján. Az elbizakodott ember nem tud mélyen szeretni, és nem tudja magát eszméknek alárendelni, csak a nehézkedés törvénye tartja őt a földön, egyébként támolyog irányító nélkül, bármily fennen hordja is a fejét, és bármily büszkén kerepelje is az önámító frázisait. Az elbizakodott ember kevéssé diszponált tanulásra s elmélyülésre is.

Ilyen emberek között vajmi kevés táplálékot és ösztönzést találhatnak a dolgok javítására és a haladásra törekvő tendenciák, hiszen a mentalitásuk szellemi eltunyulásra vezet legfeljebb olyan szépségflastrommal, amely szerint nem érdemes az emberi műben értelmet keresni, — a gyakorlati életben az értelmesség nem fontos tényező, — komoly csupán a kapaszkodó, és az akinek semmi sem áll jól stb.

Különösen a hanyatlás koraiban sok jel erősíti meg ezt a balhiedelmet, de már a közeledő katasztrófa fin du siècle előjelei azok, és a komoly értelmességnek éppen ilyenkor nagyszerű módjai nyílnak az érvényesülésre: feladatok, amelyeket megfelelő kontempláció után csodálatosnak látszó, meglepően fölös sikerrel, mintegy küldetve oldhat meg a maga és mások szerencséjére. A haladás válságában nyújt ő ugyanis segítséget ekkor, már tarthatatlan időkből újból lehetségesbe segíti az emberiséget, tehermentesítvén tömegeket és generációkat. Amikor már a rossz idők szabályszerűen rosszak lettek, akkor a végük is közel már, és a keserves végükig nemcsak az konzerválhatja magát, aki ama szabályokat, — az elmeszesedés lerakódásait —, az élet igaz értelme gyanánt fogja fel, — úgy elméletileg, mint gyakorlatilag, — hanem az is, sőt az még jobban konzerválhatja magát, aki ama szabályokat humorral figyeli meg és dupla humorral gyakorolja, mint múló, időkényszerítő, ám mulatságos stílusát. Humor úgyis kell a gyakran nélkülözhetetlen türelemhez, és buzdítja, erősíti az ugyancsak szükséges megfigyelőképességet.

Tanulmányom ezen fejezetében a haladás gyorsítása érdekében kívánatos erkölcsi reformáció levezetését azon aktualitásáig vezettem, amellyel szemben a jelszavamként hangoztattam: „Odi profanum vulgus”. Ezt a jelszót összhangba hoztam a felebaráti szeretet igéjével. Most már csak a munkám bizonyos kiegészítései vannak hátra.

III. RÉSZ.

TÖRTÉNELEM, BÖLCSELETI KIEGÉSZÍTÉS.

I. A nemzet.

Tanulmányom most már végzett a mondanivalójával az általános haladásról. De vannak bizonyos speciális hivatások, amelyeket néha ellentétbe szoktak állítani az általános haladással, nevezetesen főleg a nemzeti politikák. Ám ezeknek fontos jelentőségük van az általános haladás érdekében és ezt a jelentőséget definiálnom kell még, annál is inkább, mert gyakran nem látják világosan. Az emberiségnek sok lakhelye van a földön és mindenhol különféle körülményekkel kell megbirkóznia, amelyek a jellemét is különféleképen határozzák meg; az általános haladásnak is vannak bizonyos lokális eredetű krízisei, amelyek miatt azonban nem lehet mindig az egész emberiség en garde más dolgai hátráltatásával, hanem munkamegosztásuk van helyén nemzetek szerint. Hogy a veszély órájában segítsék egymást világunk nemzetei az általánosságért is viselt hivatásuk teljesítésében — ehhez szükséges e hivatások bizonyos tisztázása, — könnyebben lehetséges így, hogy a veszély elmúltával részesítsék egymást a közben elért eredményekből. Mostanában sok szó esik a németek különös elbírálásáról. A német nemzetnek az a speciális hivatása, hogy distance-ot állítson Napnyugat és Napkelet közé, nehogy a Napkelet még eruptív viszonyai

háboríthassák némelykor az őt régen túlszárnyalt Napnyugat civilizáltabb haladását. De a német, Napkelet tőszomszédságában mindig érvényesíthette Napnyugat fölényét Napkelettel szemben s amíg ez egyrészt több lehetőséget nyújtott és több kedvet tenyésztett az expanzióra, addig másrészt arra is ösztönözte Németországot, hogy az expanzív lehetőségeit az ázsiai despotizmus módjára használja ki, és megduzzadván, aztán Napnyugatot is fenyegesse minduntalan barbár imperializmussal. A francia nemzet speciális hivatása, hogy mindig résen legyen evvel a veszéllyel szemben és őrt álljon Napnyugat polgárosultságáért. Öt a világháború alkalmával már a többi napnyugati nemzetek is segítették a hivatása teljesítésében. De a német „Drang" mindaddig lesz, amíg a németeket is el nem választják a Napkelettől bizonyos erősségek, nevezetesen olyan nemzetek, amelyek már Napnyugattal egyetértve állhatnak őrt és lépcsőzetesen tovább vezethetik a napnyugati civilizációt Napkelet felé. A magyar nemzetnek ezen hivatás betöltése felelt volna meg leginkább, s vele ilyenkor főleg a lengyel nemzet korreszpondeálhatna társként. De csak az a nemzet töltheti be hivatását, amely a belső életében is tud vonzerőt termelni, — amely kihat a szomszédokra is, — különben kiütik őt a hivatása helyéről. Ekkor új korszak kezdődik a számára s ebben csak az tud elhelyezkedni, aki a világ új korszakát veszi alapúi, ha ezt teszi a letört nemzet is. Mások viszont ugyancsak nem tudják kielégítően betölteni az ő régi hivatásukat. s akkor visszanyerhetnek mindent, amit elveszítettek, sőt még ennél többet is.

Az utolsó két mondat jelezte már, hogy a nemzeti osztódásnak más értelme is van, mint az emberiség által végzendő feladatok tehermentesítő felosztása, speciális közületi hivatások szerint. Az emberiség haladása ugyanis nem lehet egyetlenegy olyan emberi közület függvénye, amely egyesíti az összes társadalmi osztályokat; ha csak egy ilyen közülettől függne az emberi haladás, akkor ezen egy közület megbetegedése már az egész emberiséget veszélyeztetné. Hasonló következménnyel járhatna, ha ez az egy közület zsákutcába vinné az emberiség haladását, és nem volna más közület,

amely a szerencsétlen emberiséget túlvezesse azon az ódiózus zsákutcán. Ezzel szemben különböző közületek, különböző módszereket próbálhatnak ki a haladás csúcsainak a megközelítésére és ha nem válik be az egyiknek a módszere, beválhat még a másiké, s mindenki áttérhet akkor hozzá. Az emberiségnek sokféle kincse van, amelyet jól lehet elvinni a haladás csúcsaira, de bizonyára kielégítőbb mértékben lehetséges ez, ha különböző közületek gondoskodnak különböző kincsekről, még pedig mindig azon közületek, amelyeket a legjobban diszponál a történetük valamely kincs ápolására és tökéletesítésére. Pl. a franciáknak különös tulajdonságuk lehet a világos kifejezésre és a fordulatos modorra való diszponáltság; a németeknek a rendszerességre való stb. A magyaroknak az eredetük következtében különös tehetségük a népek egyesítésére lehet; hiszen a magyarok kevésbbé a mongoloktól származnak, semmint a népvándorlások legközpontibb területére vetődött összes népek forgácsaiból tevődtek össze. A különböző népelemek mindig egy, a kultúra éppen korszerű foka szerint lelkesítő kisugárzás körül tömörültek és így keletkezett a középkorban a magyar-gócpont; a magyarok később megpróbálták az akkori tömörülés erőszakos állandósítását, amire más nép is szokott hajlani, de amivel a magyarok keserű tanulsághoz is vitték. Ezen tanulság alkalmazása még mindig időszerű, mert Napkelet és Napnyugat köze még mindig vegyes nemzetiségű és még mindig nincs nyugvóponton. Kossuth Lajos balkán-konfederáció ja egy a magyar nemzet történeti szükségleteiből származó eszme volt és bizonyos eltolódással alkalmas lett arra, hogy a Napnyugat és Napkelet közti népeket egyesítvén, egyszersmint megszervezze azt a nemzetközi mintaállamot, amely a nemzeti eszme betetőzésének a nemzetközi eszmével útmutatója lehet. Ez megfelelne a magyar nemzetiség földrajzilag adott speciális hivatásának is, másrészt olyan tehetséget, illetőleg vonzerőt is fejlesztene, amely az egész emberiséget gazdagítaná. Ez a kettő ugyanis, — speciális hivatás végzése az emberiség munkamegosztásában, másrészt a speciális hivatás megkedveltetésére, az operációs alap, vagyis a külső keret vonzó belső betöltésére való képesség, illetőleg speciális belső vonzerő fejlesztése szükséges ahhoz, hogy valamely közület nem-

zetté válhasson és az általános emberi haladás érdekében igényt tarthasson a fennmaradásra. Ha két nemzet ugyanazt a speciális vonzerőt máshogyan, vagy akár egyformán tudja kifejteni, ezáltal nem tehetik egymást feleslegessé, úgyhogy az egyik nemzet létjogosultságát az emberiség szempontjából más nemzet elpusztítása megerősítse; hisz különböző viszonyoknak vagy lelki állapotoknak ugyanazon kielégülés különböző eljárásai felelnek meg. A nemzeti eszmének mindig lépcsőzetnek kell lennie a nemzeti eszme teljes kibontakozása, vagyis a nemzetközi eszme felé; világbirodalmak nem végezhetnek ilyen feladatot, mert erőszakoskodásokat és ellenszegüléseket provokálván, inkább bomlasztják és atomizálják az emberiséget.

A hazafiasság hasznos az önérdek követésének könnyítésére is már a gyermek számára.

A honszeretet egyénileg először is azért hasznos, mert az embert valamilyen kéznél lévő, vagy a hiányával ható valóságba kapcsolja bele; a hazai viszonyok és emberek közé léphet ki a legkönnyebben az egyéni szemlélet elvontságából; a hazai viszonyok és a történelem aztán irányítják az élete útját, illetőleg őt az egyéniségének fejlődésében. A hazai szólásmódokból ismeri meg legösztönzőbben úgy az általános, mint a speciális emberi gondolkozási módokat, a hazai nyelv vezeti rá leghamarabb azon ötletességre, amely a befolyások, ugratások és irritálások kivédéséhez szükséges. Az ember a hazai viszonyokkal már az első éveiben tudatos kapcsolatba jut, de ahhoz, hogy valakinek az élete beváljon, szükséges hogy az előbbi emlékein épüljön fel ez. A haza fogalmával korán kezdődhetik és animálódik a külvilág jelenségeinek tágabb rendszerezése, csak nem szabad egészen elmerülni a tágabb rendszerezésben, mert aki nem jut sajátmagával és a közvetlen környezetével rendbe, az úgyse fog sohase nyomasztó egyéni gondok alól tágabb légkörbe szabadulni. Ellentétben látszik lenni a mondottakkal az a már közhelyszerű tétel, hogy tanulságos dolog az utazgatás, mégpedig annál tanulságosabb, mennél korábban kezdődik. Szerencsés tehát az, aki már a gyermekkorában megismerhet más országokat. A szóbanforgó szerencse azonban csupán akkor kezdődhetik, amikor az utazgató gyermek már össze tudja hasonlítani valamivel

azokat a viszonyokat, amelyeket megismer az útjában; ezt az összehasonlítást pedig kétségtelenül megkönnyíti a hazai viszonyok valamilyen ismerete. Lehet végül a hazára való célzással azzal is példálódzni, hogy a növény serdülése és virágzása csak abban a talajban biztosan jó, különös gondviselés nélkül is, amelyből származik, az átültetés más talajba, esetleg más klímával is, vagy kiszakadása minden talajból legalább is kockázat. Előfordulhat, hogy az idegen talajban aklimatizálódik és nagyszerűen serdül egy ideig, de az emberre vonatkozólag nincs erre nézve biztos tájékoztató, például üres elbizakodottság hiedelme rendesen az is, hogy jobban nevelődhet egy gyermek fejlettebb, mint elmaradottabb országban; az elhurcolása idegen országba mindig csak meghatározott okból és céllal történhetik, mert hisz avval a következménnyel is járhat, hogy a fejlettebb országban nem tudja a helyét találni, ellenben azt az elmaradottabb országot, amely a hazája, segítheti a fejlődés útján a saját, és az egész emberiség üdvére is. Ha az idegen országban egyáltalán aklimatizálódni tud, rendszeres óvást, szüntelenül éber gondozást igényel, mert nagyfokúan tehetetlen, illetőleg tanácstalan addig az élet válságaiban.*

* A magyar nemzet speciális hivatásával és helyzetével egy „A magyar kérdés" c. tanulmányomban akarok bővebben foglalkozni. Ez a mü a régi és az új Magyarország külső helyzetét, valamint a speciális magyar vonzerőt akarja megállapítani, viszont a magyar történelem és társadalom belső természetrajzát és hajlamait annál kevésbbé, mert Braun Róbert bizonyos cikkeiből azt láttam, hogy ily tárgykörű munka megírására legjobban Braun Róbert hivatott. Az egyik ezen biztató cikkei közül — 1919. év tavaszán —, rámutatott a magyar nemzet jellegzetes fellebbezéseire összeomlásai ellen a kor legszélsőségesebb evangéliumához; egy másik cikkben — 1922. év elején —, Kossuth Lajos abbeli kényszerűségét fejtegette, hogy nemzeti politikáját a gentrire támassza. Egy későbbi cikke az utolsó század legújabb történeti feldolgozásáról a tekintetbe veendő külső körülmények méltánylására is vall, — egy cikke bizonyos amerikai Kossuth Lajos-ünnepélyről pedig gondos elmerülésre vall azon viszonyok és lehetőségek közé, amelyek Kossuth Lajos politikájára hatottak és ma is meghatározzák a magyar politikát. — Célzások a jelenlegi viszonyokra hasznosítható konklúzióval biztatnak. Egyébként, hogy mennyi hasznot, serkentést, megkönnyítést oltalmat jelent, — tehát milyen áldásos, —a haza és hazafiság az egyén számára, ennek behatóbb kimutatása inkább azon műre tartozik, amelyről e tanulmányom szól.

II. A történelmi fényezők, hatásuk és a. jelenkor.

íme, rámutattunk a nemzetek történelmi jelentőségeire és most tovább is mehetünk egy fokkal. Nemzetek sorsát gyakran egyének döntik el, ami nem is ellenkezik semmiféle tudományossággal, mert hisz a világhódító antik Macedónia éppen úgy csak incidens volt az emberiség történelmében, mint Nagy Sándor, vagy a történelem azon egyszerűsítései és megsürgetései, amelyeket ő végbevihetett. A hellénizmus fölénye Kelettel szemben, Európáé Ázsiával szemben, Nagy Sándor nélkül is érvényesült volna nagyjában úgy, mint általa. A kultúrfölény, a politikai, az erkölcsi, a gazdasági, a technikai, a szociális, az érintkezésbeli, a nevelésügyi, az egészségügyi fölény, és ezeknek kisugárzásai a nemzeti erőpróbák területeire nagyobb történelmi erők, mint az egyéni kiválóság, mert tartósabb hatásúak, állandóan irányítanak és irányítják éppen a legkülönb egyéniségeket a leggyorsabban, — nyomukban pedig a többi egyéneket végeredményben az emberi tökéletesedés útján, amely a cél kitűzése nélkül is kikerülhetetlen. Nemzetek, valamint egyének gyorsíthatják és lassíthatják ezt az utat, de nélkülözhetők a számára, — hacsak nem kimért idő áll a rendelkezésére. Általában azok a nemzetek boldogulnak a legkönnyebben, amelyeknél az egyéni kibontakozás feltételei a legkedvezőbbek. Hangsúlyozom ebből az alkalomból is, hogy a szerencsés eredményű családi nevelések csak véletlenek gyanánt tekinthetők, amelyeknek az előnyei nem pótolhatatlanok; ki kell venni a gyermeket a család hatalmából, viszont a köznevelésben pozícióhoz kell juttatni az eszmei érdeklődésű embereket.

Különben nem akarok most a családi problémára kitérni és eltérni ezzel a történelmi erők kérdésétől. Szükséges egy történelembölcseleti műben a történelmi erők pontosabb meghatározása is, mint a nemzetek és a kiváló egyéniségek történelmi hatásának összehasonlításával.

Az egyéneken — a kor műveltségét megszemélyesítő öntudataikon keresztül vezetnek az autonóm haladások, mindenkinek a szakmája szerint. Tehát a legáltalánosabb jellegű haladások is, mint a politikai és azok is, amelyeket a

szakemberek olyan feltűnően csak irányítanak, mint a kulturális haladást. Akik a haladásban előre tudják vinni magukkal (kor és hely által meghatározott) társaikat, azok a vezető egyének, — mennél messzebbre vezetik előre társaikat, egyszer már megszilárdult tekintélyükkel, — annál nagyobb egyéniségek. A vezető egyéniség nem is kell, hogy még kortársa legyen azoknak az embertársainak, akiket előre vezet, de az ilyen vezetés mégis csak kivétel és rászorul mindig a vezető egyéniség hagyományának olyan örökösére, aki őt a kortársak élén helyettesíteni tudja. Mennél haladottabb a kor és a környezet, annál több kilátással és jobb kezdettel indul az éppen tekintetbe jövő haladás. A környezet és kor haladottságától függ, hogy mennyire zavarhatják, vagy ellenkezőleg segíthetik a haladás vezetését az embertársak. „Környezet" alatt nem csupán a helyi viszonyokat értem, hanem család, nemzet, társadalmi réteg, társadalmi osztály, lokális műveltség és hasonló körülmények befolyását is; ezek addig és annyiban döntenek, ameddig és amennyiben meghatározhatják az egyéni fejlődés alakulását, illetve segítésük vagy zavarásuk a versenytársakkal szemben döntő előnyt vagy hátrányt jelent. Bizonyos, hogy a politikában mindig az a társadalmi osztály a legmérvadóbb, amely az éppen mozgósítandó tömegeket vezeti, — de viszont ez a társadalmi osztály is függ mindig attól a köztudattól, amely körülveszi és amely rendszeresen a nemzeti öntudat, azután a világ általános haladásának köztudatbeli és a nemzeti öntudatban is helyetfoglaló állapota. Általában, amíg valahol nemzeti elnyomás van, az emberek minden baj okát főleg abban keresik, mert szeretnek nagyobb egyszerűség és az agyuk kímélése végett minden bajt egyetlen okra visszavezetni; a nemzeti felbuzdulásból és lelkesülésből azonban erőt és lendületet merítenek aztán egyéb irányítók számára is. A reakció korszakaiban a haladás vezetésére hivatott egyéneknek, ehhez szükséges tettereje csüggedt, embertársaik aszerint igazodnak, ami éppen a legkézenfekvőbb, maguktól rendesen vagy nem is találhatnak el jobbat, vagy belezavarodnának, legfeljebb csak áhítani tudják azt a jobbat, aminek jönnie kell, és aztán jó katonái lehetnek, és annál jobb katonái, mennél jobb az előkészültségük. Elképzelhető olyan

jó előkészültség is, amelynek a folytatólagos vezetéséhez már csak friss erő, kedv és idő kell oly tulajdonságokon kívül, amelyeket az általános haladás egyre inkább mivel. A haladás vezetéséhez szükséges tetterőt egyéni körülmények is befolyásolhatják, amilyen például az egészségi, — a tehetősségi állapot és speciális élmények ösztönzései; kedvezőtlen magánviszonyok jobban acélozhatják és koncentrálhatják és jobban el is nyomhatják a tetterőt; a kedvező magánviszonyok viszont meg is könnyíthetik a felkészülést, el is terelhetnek mellékvágányokra. Legközelebbi környezet és gyerekkor, döntően valószínűleg már a pubertás előtti gyerekkor, sokat határoz.

Fölényesen a történelem tárgyaival szemben: úgy definiálhatjuk a történelmet, hogy az emberiség tanulása a saját bőrére; akár kisebb jelentőséggel az egyéni élet, az egyén tanulása saját bőrére, vagy nagyobb jelentőséggel az emberek által létfenntartási és létbetöltési ösztönből megpendített témák autonóm haladásai, melyek szintén az emberek bőrére folynak és igyekeznek egyre szelídebben folyni (mert hiszen egyre tapasztaltabb emberek folyatják). Ezeknek az iutonóm haladásoknak megértése nélkül az ember gyakran nem győz eleget csodálkozni azon, hogy miket tanul ő a saját bőrén. Az ember általában csak katasztrófa által tanul megbízhatóan, pláne úgy, hogy meg is fogadja cselekvőleg, csak élje túl a tettereje.

Az általános haladás elsősorban a köztudatban megy végbe, másodsorban a tudatbeli eredményeket megtestesítő intézményekben, miként az egyéni haladás elsősorban az egyéni öntudatban, és másodsorban ugyancsak a tudatbeli eredmények megtestesüléseiben. A tudattól a megtestesülésig kísérletek és gondolatfűzések vezetnek. A haladás eszközei a tapasztalat, a gondolat és a tudósítás. Az elődök tudósítanak az általuk elért eredményekről, az egyén a tapasztalatával és a gondolatával megerősíti, vagy módosítja ezen tudósításokat, eközben felhasználhat más tudósításokat is, valamint ő is nyújthat tudósításokat. Attól, amit másoknál jónak lát, nem tér el kényszerítő hatások nélkül; ilyen kényszerítő hatások például az intézmények teherbíró erejének kimerüléséből és az embertársak nyomásából származnak,

mint a legközönségesebb esetekben az emberiség szaporodásából, vagy versengéséből. A haladás kényszerűségében az egyes autonóm haladásokkal való korreszpondencia irányít a legjobban.

Az olyan általános haladáshoz, amely nem egyszerűen autonóm haladások kisugárzása, hanem általános megtestesülés! folyamat, mindig keserves tapasztalatokra, ezeknek utólagos meggondolására és róluk szóló tudósításokra, — szóval katasztrófára van szükség. A katasztrófa elvben nem kívánatos, inkább a megelőzése az, de csupán akkor lehetséges, ha már annyira előkészítették volt az elődök, nemcsak eszmeileg, hanem az emberek diszponálásában is, hogy ne legyen hozzá nagy elhatározásra szükség. Mentől tovább ért már az általános haladás, mentől jobban koreszpondálhat ez az egyes speciális haladásokkal — annál gyakrabban és könnyebben megelőzhető, és annál ritkábban kikerülhetetlen az általános katasztrófa.

A világháború olyan általános katasztrófa volt, amelynek megelőzését főleg korunk egyes haladásainak divergenciája gátolta meg. Elhárítása megfelelt volna már a kor haladásának, bár a modern civilizáció erősebb pacifista irányzatú politikai gondolkozásmódja nem számolt le radikálisan az eredendő imperializmus gondolkozásmódjával. De mégis annál inkább csak tessék-lássék kísérletek történhettek a világháború elhárítására, mert némely hátralékos nemzeti haladásnak és a háború kirobbantásának az érdekei egyeztek, másrészt az abszolút pacifista, a legmodernebb haladás tanácstalan volt a nemzeti haladás hátralékát és az ő saját gyakorlati szükségleteinek átmeneti problémáit illetőleg. És végre, amint 1913-ban Grey, angol külügyi államtitkár egy pacifista interpellációjára felelte: hiába helyesli ő a pacifizmust, amíg más hatalmak más felfogásban élnek és ezek ellen kell berendezkedni. Hát ment minden automatikusan a maga útján! És miként az előző korszakban megszilárdulhatott a modernizált reakció, mert alatta is elég tápot talált a haladás, — úgy roskadozni kezdett, amikor nem mehetett már tovább bizonyos függő kérdések elintézéséig. így nem lehetett aktuális a nemzetköziség, amíg a nemzeti keretek nem voltak nyugvóponton.

Hiába döngette már a kapukat a nemzeti eszme folytatójaként a szociális eszme, amely tulajdonképen csak a nemzeti eszme behatóbb kifejezése, addig nem érvényesülhetett zavartalanul, amíg a nemzeti keretek nem álltak nyugvóponton. A magyarok, a németek és az oroszok már elfordultak a nemzeti eszmétől, mielőtt az ő nemzeti haladásuk nyugvóponthoz ért volna, s ezért ők annál súlyosabb árat is fizettek a világháborúnak. Kossuth Lajos, akitől a németek is tanulhattak volna, mint a köztársaságok kikerülhetetlenségének megállapítójától, és azon erupció bejelentőjétől, amelyre a hármasszövetségnek vezetnie kellett, — a progresszív magyaroknak is kevésbbé imponált már, mint például Marx. A szociális eszméhez való áttérés általános jele csak a nemzeti eszme negációja és a gazdasági szempontok túlbecsülése volt, főleg abban a vonatkozásban, amelyben az átlag gazdagodási hajlamainak kedvez. Az ember úgyis eredendően hajlik arra, hogy habzsoljon a külvilág javai között, és a világháború előestéjén még lankadatlan volt ez az eredendő hajlam. A reakció legfőbb hadurait ilyen hajlamú alattvalók persze nem zavarták.

A reakciós imperializmusból automatikusan folyt mindenkor az állandó készülődés erőszakoskodása. Ezt a pacifista irányzatú civilizáció békés véderőversennyé szelídítette le, amelyet természetesen a reakciós hatalmak diktáltak, és amely addig tartott, amíg egyes versenyzők nem bírták ki tovább. Ezeknek aztán követelniök kellett a pacifizmushoz való áttérést. A preventív-háború fenyegetése alatt, viszont a véderőversenyben — történetének megfelelően — a győztes Németország sietett megelőzni ezt, hogy hasznosíthassa a győzelmét. Ezen megint a hátralékos nemzeti haladás külpolitikai érdekeltjei kaptak és kaphattak, annál is inkább, nehogy a belpolitikai haladás további során feleslegessé tegye őket. Mindezekbe a tendenciákba legfölényesebben azok illeszkedhettek bele, akik a nemzeti haladás magas fokáról, vagyis bizonyos nyugvópontjáról nézhették, mint főleg Poincaré, az akkori francia köztársasági elnök. De megfelelő koncentrációval, kitartással, valamint a megfigyelhető realitások körültekintő és éber számbavételével. Rosszabb helyzetűek is érvényesíthették a politikájukat mások mulasztása

miatt, mint ez főleg Masaryknak sikerült. A világháború kitörésekor Szerbia volt a mozgató erő a nemzeti haladás nyugvópontjai felé, az útjában leginkább Ausztria-Magyarország állott, vagyis Németország még zavaros függvényeinek zavaros komplexuma, úgyszólván kültelke, amely addig bajlódjék egyedül a zavaros országokkal, amíg ezek meg nem érnek a beolvadásra. Egy német fejedelem számára elég díszes méltóság származhatik ebből, amely a Habsburgok előkelő hagyományát annál biztosabban megőrizheti, ha a német császár a Habsburg-monarchia egységének fenntartásáért kezességet vállal. Az osztrák és a német császár szövetségéhez harmadiknak az orosz cár volt leginkább hivatott, aki szintén reakciós imperializmussal uralkodott népei felett, eltekintve attól, hogy a cári udvar is német gyökerű volt. Bismark kontemplálta is a három császár szövetségét. Ehelyett Németország és a Habsburg-monarchia egy pillanatnyi helyzetből kifolyólag Olaszországgal léptek hármasszövetségre, amely annál kevésbbé lehetett tartós, mert Olaszország harcból a reakció ellen lett nagyhatalommá és nem is végleges leszámolással, hanem még függővel is. Ám a reakciós imperializmus kikerülhetetlen logikája Német- és Oroszországot ellentétbe sodorta; Németország a Habsburg-monarchián keresztül Keletre tört, átvéve a Habsburgok elsorvadó expanzivitását a modern gazdasági expanziójával. Oroszország viszont a szláv-nacionalizmus által akart a Balkán-félszigeten korszerű befolyást gyakorolni és a kereszténység által Előázsiában. így aztán Oroszország is belekerült a nemzeti demokratikus haladásban vezető hatalmak érdekeltségébe Németország ellen, és Oroszország révén belekerült a nagyhatalmi politikába Szerbia is döntő szóval (Pasic, — Mihály szerb fejedelem hagyománya szerint, — az ősszes délszlávok egyesítésére törekszik). Oroszország lett a világháborúban az, aki nyugati szövetségeseiért a véráldozatok javát hozta, mint ahogy a magasabbrendű barátok oldalán szokás. Amikor az oroszok nem bírták és nem akarták tovább, forradalom lett, és az egymást leváltó uralmak agyonhajszolódásai után a forradalmak szuperlatívusából lett a bolsevizmus. Ez hadat üzent a nyugati, és egyáltalán az egész polgári demokráciának, amelyet felül akar múlni,

és 1923. év nyaráig megállt minden letörési kísérlettel szemben, habár az expanzív kísérletei viszont nem sikerültek, de mindenesetre időt nyert a szervezkedésre, hogy aztán forradalmi erőt érvényesíthessen kifelé is. A harcban közte és a demokrácia között az fog dönteni, hogy melyik fél tudja jobban kielégíteni a népet a versengésben, ezért a célért mind a ketten tanulhatnak majd a másiktól, az általános haladás pedig nem lanyhulhat el.

A polgári demokráciát azért is a nyugati entente reprezentálja most, mert megnyerte a világháborút. Győzelme teljes volt, mert a világháború művészettelenül a végkimerülésig folyt, ugyanis a numerikusan is gyengébb központi szövetség a fekvése miatt neki jutott belső operációs vonalból származó kezdeti előnyöket csak rosszul használta ki, nevezetesen elbizakodott tévedésekből a végkimerülésének megsürgetése által. (Az elmaradottságban henyélők mindig roszszul csinálják a dolgukat és így tette a központi szövetség is, úgy stratégiailag, mint politikailag; — úgy a német vezetés alatt álló egész, mint összes tagjai.) A győztes, főleg Franciaország, amely mindig kontinentális hegemóniát ér el Németország teljes letörése után. Ezzel szemben Angliának inkább a kontinentális egyensúly szokott kedvezni, a jelenlegi helyzetben ő, — és vele az Unió — inkább látszik hajlani kiegyezésre Orosz- és Németországgal. A francia politika jelenlegi fölényességétől kitelhetik azonban, hogy mégis létre fogja hozni az entente kiegyezését vagy Orosz- vagy Németországgal, vagy akár mind a kettővel. Alkalmasint oly alapon fog kölcsönt szerezni Szovjet-Oroszország számára, hogy ez a kölcsön amortizálásáig elismeri és törleszti a nemzetközi kölcsönöket, hogy megkönnyíthesse beruházásokkal a kommunista termelést. A kiegyezés a demokrata- és a kommunista-rendszer között persze csak olyan célzatú lenne, hogy mind a két fél lehetőségeit tágítsa és aztán a választást a népek többségére bízza. A közvetítésre leginkább Benes hivatott, a csehek francia szövetséges ruszofiiizmusa, Csehország elég jelentékeny németsége és a csehipar osztrák gyökerei miatt. Magában Oroszországban úgy képzelem a szituációt, hogy Lenin a kommunizmus vonzó példájának a berendezésére törekszik, Trockij világforrada-

lomra, újabban hatalmas milícia és légiflotta szervezésével. Sok gazdasági tényező ismét a kiegyezés felé terel. A délszláv és a lengyel pánszlávizmus ösztönözhetnek előbb-utóbb akut válságok segítségével egyrészt arra, hogy Szovjet-Oroszország szívesen lássa Lengyelország megerősödését, mint bástyáét Németország előtt, amely mögött nyugodtan lehessen a jövőbe nézni, másrészt a szóbanforgó motívumok és aktualitások alkalmat nyújthatnak arra, hogy az oroszok a délszlávokkal működjenek együtt, Románia és alkalmasint román-ukrán perszonál-unió ellen és végül azzal a következménnyel járhatnak, hogy barátságos pánszlávizmus útján mérséklődjék a jelszó, a világ összes proletárjainak egyesüléséről. Mindenesetre Franciaország is részben annak köszönheti a jelenlegi hatalmát, hogy sokoldalú és körültekintő szemlélet támad forradalmak és ellenforradalmak túléléséből, valamint edz, és így ellenértéket fejleszt a másokért viselt áldozattöblet is Franciaországnál az úgyszólván ezredéves megterheltetés a napnyugati civilizációért.

A világháború fölényes arrangeur je alighanem Poincaré volt, aki előre számításba vette az utolsó német császár bakugrásait és biztosított harcrakész fölényt a leszámolásnál, valamint jó időben történő leszámolást. Hogy ezen leszámolást ne zavarhassa váratlan dolog, ezt az entente tagjainak belső állapota garantálta. Mindazonáltal mégis történhetett volna váratlan dolog, nevezetesen a hadtörténelem elérkezése miatt a végtelen harcvonalak konklúziójáig, amely harc vonalak körülbelül egyenlő nívójú felek között a számbeli fölény érvényesülését a végkimerülésig lehetetlenné teszik. A világháború hadvezérei közül csak Putnik adta volt jelét annak, hogy tud ezzel a hadtörténeti helyzettel számolni: nevezetesen 1912-ben Törökországgal szemben. A világháború kitörése meglepte őt a balkáni háború kipihentetése közben. 1915 tavaszán Délmagyarország ellen indítandó entente-offenzivával akarta a világháború lefolyását meggyorsítani és így lehetett volna is, mert a habsburgi hadsereg éppen úgy nem állt a kor nívóján, mint az orosz. De az entente nem fogadta el Putnik haditervét, aki nemsokára el is hunyt ezután. De a központi szövetség megsürgette a végkimerüléseit, éppen azon okokból, amelyek miatt

az entente-nemzetek belső állapota fölényben volt az övéivel szemben. így is a politikai analógiák következtében érvényesült aztán Poincaré számvetése, és ezzel Masaryk még sokkal merészebb koncepciója is.

Különben nem volt célom most a világháború kitörésének és lefolyásának kimerítő levezetése, hanem csak bizonyos általános történeti tanulságokra szeretnék rávezetni. Hiszen a jelenkor történettudományi értékelése Kossuth Lajostól mostanáig sokkal könnyebb a világháború elmúltával, mint előtte volt és sokkal világosabb is lehet.

Ami a magyar nemzetnek katasztrofális tanulságát illeti, Kosuth Lajos konföderációjára vonatkozólag, ez bekövetkezett, csak legyen meg az alkalom a hasznosítására. Nem ebben a műben tartozik annak a kifejtése, hogy milyen körülményekből származhatik erre alkalom. Különben azért sem érdemes most spekulációkat vegyítenem megállapítások közé, mert hisz kérdés jelenleg, vajjon Európa nem fáradt-e már ki a történelem vezetésében, a haladás harcaiban, és nem fogja-e ezeknek tanulságait már csak egy új központi világtörténelmi korszak élvezni. A világháború annál inkább okozhatta kimerülését, mert az ententenak a világháború második felében támadt szövetségesei által túlterhelt és párhuzamosan elferdült versaillesi béke revízióját még nem is helyes irányban keresik. Poincaré és Clemenceau sokkal közelebb állanak ehhez, mint például Lloyd George; Magyarország közelebb, mint például Románia, — de mennyi változásnak kell még történnie, és milyen nagy árat fog kelleni fizetni azért, amíg a tényleges helyzet is közelebb fog állni hozzá, mint jelenleg, közelebb például csak a magyar politika nézőpontjában is! Clemenceaut és Poincarét a békés nemzetköziség hívei sovinizmussal vádolják, és bizalmatlanok ezekkel szemben, — Masaryk és Benes, akik látszólag predesztináltak kiegyenlítődésre, nem volnának ilyenkor megbízhatók a cseheknek már említett német érdekeltsége miatt, de mégis éppen ilyenkor az egész világon hitelre találnának; Pasic, Pilsudsky és valószínűleg Venizellos és a kor többi nagyobb politikusai nemzeti szempontjaikkal egy kissé távol esnek az általános európai szemponttól. Lenint azért nem soroltam melléjük, mert történelmi készültsége kissé

egyoldalú és germanocentrikus. Grey tévedése az volt, hogy Európa elrendeződését véglegesnek hitte már a világháború előtt és nem hitt a Kossuth Lajos-várta átalakulásokban; az ő politikáját a német császárság azon hibái buktatták meg, amelynek rendszerűségéről reakciós kormányoknál már szó volt. Cecil tévedése a világháború alatt ugyanez volt, csak Németország helyett már Ausztria-Magyarország vonatkozásában. Az angol politikusok közül a világháború alatt Hender Jon jogosított fel a legtöbb várakozásra, amikor lemondott a miniszterségéről Lloyd George azon politikája miatt, amely Oroszországban a bolsevista forradalom kitörésére vezetett. Egyébként a Kossuth Lajostói a világháborúig elmaradt átalakulások a világháború után automatikusan is bekövetkeztek volna, ha véget ér a világháború, már olyankor, amikor még tekintetbe jöhettek; ennek az elmaradása végső fokon Magyarországon múlt, (Lásd a hadtörténelmem idevonatkozó passzusait.) Akkor egész Európa is sokkal jobban járt volna.

Kossuth Lajos politikáját a világháború előtt a parasztok és nemzetiségek szövetségével valósíthatta volna meg, amelyet az iparosodásban érdekeltek középosztálya — pláne az önálló vámterületért — könnyen nyélbeüthetett volna megfelelő vezetés alatt. A nemzeti eszme soviniszta értelmezése volt a legnagyobb akadály. A véderőreform miatti nemzeti ellenállás Hágával, a világbékével és a hadseregek eltörlésének legalább fenyegető programmjával foglalkozhatott. Ezt leginkább a koalíciósoknak kormányképességük, kormányfölötti őrködésük akadályozta meg. Az annexió és balkán-háborúk újabb, külpolitikailag hasznosítható alkalmak voltak, amelyek legalább külpolitikai orientációt aktualizálhattak. Ám megnehezítette a dolgot, hogy a sajtónk elnyomás szolgálatában korrupt, továbbmenően is demoralizált, végül csak cinikus, vagy forradalmi, vagy ellenforradalmi ideológiában tudott élni. Ausztriában pedig kezdettől az idők előrehaladása mértékében csökkenő komolysággal és növekvő idegességgel főleg a csehek, a lengyel nemzeti demokraták, és másrészt az önálló vámterület révén jól járó agrárius érdekeltségű osztrákok kínálkoztak szövetségesekül.

III. Apró kikerekítések.

Tanulmányom kiegészítésére minden irányban, illetőleg kikerekítésére a következőket jegyzem még meg:

A nemzetről sokféleképen szokott szó esni, — szokott mint a fajiság képviselőjéről, másrészt a Marseillaise mintájára is, mint a népfenség legfőbb alanyául. A gyakorlati viszonyok eddig inkább a fajiság elméletének kedveztek, legalább azon időben, amely a nemzet fogalmában operálni szeret, — de csak azért oly könnyű a nemzet nevét fajokra használni, mert ez a név eredetileg csak egy fogalmat jelölt meg, csak egy ködben lebegő célt. Az emberek azonban jobban szeretnek minden fogalmat, amellyel operálnak, a gyakorlati viszonyaik között megtestesülve látni, — semmint ezeket célokként látni maguk előtt; hiszen az ember sohase lehetne nyugodt, ha mindig célokra és változásokra kellene gondolnia! Ezért az emberek mindig szívesen kapnak azon, ha őket a ködből a gyakorlati viszonyaik közé vezetik; hogy milyen célzattal teszi ezt valaki, az már másodrendű kérdés. A viszonyok fejlődjenek maguktól a célok felé; akkor majd az átlagember is alkalmazkodni fog ezekhez a célokhoz, — addig azonban nincs neki ehhez ideje. A viszonyok fejlődése azonban nem tart sohase lépést a célok fejlődésével, mert az ember gyorsabban vehet valamit célba, mint amily gyorsan eljutni odáig. Amíg az egyes népek nem értik meg egymást, nem ismerik egymást és egymás viszonyait, különkülön szorulnak irányításra és egymással összeütközésben is irányíthatók: addig a gyakorlati „nemzet” a történelem folyamán egyes fajok, illetőleg törzsek körül tömörült népi egység. Ez a nemzet nevét már le is foglalta a maga számára, amíg a határtalan népfenség alanyának a nemzetköziség neve jutott. De mennél inkább valóság az egyes nemzetek közös érdeke, annál biztosabb, hogy az egyes nemzetek külön történetei végül nemzetköziséggé futnak össze. Káros tehát a nemzetköziség szempontjából is zavarni, lebecsülni a nemzeti szempontokat és történeteket, — hiszen az utóbbiaknak a nemzetköziség hitvallása szerint, úgyis a közös érdek felé kell haladniok. A nemzeti szempontok lebecsülése nem a modernség jele, hanem a divat megfontolásnélküli utánzásáé. Gyanús

annak a nemzetköziségе, aki nem hiszi, hogy a nemzeti szempontok inspirálnak, ama nehéz úton, amely a nemzetköziség felé visz. Nemzetköziséget vallván, tehát nemzeti hazafiaknak kell lennünk. A nemzet egy cél, legnagyobb realitása pedig a nemzeti eszme, amely igyekszik ugyan realizálni a célját és az alanyát is, az alanyát a cél irányában az imént „gyakorlati nemzetek" névvel jelölt népi egységekből, amelyeket ezért nevelő szeretettel gondoz, mint a gyermekeket és az ifjúságot szokás.

A nemzet tehát elsősorban nem a nép átlagát jelenti, annál kevésbbé, mert minden eszmekört, amely nem közvetlenül magánérdekre vonatkozik, kiváló egyéniségek befolyása dominálja.

Az erkölcstelenség és erkölcsi könnyelműség nem csupán ! az egyénen bosszulja meg magát, hanem a nemzeten is, egyáltalán a politikában is, elsősorban azon, aki okozta, és azon, aki elháríthatta volna, de nem tette meg. Annak a tételnek, hogy a nemzet is bűnhődik erkölcsi eltévelyedésekért, a legkézenfekvőbb példáját a hódítások és elnyomások esetei nyújtják. Általában a politikai erkölcstelenség bűnhődése azért természetes, mert az erkölcstelenség mindig gondok egyszerűsítése szeretne lenni, a legjobb esetben tehetetlenség korrigálásának olyan kísérlete, aminő csak azzal történhetik meg, akinek szellemi fejlődésébe valamilyen végzetes hiba csúszott be.

Apróbb erkölcstelenségek azért sodorják biztosabban az erkölcsösebbet a végzetébe, mert az erkölcstelenebbet a nagyobb erkölcstelenségei sodorják magukkal, a kisebb erkölcstelenségeink megbosszulására kevesebb idő és alkalom marad. A nagyobb erkölcstelenségek gyakorlata sokszor ki is védi az apróbbak következményeit, de annál biztosabban sodor a nagyobbak végzetéhez. Néhányszor ki lehet védeni a nagy erkölcstelenség kárhozatos következményeit még nagyobb erkölcstelenséggel, de annak még nagyobb átka ellen kell védekezni és mindig rálicitálni az erkölcstelenségre, pláne rendszeresen, egyre bajosabb, semmiesetre sem megy vég nélkül. Egyébként a világ elől sokat el lehet tűntetni, takarni és bástyázni, de annál inkább van olyan szerencsétlenség is, amelyről a világ nem tud.

Többször volt már szó az emberek azon általános tulajdonságairól, hogy szeretnek minden gondot egyetlen okra visszavezetni és minden fogalmat megtestesülve látni, szóval: kímélni az agyukat a szükséges gondolatok egyszerűsítésével. Az erkölcsi fogalmakat a büntető és jutalmazó Isten fogalmával szokás egyszerűsíteni és a velük való gondoskodást vallási szertartásokkal helyettesíteni. Azért mondják gyakran az igazság frappáns látszatával, hogy az Isten mindig mögöttünk van az ő intelmeivel, mert a végzet teljes bekövetkezése csak százszázalékos esete bizonyos eshetőségeknek, gyakoribb a kisebb százalékos eset; tehát csak korrekt valószínűség-számítás szerint is sokszor megelőzheti a végzet teljes bekövetkezését és ilyenkor mindig figyelmeztet erre az Isten különös hozzájárulása nélkül is. A szóbanforgó figyelmeztetések legtöbbször hatástalanok maradnak. Ez azonban nem bizonyíthat semmit sem Isten ellen, inkább arról szól, hogy az embernek nagy szüksége van Istenre. Az embernek kétségtelenül olyan eredendő hibái vannak, hogy valaminek segítenie kell őt az eredendő hibák végzetének kikerülésénél. Az ember minden tanulságát, bármilyen súlyos legyen az, könnyen hajlandó elfelejteni, ha úgy fordul a hangulata megint, vagy kedveskednek neki annak az érdekében, hogy visszatérjen, ha valamelyik súlyos tanulságára vezetett állapot. Némely részletek azután, esetleg jobban alakulnak, az ember már el is bízza magát, de közben újból a régi súlyos tanulságok érik, ha nem tartja ezt az ember mindig számon. És a megismétlődött tanulság egyre kevesebb kilátással érlelheti az embernek azt a fogadalmát, hogy nem fog többé visszaesni a régi hibájába; egyre könnyebben lehet a tanulsága már végzetes. Mindez természetes, de annál kívánatosabb valamilyen természetfeletti segítség, és ilyen lenne az Isten. De kár most ilyen kecsegtető és megnyugtató feltevésekkel foglalkoznunk; a tanulmányom, amely a gyakorlat tényeiből és az önérdek elvéből az erkölcs konklúziójára jut, feleslegessé teszi a téma bonyolítását metafizikai kérdésekkel és bebizonyítatlan feltevések segítsége nélkül is olyan életet ajánl nekünk, amely akár a mennybéli Isten kedvét is találhatja.

Az ilyen fogalmak, mint „Isten” „nemzet” csak nagy tapasztalati és bölcseleti komplexumok összefoglalásainak gya-

korlatilag szükséges helyettesítései; gyors döntéseket megkönnyítő jelszavak által, aminőknek célszerűségét hasznosítják frappáns reklám-mottók, megbélyegzések és népszerűsítésre alkalmas politikai jeligék is. Persze, nem akarom ezzel azt mondani, hogy az ilyen szintetizáló és egyszerűsítő fogalmak vagy jelszavak mind egyforma értékűek, vagy értéktelenek lennének, de az mindenesetre felesleges, amelyre már nincs szükség az emberiség jobb boldogulásához, illetőleg haladásához, — amely ezt inkább keresztezheti már.

IV. Eredmények összefoglalása.

1. Van haladás, illetve az egyes világtörténeti korszakok haladása egységes; úgy az egymásra következő részletek, mint a célok szempontjából; tehát nem csupán változatos, de reménytelen ismétlődései valamely bizonyos emberi és történelmi ösztön, vagy ösztönök bizakodó lendületének és összezavarodással súlyosbított kimerülésének, végeredmény és célirányosság szempontjából lényegtelen változásokkal. A haladás főleg egyrészt az emberiség egyre jobb vezetésében áll, annak beszámítása nélkül is, hogy mindinkább tisztul a közfelfogás arról is, hogy mi is a jó vezetés, mi egyáltalán a jó, mi boldogíthat. A közfelfogás ezen folytonos tisztulása már nemcsak az emberiség egyre javuló vezetésére, hanem az emberi haladásnak a második főtartalmára is tartozik. A haladás ugyanis másrészt abban áll, hogy állandóan — és minden részleteredményre annál bővebben hatványozódván — gyarapszik az emberi megfigyelés, gondolkozás, ítélet, tudás, világnézet ereje; egyáltalán a szellemi erő, a kultúra és felszerelésük (értve az utóbbi alatt az egyes tudományágak és gyakorlati rendszerek autonóm haladását). A haladás irányában egyre inkább felülkerekedik a lelkivilág az anyagi világ fölé, — illetve a külvilággal szemben — bár az utóbbiak vonzóereje is állandóan növekszik; igaz, hogy ezzel karöltve az ember, (pontosabban az emberi lélek) hatalma is az anyagi világ felett. Ettől eltekintve is egyre függetlenebb lesz a lélek az anyagi — és külvilágtól, egyre kevesebb lemondással lehetséges az anyagi világ elintézése és egyre többek számára nyílik meg ez a lehetőség, kapcsolatban a szellem folytonos gaz-

dagodásával is. A haladás vívmányai mindig megtestesülésre törnek és a megtestesüléseik külön gyakorlati rendszerek autonóm haladásait is megindítják, amelyek példáit nyújtják az anyagi világ egyre fokozódó vonzóereje folytonos kimerítésének. Ezek a példák külön-külön nézve, gyakran elcsüggesztők a cél szempontjából.

2. A haladás lassú, már csak azért is, mert az ember a szokást természettől ösztönné dolgozza át a szervezetében, azonkívül kényelmes, csökönyös, a bizonytalansággal szemben félénk és csak kényszerítő szükségletektől — legalább is halálos unalomtól — űzve szánja rá magát oly változtatásra, amelyből haladás is lehet. Az ember azért is húzódik a haladáshoz szükséges változtatásoktól, mert ezek megerőltetők a számára és gyakran meg is őrlik az életerejét, — ha nem is oly biztosan végzik ki, mint a haladás elmaradása gyakran. Aztán nincs haladás tanulás nélkül, de az ember megbízhatóan csak a saját kárán való — sőt többszöri és alapos, sokszor keserves — tapasztalásból tanul. Az emberiség pedig sokkal nehezebben tanul, mint az egyes emberek. Az emberiség ugyanis egyénekből tevődik össze; az egyének ugyan különböző az emberiséget szimbolizálni tudó közületek szerint egyesülnek, nevezetesen törzsek, községek, birodalmak, nemzetek szerint, de mindezek a közületek is különböznek egymástól és összekülönböznek egymással, miként az egyének: azonkívül mindegyikük megint társadalmi rétegekre, osztályokra és csoportokra oszlik, az utóbbiak családokra, és ezek újból egyénekre csecsemőkortól aggkorig. Vannak közös vonások pl. a norvég és a zulukaffer birtokososztály között; megint mások a norvég birtokososztály és a norvég nincstelen osztályok között, hasonlóképen az egyes családok különböző tagjai és a különböző nemzedékek; mindazonáltal az emberiség nevezett alkatrészei mind másképen tanulnak és zavarják egymást. Minden alkatrésznek meg kell tanulnia külön-külön, ami végül az egész emberiség tudatába kell, hogy átmenjen, és akkor még össze kell hangolni azt, amit az egyes öntudatok sajátmaguk számára megtanultak. Az emberiség köztudatának a nevelése annál nehezebb, mennél kevésbbé előrehaladott az emberiség egyes szervezése, de lassú ez is, mint a haladás általában és egészben.

3. Az általános haladás a tömegek haladását jelenti már csak azért is, mert mindenki boldogulásának, illetve haladásának biztosításához szükséges, hogy az ne legyen irritálható másoktól, még pedig nemcsak idegen nemzetek és társadalmi rétegek kisugárzásai által, hanem a legközelebb álló élettársaktól sem, tehát bármely, vagyis minden élettárs által. A tömegek jelentőségére utal az is, hogy a minél jobb vezetők kiválasztásának feltétele a minél nagyobb kiválasztási anyag, — másrészt a vezetett tömeg minél jobb minősége, illetve képessége a haladásra, elvégre nem lehet pl. a mai zulukafferekkel vagy románokkal Párizst tartós birtokba hódítani és kielégítően, azaz tartósan is kormányozni, akármilyen zseniális vezérük legyen is.

4. Már az eddigiekből is kiviláglik, hogy a haladás sebessége állandóan növekvő, mint a szabadesésé a távolság szerint, — bizonyos erkölcsi tisztulás a haladást még különösen is gyorsítani és határozott tempóhoz szorítani fogja. Már a kezdetleges erkölcstanok is sok hasznos tapasztalati tanulság alapján jártak és ezen az úton fogjuk elérni az esedékes általános erkölcsi megtisztulást is. Ez feleslegessé teszi majd sok keserves tapasztalat, időt és erőt tékozló kitérését és meg fog óvni sok kárhozatos, de legalább is hiábavaló kilengéstől. A szóbanforgó erkölcsi reformáció aztán nemcsak a jó vezetést fogja megbízhatóbbá és természetesebbé tenni, hanem hajlam szerint alkalmasabbá teendi a jó vezetés céljaira a vezetendő tömegek általános diszpozícióját is, illetve lehetővé teheti, hogy a hajlamok lépést tartsanak a haladó képességekkel. A haladás aktuális feladatainak állandóan előrehaladott előkészítése mellett annál nagyobb könnyítést fog jelenteni mindig a feladat megoldásánál az éppen tekintetbe jövő egyének nagyobb megbízhatósága. Ennek fontossága nyilvánvaló pl. akkor, amikor a forradalom olyan tömegeket szabadít fel rendtartóik alól, amelyeknek megbízhatóságától és becsületes törekvésétől függ aztán, hogy az új kormányzati rendszer beválik-e?

5. A szóbanforgó erkölcsi reformáció eljövend, amikor az emberek túlnyomó többsége tudni fogja, — már mintahogy mindinkább közeledik annak a megtanulásához, és ezt a keserves tapasztalatok szüksége bármilyen elcsüggesztő és

sorvasztó legyen is, sokszor nem cáfolja, hanem ellenkezőleg szilárdítja, biztosítja, — hogy az erkölcsi érdek és az önérdek egyezők.

6. A fentebbi 5-ik bekezdésben összefoglalt megállapítások tüzetes levezetése és polemizáló biztosítása után az önérdek, illetve a ráció etikájának vallásalapítására konklúdáltam, mint ami siettetné a kultúrtörténetileg most már esedékes általános erkölcsi megtisztulást és ezzel megkönnyítené úgy a történelem jó folytatását, mint a magánéletek jobb vezetését. Az önérdek felvilágosult szolgálatával egybevágó erkölcstan érdekében célszerű volna talán egy szerzetesrendet is alapítani, amely számára a házasság tilalma és a családtól való elkülönítés ugyancsak érvényes volna, hogy magasztos törekvések útján ne zavarhasson semmi. Ez a szerzetesrend pl. azzal érvényesíthetne szándékolt befolyást, hogy hasznossá teszi magát a nevelésügy, a könyvtárügy, a kiadásügy, a kórházügy terén, kertészet és meghonosítandó nyerstermelési módozatok, másrészt meghonosítandó iparágak bevezetésével. Az utóbbiaknak prosperálását a saját intézményeinek szükségleteivel biztosítaná. Azonkívül egyesületeket szervezhet mindenhol, és minden foglalkozási ág számára, esetleg kedvezményekkel az intézményeinél és az általa kiadott újságoknál. Persze oly intézményeket is alapítana, amelyek védelmet nyújtanak az éppen folyó idők speciális nyomásai ellen, pl. népkonyhákat, beszerzési- és fogyasztási szövetkezeteket.

Függelék (főleg az egyénről).

Ezt a függeléket tulajdonképen azért csatolom tanulmányomhoz, hogy általa megkönnyítsem a magánélet vezetésére vonatkozó tanulságai levonását. Tehetem ezt olyan keretben, hogy a tanulmányommal szemben támasztható szubjektív kifogásokat akarom itt megdönteni. Akkor ugyanis, ha már rá kell térnem azon kifogásra, amely szerint nem lehetne se megbízható, se meggyőző az erkölcsi konklúzióm oly levezetése, amelyre nem felebaráti érzelmek sugalmai vezetnek rá, ezt a kifogást magánéleti összefoglalásokkal akarom megdönteni, amelyek e függelék legnagyobb részét

azért is lefoglalhatják, a maguk számára, mert a legtöbbekre vonatkoznak. A tanulmányom keretei között túlsók helyet is foglaltak volna el, egy függelékben azonban nem vétenek a mü konstrukciója ellen. Azok a legtöbbek viszont, akik számára hasznosíthatónak tervezem ezt a függeléket, — az olyan emberek, akiket speciális körülmények nem óvnak meg ama kerülőktől, amelyeknek tapasztalatait össze akarom foglalni. Ilyen speciális körülmények lehetnek pl. a szeretet őrködése a gyermekkor fölött, korai szembenézés a halállal és bizonyára egyéni diszpozíciók is. Bizonyára nem is kell az ilyen speciális körülmények kiválasztottjának mindnek kivételes egyéniségnek lennie. A többiek, akik számára hasznosíthatónak tervezem ezt a függeléket, még annál inkább rászorulnak, hogy ebben a függelékben ne csak tapasztalatokat, hanem tanulságokat is foglaljak össze. Ilyen szándékaim is vannak. A szubjektív kifogásokkal való vitatkozást a könnyebb végénél kezdem.

Elismerem azon tétel bizonyos gyanússágát, hogy ami erkölcsileg jó, az egyszersmind az önérdek szempontjából is jó, sőt a legjobb, s azért egyszersmind okvetetlenül a haladás biztosítója is. Hiszen ez a tétel úgy hangzik, mint ügyeskedés abban az irányban, hogy a modernség paradoxonok segítségével a hivatalos pedagógia szolgálatába legyen állítható. Ha sikerül valamely szükséges paradoxon, — adjon érte a miniszter arany érdemrendet, de komoly társaságban csak mulatni lehet az ilyen tréfán.

Ám a gyanússág maga még nem cáfol, csak ösztönzi és megkönnyíti az utánajárást objektív fogyatkozásoknak és ezeknek kimutatását, amely aztán valóban cáfoló erejű lehet. Hát rajta, neki! Ha nem érdemes élni a cáfolás e megkönnyítésével; ha nem érdemes tanulmányommal behatóan foglalkozni, — pl az ok fejtésének valamely eleve meddőségre kárhoztató gyengesége, szervi baja miatt, amely mint a gyanússág egy-két pillantásra is észrevevődik: akkor e szervi hibának a tanulmányom néhány felütött lapjáról is kimutathatónak kell lennie. Hiszen sok könyv már egyetlen lapjának a megtekintése után is eldobható, ha gondolkozásbeli ferdeség,

vagy alacsonyrendűség jellegét mutatja. Viszont, ha érdemesnek látszott jelen tanulmányomat elolvasni, akkor már képesnek kell lenni az objektív megítélésére is. Ilyenkor beérni puszta gyanúval: tehetetlenségi bizonyítvány. Persze, mondható, hogy elég volt éppen azt a lapot látni, amelyen az erkölcsi konklúzióm áll, és erről megállapítani azt a szervi bajt, amelynek alapján félredobható a tanulmányom a saját tanításom szerint. Hát tessék kimutatni a második rész II-ik fejezetében röviden összefoglalt és kimerítő pontossággal fogalmazott erkölcsi konklúzióm valamely szervi hibájának áruló jeleit, amelyek miatt nem érdemes az illető konklúzió levezetését vizsgálnia olyasvalakinek se, akit ama levezetés tárgya különben érdekelne is! Amennyiben a II. rész II-ik fejezetében utalások foglaltatnak, ezeket főleg a II-ik rész IV—V. fejezete dolgozza fel. — Elfogadom, hogy sokan egészen biztosak lehetnek az elítélő véleményük helyességében, ha nem is tudják indokolni ezt szavakkal is, és beérik azzal a fölényes kijelentéssel, hogy: „vieux jeu!", de figyelmeztetem ezeket, hogy önálló ember számára csak olyan elv lehet túlhaladott, amelyből ő maga is megérlelte már a felváltó modernebbet, illetőleg talált rá cáfolatot. Ha az elmarad, akkor árok felett megalapozás nélküli úton vezetett el a belső fejlődése idáig és bármikor leszakadhat; a fejlődése csak külsőség, csak utánzás, és csak megtévesztésre alkalmas, — beleértve a sajátmaga becsapását is. De legalább egy önálló ember csak szükséges a tanulmányom kompetens elítéléséhez! Ha azonban azért gyanús a tanulmányom, mert az erkölcsi érdek, önérdek és haladási érdek egyezése túlvilági hatalmat sejtet, amely mindent így rendelt volna el: akkor hivatkozhatom arra, hogy hisz a konklúzióm éppen ellentétes irányú a vonzóbb és kényelmesebb túlvilági problémák sejtetésének rendes célzatával. Mert hisz éppen a konklúzióm szereplő „sejtetés" értelmében nem lehetne a túlvilági üdvözülést jobban szolgálni, mint azon földi haladás munkálásával, ^melynek az jó, ami erkölcsileg jó. Tehát nem lehet olyan tendenciám, hogy a haladásról beszélvén, eltereljek a haladás kérdéseitől. Nem tagadom, hogy ez csakugyan vieux jeu volna. De hisz éppen eltakarítom a túlvilágot a jelen tanulmányom útjából.

De ugye mégis csak a túlvilággal foglalkoztam? Hát ez csupán akkor lehetne baj, ha ezzel keresztútra vezetnék és megnehezíteném a levezetésem követését. A konklúzióm levezetéséről ugyan nem lehet már szó, mert ezt már a célig vezettem, — de a gyanús körülmények folyamatban lévő eltakarítását sem akarom megakasztani. Egy percig sem akartam azt a látszatot felidézni, hogy a tanulmányom függeléke már elvégezte volna ezen takarítás valamilyen lényeges részét. Az eddigiekre sokan jogosan azt mondhatják, hogy miért vitatkozom éppen a legmisztikusabb gyanúval, amikor rámerednek a tanulmányomra nagyon reális gyanúk is. Ám én nem akarom elhallgatni ezeket se.

íme! Lehet-e más, mint erőltetett az olyan okfejtés, amely azzal kezdődik: „Odi prof amim vulgus" és olyan erkölcsi konklúzióval végződik, amely hozzásimulhat a felebaráti szeretet tanításához? Ez a körülmény ugyan az elfogulatlanságomat is bizonyíthatná, amely meggátolta, hogy a konklúziómmal visszatérjek a kiinduló pontomhoz; — de nem vontam vissza! Sőt ma is azt mondom: „Odi profanum vulgus!" Igaz, hogy én ezt már a felebaráti szeretet aktuális konklúziójaként mondom, de hiszen a gyanú, amelyet most meg akarok dönteni, éppen az, hogy a felebaráti szeretet aktuális követelményével csak áltatok, és ha el is hiszem, bensőleg az „Odi profanum vulgus" mégis közelebb áll hozzám. Hát micsoda meggyőződés, micsoda mélység és micsoda melegség lehet akkor az én etikám mögött? Nem kell-e akkor az elfogulatlanságomat inkább közömbösségnek nevezni, és lehet-e az ilyen elfogulatlanságnak meggyőző ereje?

Aztán, hogy vallhatom: „Odi profanum vulgus" és egy füst alatt magamat Tolstoj hívének?

Ám én elfogadom, hogy konklúzióm csak elvont, érzésbeli alapja nincs és tettei nincsenek, és csak a fejtegetéseimre támasztom. Megint csak ezekre utalok és kérdezem objektív fogyatkozásaiknak a kimutatását. Azonban ez az ellenvetés csak kitérő, csak negatív, és ezért nem elégít ki teljesen. Ám kitérhetek a szóbanálló ellentmondás pozitív kimagyarázására is, ha ekkor magamról is kell beszélnem. Indokolhatom ezt azzal, hogy az én példám, amelyről most szó lesz, illusz-

trálja előbbi állításomat minden egyéni élettapasztalat tanulságáról és hogy a példám tipikus, nagyon elterjedt.

* *

Hát most jön ama tipikus példám elbeszélése, amellyel egyéni ellentmondásaimat indokoltam, és amelynek az elbeszélésére jogot formáltam abból is, hogy több-kevesebb következetességgel nagyon elterjedt. Rendesen nem alkalmazzák olyan doktriner következetességgel, mint ahogy az én példám alkalmazta, — de minden egyes alkalmazására fog a példám tanulsága szólni.

Tehát nekem már a pubertás kora előtt úgy alakultak a dolgaim, hogy a testi, vagyis a szervezeti, azután a fellépésbeli, végül a külsőleg demonstrálható cselekvő képességbeli és minden a mondott dolgokkal rokonfölényt mindennek fölébe helyeztem. Azért említem meg, hogy a fejlődésem ilyen alakulása már a pubertás kora előtt vette kezdetét, mert azt hiszem, hogy ami ilyenkor kezdődik, az később lefoglal a maga számára sokáig minden új erőfelesleget, és ezzel a fejlődés irányát már előre meghatározza. De nem kötöm magamat most ezen feltevésem elhitetéséhez, és nemcsak azért nem szükséges ezt elhinni, mert ez az egész fejezet csak egy személyes elbeszélést tartalmaz olyanok számára, akik számot tartanak erre is, — de felesleges a pubertás koráról mondottak elhívése azért is, mert ezek még az elbeszélésem szempontjából is mellékesek. Azt a fajta fejlődést, amelyről a példám szól, a következőkben idegen szóval: fiziko-techniko-taktikainak fogom nevezni, mert nem tudok olyan nevet rá, hogy ne kelljen a szó értelmét mindig a szó hátterében keresni. De ugye a helyét a szó hátterében megjelöltem már?

Megjegyzem, hogy a szóbanforgó egyéni fejlődés ugyanazon fajtájú, mint amilyen a vadtörzsek ambiciózus ifjait neveli, amikor ezek a mulatságaik közben is gyakorolják a birkózást, a fegyverforgatást, a lovaglást, a férfias csinosítást, a tiszta, előkelő és imponáló fellépést, a parancsolást, a szolganép és mindennemű rendes környezet mindenféle kezelését, a rendkívüli ösmeretségek kihasználását, az anyagi segítség szerzésének módjait, az ölelés fogásait stb. A szóbanforgó eljárás analóg lehet azzal a primitív világfelfogással is az európai történet hajnalán, amelyben Homeros hősei éltek és

amely a görög tragödák fátumos, — Aristofanes szatirikus pesszimizmusa, majd a római tanulóknak új életerőkből támadt speciális lelkesedése és Horacius kiábrándultsága után Szent Ágoston Istenhez való menekülésére vezetett, hogy aztán a keresztény tanulóknál már kevésbbé nyíltan jelentkezzék. De azért elég szabadon élte ki magát a keresztény lovagkorban is, és eddig talált minden korszak minden „divatjának" megfelelő köntöst a maga számára. Valóban olyan állandónak mutatkozott a korszakok váltakozásai közben, hogy a különböző korszakok mint divatok jöttek és mentek el mellette. A mai korban is helyet talál a szóbanforgó eljárás, valamint jelentkezik mindenkinek a fejlődésében. Lehet mondani, hogy ez mindig is így lesz, az emberi természettől végzetesen elválaszthatatlan. Mindenki ösztönszerűen első akar lenni a hatáskörében, az elsőségre való törekvés legfeljebb specializálódik az idővel, — az ember beéri azzal, hogy valamely szakmának az ő körülményei által meghatárolt fokán legyen az első, — de az elsőségre való törekvés eredendő, és mivelhogy a fiziko-techniko-taktikai eljárás a legkényelmesebb a számára, tehát ez elpusztíthatatlan. Mindig versengés lesz belőle, tulajdonképen az általános versengés legnyersebb okát jelenti, de addig mindig a végső érvét is, amíg versengés van az emberek között.

Ezen bevezetés után rátérek a fiziko-techniko-taktikai elvűségbe torkolt fejlődésem példájára. Eljárásomat azzal az érveléssel támogathattam, hogy amikor két egyformán nagy szellem mérkőzik egymással, akkor azé a győzelem, akié a fiziko-techniko-taktikai fölény. Persze az eljárásom eredendő oka nem ez a látszólag nagyon logikus megfontolás volt, hanem mint másoknál, külső befolyások: például boszszankodások diákkoromban lenézett legények bizonyos sikerei miatt és ama diákkor elszigetelése mindentől, ami a szellemet ösztönözheti. Az imént idézett érvelés csak ürügy lehetett az elhanyagolt szellem megnyugtatására. Gyászos ürügy, mert aki szellemi fejlődésre diszponált, az könnyen olyan hatalmas fölényre tehet szert ezzel, amellyel semmiféle fiziko-techniko-taktikai fölény nem versenyezhet. Mig az, aki mégis erre helyez súlyt, a szellemét megállapodásra, visszamaradásra, degenerációra kárhoztatja; mindenesetre

megkönnyíti a túlszárnyaltatását. A szellemi fölény különben is sokkal erősebb, mint a fiziko-techniko-taktikai, és a történelem egyre inkább szaporítja az utóbbi megcsúfoltatásának az eseteit. Persze a szellemi fölényre való törekvésben is a versengés egy neme látható, mint ahogy a fölény fogalma a versengés fogalmát is jelenti mindig, — a versengésben pedig a fiziko-techniko-taktikai fölény is tromf, — a kérdés csak az, hogy a legerősebb fölényt nem csak olyan fejiődésű vonalon lehet-e megszerezni, amely a versengés harcmezőiről magasabb régiók felé vezet? Persze a gyerek egyszerűbb problémákat ttíz maga elé, az én példámra pedig inkább ez a gyerek tartozik, mint a magasabb régiók. A gyerek azt mondja, hogy ő bizony nem éri be a szellemi fölény -nyel, hanem ezt egyesíteni akarja másmilyen fölényekkel is. De aki egyszerre mindent akar, — az többnyire semmit sem ér el, mert legfeljebb csak pillanatnyilag tudja koncentrálni valamire az erejét, sok pillanatot elszalaszt, sok erőt elpazarol és elforgácsol. A gyermek persze a maga számára minden jót egyesíteni kíván és nem hajlandó mindjárt elhinni, hogy némelykor le kell mondani valamely jóról a még jobb érdekében. Ilyen körülményes dolgok helyett én is azt a fejlődési vonalat választottam, amely az én történetes helyzetemben sokkal közelebbfekvő is volt; vagyis a fiziko-techniko-taktikai fölény kiépítésére való törekvést, a szellemi fölénynek odáig való kiépítése helyett, ahol már nincs semmilyen fölényre szükség, ahonnét azért kormányoz másmilyen nívójú egyén, mert csak ő tud és a szellemileg gyengébbek békésen élvezik a nagyobb — vagyis az erősebb szellem kisugárzását, nem bánkódván azon, hogy az a szelem erősebb, hanem inkább táplálkozván belőle. A fiziko-techniko-taktikai szempont a minőség helyett inkább a mennyiséget nézi, a mennyiségeket összehasonlítja és mindig érheti vereség. Ennek megfellebbezése bármikor kudarcba fúlhat és ilyenkor nincs más lehetőség a fiziko-techniko-taktikai fejlődés vonalán, mint az önámítás. — Akit egyszer megsegített az önámítás az öntudatának valamely válságában, — az gyakran vissza szokott esni az önámítás bevált módszeréhez, mint ahogy az, aki az éhségétől megszabadult már egyszer az evés segítségével, az éhességét minden alkalommal hajlandó evéssel orvosolni.

Utóvégre az embernek nincs mindig ideje olyan szellemi erőfeszítések számára, mint amilyenek nélkül nem lehet eltérni a bevált módszerektől. Az önámítások módszere aztán gyakran fatális helyzetekbe sodor. De bármily könnyen bosszulhatja ez meg magát, mégis gyakori következménye a fiziko-techniko-taktikai elvűségnek, mert hisz rokon az utóbbival, mindkettőről eredendően észrevették már, hogy kényelmes. Én is megjártam az életem módszerével; rendesen nem tudtam koncentrálni a figyelmemet, mert hiszen a fiziko-techniko-taktikai képességek művelésének irányában kevés előmenetelnek az iránya fogható egybe, de soknak kell figyelmet szentelni. A szükségesnek mutatkozott érdeklődések irányai szétágaztak, széthúztak az összetalálkozás helyett; a különböző irányokból inspiráció helyett inkább zavar és dégoût vetődött az éppen aktuális irányba. Szellemi fejlődésemet sok tekintetben elhanyagoltam, — a fiziko-techniko-taktikai fejlesztésem viszont gyakran kifárasztott, ahelyett, hogy élvezetemet okozta volna, mint sokszor a szellemi tevékenység, ezáltal az eredmények elérését gyorsítván. Mind több bizonytalanság környezett, és volt a bensőmben is. Hiába egyszerűsítettem az életet azzal, hogy az erkölcsöt feleslegesnek jelentettem ki, ami zavar és terhel. Ezzel néha pillanatnyilag könnyítettem gondjaimon, de később ezek hatványozott nagyságban tértek vissza, mert hisz egyre többen lettek és a folytonos elnapolástól egyre sürgetőbb lett az elintézésük, miközben másrészt egyre szűkebbre szorult a számukra felhasználható idő és mégis egyre új gondok is csatlakoztak az elnapoltakhoz. Persze mindig azt a reményt tápláltam, hogy majd olyasmi fog történni egyszer, ami a gondjaimat magától megoldja, vagy legalább egyszerűsíti, — de amikor gondokat csak kényelmességből napolnak el mindig, nem pedig céltudatossággal, akkor kevés valószínűsége lehet a mentő fordulatoknak: ha pedig véletlenül mégis bekövetkeznek, akkor a hasznuk se lehet sok, hacsak nem időnyerés, magábaszállás számára. (Minden erkölcs programmszerű, vagyis az élet minden helyzetében kikerülhetetlen és változhatatlan elvekhez kötött, — az erkölcstelenség rendesen nem az, hanem csak lagymatagon veszi az erkölcsöt, nem térítteti el magát elvek által, sohasem a hozzásimulástól pillanatnyi helyzetekhez. Tehát

a programmszerű erkölcstelenség tulajdonképen erkölcsös őszinteség, elvei vannak, s ha gyakorlatban nem vezetne mindig mégis elvtelenségre. akkor éppenséggel nem lehetne vele az erkölcsi elvek elejtésének károsságát bizonyítani. Csakhogy az erkölcsi elvek elejtése a gyakorlatban, s így az én példám esetében is arra szokott vezetni, hogy az ember nem talál más irányító szempontot, mint a pillanatnyi helyzetekét, és ekkor a programmszerű erkölcstelenség is már egészen közönséges erkölcstelenség.) Különben az erkölcs kihajítása életem hajójából csak kifejezte szavakkal is azt, ami úgyis vele jár automatice az utazással ezen a hajón, ha nem is vallja be az ember ezt; végeredményben pedig olyasmi lett ebből, mint a ballasztum kihajítása menthetetlenül süllyedő hajóból. Pedig ami azt illeti, eléggé megedzettem az erkölcstelenségemet! De sokszor az erkölcsösség automatikusan maga után vonta volna, hogy segítségemre jöhessenek azok, akik örömest teszik, — az erkölcstelenségem viszont elzárta ennek alkalmait és lehetőségeit. Persze ilyen gondolkozásmód mellett minden érzés csak szentimentalizmusnak látszott, és minden lelkiviszony ellen gyakran történt vétkezés. Végül nem értem el semmit sem abból, amit akartam; törekvéseimről le kellett mondanom, illetőleg az elhanyagolt irányokból olyan csapások sújtottak le, amelyek elvehettek a kedvemet. Abban az űrben, amelyet a szellem mívelésének elhanyagolása hagy, mindenekelőtt a hiúság, az érzékiség, és mindenekfelett a kényelmesség vehettek erőt rajtam. A kényelmesség annál inkább, mert hiszen a választott életfelfogás eredendő éltetője az, és ha már ennek az életfelfogásnak a vonalán járunk, minden alkalommal kéznél fekszik; mindig rászorulhat az önámítás segítségére, viszont ezt rendszeresen csak a hiúság elégítheti ki, amelynek a hatalma ezért is nagyra nő, hasonlóképen azoké az örömöké, amelyek elcsenevészesedett szellemi fejlődéssel még elérhetők maradnak. A kényelmesség volt aztán az oka másrészt annak is, hogy nem tudtam magamtól távoltartani azokat, akik főleg önzésből, — bár saját vesztükre is — gyakran eltérítettek utamból, és végül a végzet megszemélyesítői lettek számomra.

(Az ember csak a saját belátásának érvényesítésével boldogulhat. Ami az egyik számára nagyon jó, az a másikra

nézve éppen végzetes lehet. A más természetieknek nemcsak sürgető presszió ját, de lágy és csupán a körülményekre támaszkodó csábítását is feltétlenül vissza kell utasítani, sőt mindenképen a más természetnek megfelelő körülményeket és beosztásokat is. Mindezeknél a szellemességnek minél ügyesebb visszautasításban, elhárításban kell mutatkoznia, mert ha ezt a célt nem tudja szolgálni, akkor csak üres látszat; és mivelhogy csak a cél adhat neki értelmet, legyen az ember az említett visszautasításban, akkor is a végletekig kemény, elszánt és bátor, amikor ezt a szellemesség nem könnyítheti meg.) Erkölcsös jellem, és ennek az elveire való hivatkozás hasznos vértezet lettek volna mindenféle kísértő ellen, — de hát többek között ilyesmi se akadt a választott életfelfogás vonalán. Aztán a kényelmesség fokozta erkölcstelenségemet azokkal szemben, akik nem akartak presszionálni, — ugyancsak fokozta a húzódásomat a magambaszállástól a szükség óráiban. Későn érkeztem el ahhoz a belátáshoz, amelyet előbb minden egyéni élettapasztalat végső tanulságának neveztem. Jó erkölcsi alap automatikusan elhárított volna sok bajt, és az etikai konklúziómat nem ezekből kellett volna levonnom. Minthogy azonban ezekből kellett levonnom, és az önérdek szempontjából, nem pedig a felebaráti szeretet sugallatára, — nem involvál érzéseket, hanem csak következtetéseken alapszik.

Tehát sorvasztó elszigeteltségtől és rossz környezeti befolyásoktól, hűtlenségen, elforgácsolódáson, degeneráción, erkölcstelenségen és kétségen keresztül, reménytelen kátyúba jutott a fiziko-techniko-taktikai vonalon vezetett életem. Gyakran pénzfelesleg hiánya és megszégyenüléstől való félelem tartottak vissza olyasmitől, ami jobb útra téríthetett volna, — de nem szabad ezekben az okokban többet látni tüneteknél. Például mindig világos volt, hogy jó volna valamilyen könyvet szereznem a szellemem táplálására. De én ilyenkor a következő gondolatmenet szerint szoktam eljárni: Miért ne élvezzek én jó tízórait, amikor tehetném? Sokan, akik az életükből így vagy máshogy már tetemes időt vesztettek el a szellemi fejlődésük számára, ezt a veszteséget gyakran úgy akarják egy csapásra behozni, hogy valami misztikus tudománytól, például spiritizmustól, vagy alché-

miától, valamilyen életelixírnek, de legalább is a bölcsek kövének a feltalálását kezdik remélni és azután úgy belemerülnek, és annyi áldozatot hoznak ezért a foglalkozásukért, hogy többet vesztenek rajta, mint néhány jó tízórait. Aztán némelykor, amikor szembekerültem olyan kérdésekkel, amelyeket illetőleg előbb-utóbb úgy is tiszta helyzetet kellett teremtenem, ami okvetlenül bizonyos elmélyülést és megkomolyodást is vont volna maga után, de éppen el is üthettem, — a dilemmában ilyesféleképen gondolkoztam: Miért ne térjek ki kényes témák elől, amikor ezek szaporítanák az úgyis elég terhes gondjaimat? Esetleg olyan megjegyzést tennének rá előttem, amely zavarba hozna, — szóval: megszégyenítenének. A felhozott esetek mind olyanok, amelyeket életerővel, bátorsággal, vagy csak komolysággal is könnyű lett volna jóra fordítani. Már degenerációs okai voltak annak, hogy ez elmaradt mindig. Közreműködtek ebben az elforgácsolódás elnyomott hajlamai és a környezet ösztökélései. Közreműködött a hűtlenség hagyománya az elnyomott hajlamaimmal és mindennel szemben, ami emlékeztetett rájuk. Közreműködött nálam az a degeneratív tendencia, amely már a megerőltetés veszedelmének érezte az elnyomott hajlamok felbukkanását. Amikor pedig érzelmi ösztönzéseknek is kellett volna terelniök a magábaszállás felé, akkor közreműködött az ellenkező irányban az erkölcstelenségem is. Mindennel szemben, ami ugyan logikus volt, de az elnyomott hajlamaim malmára hajthatott, — nemcsak szkeptikus voltam, de a leghatározottabban hitetlen is. Hiszen úgy se igaz semmi, aminek értelme volna! — gondoltam —, mindig csak azoknak van igazuk, akiktől az értelem messze van! Hát annyi bizonyos, hogy abban a világban, amelybe jutottam, nehéz volt összefüggéseket találni. A képzeteim ezen világa érintkezésbe került ugyan minduntalan értelmes elvek szerint élő világokkal is, — de megzavart mindig a dolgok értelmességének feltevésében az értelmetlenségek között való hánykolódásom. Végül olyan kátyúba jutottam, amelyben nem tudtam tovább folytatni az eddigi életemet és mennél inkább igyekeztem az addigi szokásaimmal és gondolkozásmódommal kikecmeregni abból a kátyúból, annál mélyebbre süllyedtem bele.

Persze a fiziko-techniko-taktikai fejlődés példái nagyon különbözők lehetnek, nem is sorolhatom fel mind, de mindnyájukat elintézhetem azon esetek pontos taglalásával, amelyek a fiziko-techniko-taktikai fejlődés végét jelenthetik; kötelességem gyanánt érzem aztán azt is, hogy a példámból olyan tanulságokat merítsek, amelyektől az élet áldásosabb berendezése várható.

Olyan fejleménnyel jelölte meg példám a fiziko-techniko-taktikai fejlődés kimenetelét, amely elveszi az ember kedvét a régebbi törekvéseinek folytatásától. Most részletezni akarom, hogy az ilyen fejlemények milyen esetei lehetségesek. Az első mindenesetre az, hogy az ember kimeríti a szóbanforgó fejlődést azzal, hogy eléri a célját. Ebben az esetben az ember ráeszmél, hogy kár volt ezt a célt követni; tulaj donképen nincs is cél, és az embert már a részletsikerek ábrándítják ki a követéséből. Esetleg eléri azt, amire még a szóbanforgó fejlődéssel kapcsolatban koncentrálódott a figyelme, de ami neki már inspirációt is nyújt arra, hogy más irányba forduljon. Ekkor ráeszmél arra, hogy milyen kár volt, ezt nem már sokkal korábban tennie. Aztán előfordul, hogy olyasvalakivel találkozik az ember, aki lebecsüli ugyan a fiziko-techniko-taktikai elvűség eszményeit, de mégis fölényesebb tud lenni azon a vonalon, — fölényes már azzal is, hogy könnyedén intéz el gondokat, amelyeken alkalmasint nem tudja magát túltenni az, aki a fiziko-techniko-taktikai elvűség elfogultságaihoz ragaszkodik. Az ember ilyen találkozástól is ráeszmélhet arra, hogy nem követ helyes irányt; pláne amikor az, aki őt ennek a belátására bírja, különben olyan dolgok vonalán foglalkozik és végez teljesítményeket, amelyek sokkal vonzóbbak az ő éppen szóbanálló megfigyelője számára, mint a fiziko-techniko-taktikai fejlődés örömei. Hasonló hatással jár az,[v] ha valakit a szóbanforgó elvűség eszményei a másik nem valamely példányához vonzzák, ez pedig csak másmilyen elvűség sikereit tartja valamire, viszont a fiziko-techniko-taktikai elvűség sikereit lefitymálja. Például egy férfi, aki a fiziko-techniko-taktikai elvűségből kifolyólag erősen sportol, ahelyett, hogy neki megfelelőbb dolgokkal foglalkozna többet, szerelemre lobban a sportpályán egy hölgy iránt, aki nagyon

kiváló sportlady, de megveti azokat a sportsmanokat, akik szellemileg elmaradottak. Nemcsak emberek, de pusztán szellemi kinyilatkoztatások, például könyvek is elérhettek ilyen hatást, amikor az világlik ki belőlük, hogy másmilyen fejlődésü vonalon olyan dolgokat tudnak már, és olyan dolgok tisztázásával foglalkoznak éppen, amelyeket legyenek bármilyen vonzók, még áttörhetetlennek látszó köd takar a fiziko-techniko-taktikai fejlődés vonalán. Vannak olyan lelkesítő könyvek, amelyek nem is engedik el többé az embert az eszmekörükből, hogy ismét fiziko-techniko-taktikai sikereket hajhásszon. Ugyancsak ilyen lelkesítő hatással van a találkozás olyan egyéniséggel, akin észrevehető ügy az, hogy másmilyen elvűségnek hódol, mint az, hogy számára nem titkok már azok az ismeretek, amelyeknek a megoldatlanságába botlunk bele minduntalan, és amelyeket hiába szeretnénk tisztázni a fiziko-techniko-taktikai vonalon. Innen eltérítheti az embert végül minden, ami fontosabb a számára, mint az eddigi örömei és kategorikusan választásra kényszeríti őt azok között és ő közte. Talán nem is követeli ezt és mégis rávihet magábaszállásra eddigi célokkal, az élettel, ennek tapasztalataival, helyzeteivel és kilátásaival. (Ilyen ennek tapasztalataival, helyzeteivel és kilátásaival. (Ilyen is, hogy az ember sok idő elvesztése után egy alkalommal, amely őt különösen megragadja, mégis csak végezni akar valamit, a régi eszményekhez méltót, s minden erejét összpontosítja erre és ilyen eljárásával aztán szokatlan eredményeket ér el. Erről a speciális esetről egyébként lesz még alkalmam szólni.) Előfordul, hogy amikor valaki a régi elvűségétől más irányba tér, ezzel új élete kezdődik, amely, amikor a múlt nem hagyott rá jóvátehetetlen veszteségeket, még szerencsésen is alakulhat majd. Persze az „új élet” fogalmának a bevezetése csak játékot jelentene a szavakkal, ha nem tenném hozzá, hogy az elveszett élet folytatása ugyanazon ember életével mindig csak véletlenül lehetséges, sokszor egyáltalán nem. Bár nem tartom kimerítőnek a jelen részletezésemet, mégis azt hiszem, hogy megjelöltem ezzel a fiziko-techniko-taktikai fejlődés lezárásának útjait. Ugyancsak kimutatottnak vélem, hogy annál jobb az ilyen lezárás, mennél korábban történik.

Amikor ezt gyakorlati példa kifejtésével mutattam ki, megmagyaráztam azokat a körülményeket, amelyek engem az „Odi profanum vulgus” elvétől az erkölcsi konklúziómhoz olyan ellentmondás nélkül vezettek, amilyen a két szóbanforgó elv között látszólag fennáll. Még kötelességemnek tartom azon tanulságok levonását a példámból, amelyek feleslegessé tehetik mások számára a tapasztalataim megismétlését, hogy így jobban szolgálván a saját boldogulásukat egyúttal több erőt és időt tudjanak az általános haladás mívelésének is szentelni.

A példám, amelyhez hasonlók ellen beoltani akarok, *irányító szempontok hiányával* kezdődött, illetőleg ezeknek gyengeségével, főleg a környezettel és viszonyokkal szemben. A védekezésben ilyesmi ellen mindenekelőtt azt az általánosságot kell beilleszteni, hogy már a kis gyerek szálljon magába minél korábban az élményeivel, emlékeivel, benyomásaival, tapasztalataival, érzéseivel, helyzetével a környezetében és ezzel (a magábaszállás részletezése most tárgytalanná teszi azt a kérdést, hogy mit is értek magábaszállás alatt). Mihelyt a kis gyerek motívumokat érez arra vonatkozólag, egészítse ki a magábaszállást az életben követendő céljára és egyáltalán az életre vonatkozólag is. Egy olyan terminust keresvén, amely hosszadalmas eltérelésekneb elébe vághat, hangsúlyoztam példám elmondásánál a pubertás megelőzésének jelentőségét, és erre most is emlékeztetek. A cél korai megállapítása nem lesz akkor se haszontalan, ha később kiegészítésre, módosításra, vagy akár elvetésre szorul; csak semmilyen célt nem szabad elejteni anélkül, hogy az ember az eszményítés stádiumától az elvetés stádiumáig ne vezette volna el a saját gondolatvilágában is. Ez pedig nem történt meg, ha valaki belső ellenőrzés nélkül enged a környezetnek, vagy annak a látszatnak, hogy az ő régi eszménye már túlhaladott. A környezettel, másrészt a korszellemmel egyáltalán elvi bizalmatlanság van helyén, — amiről még bővebben is lesz szó. Most annak a leszögezése a fontos, hogy az életcél korai kitűzése, legyen ez bármilyen hibás, mégis irányt szab a fejlődésnek, még pedig folytonos magábaszállásokkal követendő irányt, amelyben az ismeretek és élmények minden bővülése vezet. Ilyen

bővülést mindig be kell illeszteni az életnek előzőleg megállapított tervezetébe, és az ember ezt Ösztönszerűen meg is cselekszi mindig, ha ilyen megszabadulástól indult neki a fejlődésnek. (Hiszen amivel legelőször magábaszállt, annak minden bővülése és módosulása is abban a tudatban játszódik le, amelyet a magábaszállások rendeznek a tendencia kiélezéséig, — és a tudat ilyen rendezése olyan szükséglet mindig, hogy az ember ennek kielégítésére állandóan a régi módszeréhez szokott folyamodni, amíg nem talál jobbat. Sokszor azt hiszi, hogy jobbat talált, amikor a kényelmesebb utánzásnak valamilyen szisztémáját vagy mintáját találta és alkalmasint megállapodott arra vonatkozólag is, hogy miben kell korrigálnia mindig a mintáját, amikor sajátmaga számára kívánja hasznosítani, tekintve, hogy a választott minta nem vigyáz rendesen eléggé az önérdekére. De aki a folytonos magábaszállások rendszerét elejti, az nem önálló ember többé s az csupán akkor boldogulhat, ha szerencsésen választotta meg a mintáját, beleéli magát ennek a lelkébe és megtanulja e lélek életének a folytatását is.) A fiziko-techniko-taktikai fejlődés, akármilyen korán volt ennek a bevezetése, nem szab olyan irányt, amelynek az útján a tudat folytonossága egyáltalán vihet, ez csak elterelődhet arrafelé, míg ott csak utánzások és versengések vihetnek addig, ameddig.

A *cél* anékül, hogy minden időben pontos *programm* hajtassék végre a kitűzött cél megközelítésének irányában, — csak szenteltvíz. Például a gyereknek minden évben meg kell határoznia, hogy ebben az évben mivel közeledjék a céljához, sőt az év penzumát fel kell osztania kisebb időszakokra is, hogy mindig tudhassa, vajjon elvégezheti-e és elvégzi-e a kiszabott penzumot? Mennyivel van hátrányban, vagy mennyiben van előnyben? Aki a magábaszállást már régebbről gyakorolja, megfontolja ilyenkor, hogy mennyit szokott a szóbanforgó időszak alatt máskor végezni, mennyivel javult az utolsó időben, ha éppen javult az ő teljesítőképessége, és mi lehet annak az oka, ha ez romlott? Az ilyen körültekintő programmok nem szorítkozhatnak csupán ismeretek gyűjtésére, — bár kétségtelenül ez is nélkülözhetetlen. Hiszen az ember később, amikor az életerő teljében cselekszik, — annál jobban végezheti a dolgát, mennél jobban

ismeri ennek az anyagát; alkalmi készülődések mindig időt pocsékolnak, esetleg éppen a cselekedet számára fontos időt, amelynek a megrövidítését aktualitások sürgetik, ami annál veszedelmesebb lehet, mert hiszen nem elég csupán tanulni, hanem a tanulmánynak meg is kell érlelődnie az ember lelkében, hogy a saját cselekedetével jól bővíthesse. Bizony, az embernek, hangozzék ez bármilyen ósdian, mindig tanulnia kell, amikor nem hiányoznak a gyümölcsöző tanulásának a feltételei! Amikor nem elégítik ki állandóan a könyvei, akkor keressen továbbmenő tudás-gyűjteményeket; vannak jobb könyvek is, mint a tankönyvei, sőt lelkesítő könyvek is, amelyek a godolatvilágának belső munkáját ösztönzik és előre vihetik. Ha valamely híres könyv csalódást okoz, ez ne kedvetlenítsen el az olvasástól, hanem tegyük félre a könyvet azzal az elhatározással, hogy ekkor vagy akkor ismét elővesszük, ameddig nem jutottunk tisztába legalább azzal, hogy az illető könyv milyen tulajdonságával tudott az emberekre úgy hatni, hogy híressé válhatott, illetőleg, hogy az illető könyv történetének milyen korszerűségei eredményezhették ezt? Az emberek ostobaságában csupán akkor lehet valamely könyv hírességének kielégítő okát találni, ha csupán ostoba emberek voltak az illető könyv hírességének terjesztői között és nem voltak olyanok is, akik a történelem menetére éppen irányító befolyást gyakoroltak. Amikor mindez megfellebezhetetlenül még nem állapítható meg, akkor azért is célszerű, az illető könyv későbbi felülvizsgálása, mert az ember, különösen a fejlődő ember, mindig számíthat arra, hogy később minden tapasztalata révén még okosabb lesz; mennél okosabb már most, annál inkább számíthat az okosságának további gyarapodására. De, — visszatérek arra — nem csupán az ismeretek gyűjtésének kell mindig a programmban állnia, hanem főleg az egyéni fejlesztésnek a környezetre való hatóképesség művelésének és a környezet tágításának is. Például valaki megállapítja, hogy még nem tud ilyen vagy olyan befolyásokkal szemben fölényes lenni és azt a programmot tűzi maga elé, hogy mindenekelőtt eddig és eddig megkeresi a tehetetlenség okát és ellenszerét, kipróbálja ezt, persze nem szabad elhanyagolnia közben a függetlenül végezhető penzumát sem, sőt gondosan őrködik

azon, hogy ne szenvedjen az egyik penzum a másiktól és ne legyen ő azáltal mindenben feltartóztatható, hogy valamely téren akadályokat torlaszolnak elébe azok, akik azon a téren otthonosabbak.

Aki az életét folytonosan ellenőrzi magábaszállással, az hamar megállapítja, hogy mennyiben szoktak a dolgai mindig *máshogy* alakulni, mint ahogyan tervezte. A programmjának a kelléke tehát az is, hogy megállapítsa, hogy mi a teendője ilyen odiózus ismétlődések elkerülése végett, valamint a programmjának általuk való felborítása ellen; ennek a megfontolása nem lehetséges a környező emberek és viszonyok nyomásainak és a nevezettekkel szemben érvényesíthető eljárásoknak vizsgálása nélkül. Amikor felmerül valami programmzavaró, rögtön napirendre kell tűzni ennek a megoldását és nem szabad elhanyagolni az eredmény eléréséig; csak arra kell vigyázni közben, hogy éppen ez a munka ne hasson programmzavaróan.

A *környezettel* való elvi bizalmatlanság szükségét és fontosságát hangsúlyoztam már. Az, amit az emberek mondanak, általában nem tekintendő igazságnak, hanem csupán a kérdése felvetésének és egy adatnak a vizsgálásához. Ez az adat csak viszonyban a mondójának és ama körülményeknek a jellemzéséhez ítélhető meg, amelyek közül az illető egyén kinőtt és amelyek között él esetleg az is, aki a vizsgálójuk éppen. Neki azt az adatot, mely e viszonyok függvénye, abból a szempontból is kell néznie, hogy a környező viszonyok milyen hatásaival szemben kell védenie a saját függetlenségét. De fontos az éppen tekintetbe jövő ember vizsgálása már azért is, hogy meg lehessen ismerni azon tulajdonságait és hajlamait, melyek segítségül vehetők még vele sajátmagával szemben is. Amikor téved az illető, nem mindig a tévedésének kijavítása és az ő meggyőzése a legegyszerűbb fegyver az ő ellenállása ellen; néha jobb beugratni őt a balhiedelmével valamibe, amiben ártalmatlanná vagy könnyebben kezelhetővé lesz. A fiziko-technikotaktikai fölénnyel gyakran találkozik az ember, mint olyan veszedelemmel, amellyel szemben nem segít rajta, hogy a képviselője majdan szomorú véget fog érni. De éppen a fiziko-technikai-taktaikai fölény hajlik leginkább olyan elbiza-

kodottságra vagy nagyzolásokra, melyeknél fogva be lehet ugratni őt a vesztébe. Persze az ilyen beugratás sikerének a látszatával szemben óvatosság szükséges mindig, mert sokan sajátmaguk nem hiszik el maguknak azt, amit elhitetnek másokkal; inkább gyávák és könnyen érzik magukat bizonytalanságban; ilyenkor a beugratás továbbmenő biztosítása az eset speciális körülményeitől függ és legkönnyebben azáltal érhető el, hogy az ellenfél szolgálat vagy segítség kínálkozását fedezi fel azon terület számára, amelyen ő éppen gyengének érzi magát. Ám soh'se lehet egészen biztosra venni a másmilyen gondolkozásmódúnak hű segítségét! Amint van ösztönszerű elvi bizalmatlanság az idegen fajjal szemben, úgy van még sokkal inkább az idegen gondolkozásmóddal szemben. A külsőséges sikerek hősei gyakran nem veszik komolyan a fensőbbségüket, ha el is akarják hitetni; tudják már, hogy az igazi igazsághoz még abból is kell valami, amire csak a velük ellentétes emberek szoktak rájönni. Mennél kevésbbé tulajdonsága valakinek az igazságkeresés, annál könnyebben nyugszik bele, hogy soh'se lehessen az igazság az övé, akié pedig inkább lehet; azon a szóbanforgó emberek vagy élősködni akarnak, vagy ami egyszerűbb, elgáncsolják, alkalomadtán aljasul. Az ilyen alkalmon úgy kapnak, mint a fogyatkozásukért való bosszú kilátásán. — Persze mindenkitől tanulni kell, a fiziko-techniko-taktikai fölényre törekvőtől az ő force-ait, sőt túl is tenni ezeken a fiziko-techniko-taktikai fölény irányában; az ember a dolgát sokszor egyszerűsítheti azzal idegen területen, ha tudja használni az ott használatos módszereket is. Ezeknek a tökéletesítése alkalomadtán szinte ördöngös benyomást tehet, hisz a rendszeres gondolkozás gyakorlata olyan találmányokra képesít, aminőkről nem is álmodik a gyanútlan fiziko-techniko-taktikus, hiába vágnak a specialitásába. Ám a legnagyobb hatás érhető el azzal, ha valakit a saját fegyverével győz le a másnemű fegyver használója. Csak arra kell mindig vigyázni, miközben az ember idegen fejlődésű vonalon tanul, hogy ezt soh'se a saját fejlődési rendszerének a rovására tegye; soh'se becsülje az idegen iskolasikereit annyira, hogy áldozatot hozzon értük a programmjából. Az ilyen elkalandozások eltévedéssel végződhetnek, és ekkor sokkal kártékonyabb következményei van-

nak, mint pl. annak, ha az ember túlsók időt tölt el a mindenkinél fellelhető jónak a keresésével, — túlsók időt tölt el annyiban, hogy alkalmakat enged a rossz érvényesülésére. Különös elbírálás alá esik a javítgatás, amikor mást a rossz környezetben nem is igen lehet csinálni a viszonyok által is kedvezésben részesített túlerővel szemben, bár az ember a helyzetén így is javíthat, de többnyire lassabban és nehezebben, mint a környezet felcserélésével. A környezet sokszor elszoktat a kedvezőbb irányba való fejlődéstől. Rászoktatja és ráerőlteti az emberre a szokásait, elfogultságait és gondolkozásmódját. A környezet nem elégszik meg az önálló gondolkozás elemésztésével, hanem gyakran fellép erőszakos türelmetlenséggel is ellene. Ilyesmi történik, amikor valakit sürgető presszióval rávenni próbálnak valamilyen cselekvésre, alkalmasint éppen olyanra, amely egyet jelent valamilyen szándék elejtésével és végzetes következménye lehet. — Amikor már egészen terméketlen az élet valamilyen környezetben, illetőleg már semmire sem használható fel veszteség nélkül, — akkor mindig gondolni kell a környezet felcserélésének gyakorlati keresztülvitelére, sőt mindig gonddal lenni a felcserélés előkészítésére is. Gondolkozni kell az összes lehetőségekről, ki kell próbálni mindegyiket, hogy az ember legalább megismerje a számbaveendő ellenállásokat; egy alkalmat sem szabad elmulasztani, annál kevésbbé, mert hisz minden az életben, ami lehetségesnek bizonyult már egyszer, ismétlődni szeret a nehézkesség törvényénél, vagyis a jelen esetben az emberi nem eredendő kényelmességénél és csökönyösségénél fogva. Már csak azért is át kell törni az elszigetelő környezetek határait, mert hiszen az életerő teljességéhez érkezett embernek tágabb területen kell működnie, amit annál jobban tehet, mennél jobban ismeri a területét. A kis gyerek ösztönszerűen érdeklődik minden újdonság iránt, amely az általa ismert világnak horizontjába kerül. Ezt az ösztönt állandóan ápolni kell és tovább vezetni. A kis gyerek szüntelenül megismerkedik új szervezetekkel, embereikkel, szükségletekkel és gyakorlatokkal, amelyek között él; a mélyebbrehatolás ezek között az ismeretségek között már tágítja is a környezetét, hasonlóképen lehetséges az iskolatársak otthoni viszonyaikra vonatkozóan. Egyrészt az élet ilyen

rendes tágulásai, másrészt a nyomtatványokból szerezhető ismeretek kölcsönösen kiegészíthetők aztán kölcsönös áttekinthetőségükig. Már volt szó a környezet tágításáról könyvekkel; ezek gyakran pótolhatják az eredeti környezet hiányait vezetésben, ösztönzésekben és az ember saját fejlődési rendszerének megfelelő vonalon. Tágítani kell a környezetet azonkívül lehetőleg az összes olyan felbukkanó ismerősökkel, akikből valamilyen lelki rokonság érzik, illetőleg rokonság, vagy kapcsolat az ember eszményeivel. A környezet ilyen tágítását a legrendszeresebben azzal lehet szolgálni, hogy az ember gondosan figyeli és kutatja, vajjon mi tetszik és mi esik jól a neki tetszőknek. Ezt cselekszi aztán, így gyöngédséget és figyelmességet tanul, így megszilárdulhat a saját mivoltában, másrészt cáfolatot is találhat az eredeti benyomásaira, az éppen kiválasztott ember olyan beszédjének vagy cselekvésének megismerése által, amelyek nem felelnek meg az eredeti várakozásának. A belenyugvást ilyen cáfolatba soh'se szabad elhamarkodni, meg kell várni az okának többszörös ismétlődését, nehogy csak véletlen okozta légyen; meg kell vizsgálni, hogy az embert milyen hajlamai vezették rá az ilyen cáfolat találására, hasonlóképen az előbbi tévedésének az okait is meg kell keresnie. Előfordulhat aztán az is, hogy a tetsző ember visszatetsző vonása elsimul, és elmúlik az irányában táplált bizalom a hozzá való ragaszkodás következtében. Sőt az illető nagyon örül is ennek, és annál jobban kedveli azt, akinek a bizalmát ezzel a következménnyel vonta volt magára. Elvekkel, vagy elvek irányában néha meglepően nagy hatást lehet az emberekre gyakorolni, amikor ugyanis azok az elvek ott szunnyadnak az illetőkben és lesik az alkalmat a feltámadásra. Az ember apróságokban is igyekezzék kedvet csinálni az ő szeretéséhez, ami hasznára lesz neki a környezetével szemben is, eltekintve más előnyöktől, amelyekről még külön fogok beszélni.

Ki kell próbálni mindent a környezettel szemben, ami nem kockáztatja éppen a jövőt; ki kell próbálni mindent nem csupán a környezet tágítása érdekében, hanem a környezet hatalmának ellensúlyozására is. Pillanatnyi félszeg, kínos, vagy válságosnak látszó helyzet soh'se riasszon vissza olyasvalakit, aki a következményekről gondolkozott és egyáltalán

többet vár a jövőtől, mint az éppen reá nehezedő környezetétől. A gyakorlati kipróbálása lehetőleg minden szándéknak valamint véleménynek, általában szabály legyen. A szó szoros értelemében vett jelen csak annak a számára lehet döntő érv, akinek nincs jövője, illetőleg aki nem is készül a jelenénél különb jövőre.

Az embernek mindig *kezdeményeznie* kell új kísérleteket akár a környezettel szemben, akár a jelen pillanattal szemben, amelynek úgyis változnia kell; a jövő mindig saját kezdeményezésből fejlődjék. A kezdeményezések ne csak játékok, hanem *kitartók* legyenek, annál is inkább, mert rendesen engedni szoktak a kitartóbbak az emberi nem eredendő kényelmességénél fogva. Akinél a kezdeményezés képessége fogyatékos, annál az életerő és a tetterő is az. Lássa be, hogy valamilyen válságos bajban kell szenvednie, amely tüzetes megállapításra és radikális orvoslásra szorul, — illetőleg a fejlődésének jobb megalapozására. Különben az életerő jele az is, ha valaki mindent megpróbál, amit másnál a baja nélkül lát, persze megfigyelvén előbb, hogy mennyiben jó az és miképen csinálják, aztán tanulságot vonván le a vele tett tapasztalatából is.

Ha ellenben valamelyik kísérletével sikert ért el az ember, ezután nem szabad ráfeküdnie a babérjaira, mint aki már elvégezte nagyszerűen a teendőit és nem kételkedhetik többé az életerejében és tetterejében. Ehelyett a kísérletét meg kell újítania egyre nehezebb feltételekkel szemben. Ha nem volt csalfa ez a kísérlet, és ha valaki *hisz* a gondolkozásában, akkor azt is hinnie kell, hogy az új kísérletek már csak gyerekjátékok lehetnek a számára és bátran tovább mehet az útjukon. A hit ilyen *bátorsága* nélkül hiába gondolkozik az ember, és hiába jut eredményekhez a gondolkozásában, — legalább a saját gyakorlati szempontjából hiába. Hiába ismer fel az ember helyzeteket és vezető kortársakat rendkívüli éles látással, ha belőle a hit bátorsága hiányzik és nem mer tovább menni a felismerésének az alapján. Aki önmagát elég komolyan veszi, annak minden véleményét a cselekvő következtetésig kell vezetnie.

A tett mezején csak az ura teljesen úgy sajátmagának, mint a helyzetnek, csak az tökéletesen nyugodt és zavarha-

tatlan összes képességeinek legelevenebb kondíciója mellett, aki mindig *kész* a legrosszabbra is, de a legjobbra is (illetőleg soh'se kénytelen elszalasztani ezt, mert nem várta és úgy rendezkedett be, hogy ne tudja megragadni). Aki jól meggondolta, hogy mit akar tenni, az a tett órájában soh'se változtasson eredeti elhatározásán, csak a számbavett körülmények *változásának* megfelelően. Minden sürgető presszió, amely el· akarja téríteni az eredeti elhatározásától, ab ovo keményen visszautasítandó. Az eleve gyanús jel, ha nem akarnak időt hagyni neki a megfontolásra, — mert ha nem félnének ettől, akkor miért sürgetnének? Aki nem látja be, hogy ez még az ő legnagyobb szorultságában is ellenséges cselekedet, és vagy hitetlenségre vall, vagy közömbösségre a presszionált terveinek értékességével szemben, — azzal szemben a legkíméletlenebb eljárásra jogosult az, aki valóban tartja valamire az éppen kockánforgó szándékait. Mindenesetre vegye az ember a kíméletlen eljárását is alkalmul arra, hogy újból magábaszálljon a szándékaival és tettrekész tervekké érlelje ezeket. Egyébként az a postulatum, hogy az ember mindig kész legyen a legrosszabbra is, éppenséggel nem jelenti azt, hogy a legméltóbb elhatározása, feláldoznia magát; áldozza fel magát az, akitől hasznosabb cselekedet nem telik, — viszont az, aki önmagában képességeket érez ilyenekre, kerülje mindig a rosszat, ha kész is reá.

Bármilyen jótanácsok bármilyen nagy tömegével megy neki az ember az életnek, mégis gyakran megtörténhetik vele, hogy megakad és tehetetlenségbe süllyed. Ilyenkor szüksége van valamire, ami *ösztönözze,* hogy összeköttetést találjon a jelen és a jövő között és megmozduljanak benne azok a hajlamai, valamint tehetségei, amelyekkel az útját folytatni képes. *Fogékonynak* kell lennie minden iránt, amitől ilyen ösztönzés kitelhetik. Röviden szólva, olyasvalamire van állandóan szükség, ami az életörömet és munkakedvet lendületben tartja és animálja. Erről mindenekelőtt az érzékek gondoskodnak. Az érzékelési örömök elfojtása mindig veszélyes. De csak addig animálhatják ezek a teljesítőképességet, amíg az ember el nem merül köztük, illetőleg el nem téved az útvesztőik között. Amikor inkább elterelnek az éppen kitűzött céltól, semminthogy megkönnyítsék a hozzávaló közeledést,

a számára szükséges kitartást, — akkor okvetlenül újat kell húzni velük. Ennek pedig, ha ők nem inspirálnak a fennálló tervek valaminő megjavítására, okvetetlenül kenyértörésre kell vezetnie. Az inspiráció azonban gyakran szükséges, főleg amikor az ember tanácstalan az élete útjának folytatása iránt, vagy elveszti a reményét a további fáradságát illetőleg, vagy nem tud valamilyen helyzetből úgy kievickélni, hogy semminemű hajlama, vagy szándéka ne fizessen ezért árt. Kétségtelenül összefüggés áll fenn egyrészt az érzékek elevensége, másrészt az ösztönök és a megfigyelések inspiráló ereje között, ösztönök persze nem csupán az érzékek, hanem minden belső hajlam kielégítésére vonatkozhatnak. Inspiráció azonkívül kitelhetik mindentől, ami a megfigyelés tárgya lehet, csak nem szabad a megfigyelésnek fölényesen a felületen maradnia. A játékos portyázgatás megfigyelések között, valamely megfigyelés valamely elemének játékos kidomborítása és különböző megfigyelések különböző elemeinek drasztikus összekombinálása, humort hoz létre, amely aztán a megfigyelés animálója is. E helyzeti humor analógiája szerint képződik a szavak humora is: a szójáték. Ügy a megfigyeléshez, mint a humorhoz naiv — legalább fantáziában naiv — elfogulatlanság is kívánatos.

Volt már szó azokról az inspirációkról, amelyek a könyvekből meríthetők, az ember megfigyelőképességének ezeknél olyasvalaminek az életnyilvánulásai kell észrevennie, ami benne, az ő szellemében is életre tör, ami rokon vele, ami előtte járt azon az úton, amelyen haladni akar és ami az útjának eredményeivel segítségére lehet neki azon út folytatásánál. Ugyancsak inspirálhatják az embert olyan megfigyelések a legkülönbözőbb területeken, amelyek összefüggésbe hozhatók a megakadt gondolkodásával, és annál inkább hozhatók összefüggésbe, mennél kisebb már a tér közöttük. Ha már elég kicsi a közöttük lévő tér, áttörheti a gondolat, mint a villamosszikra, és aztán még nagyobb világosság gyúl ki. Mennél kevésbbé hajlik valakinek a megfigyelő- és a gondolkodóképessége fölényeskedő elbizakodottságra és kényelmes felületességre, annál frisebb fogékonyságú és munkabíróbb a szelleme és annál inkább képes inspiráltságra. (A fölényeskedésre való hajlam csökkenti mindig a megfigyelőképessé-

gen kívül a tanulásra, az elmélyülésre, hasznosítható meghallgatásra és tapasztalásra, végül az érzésre való képességet is.) Egyáltalán nem jelentik a mondottak, hogy a külvilág hozzájárulása nélkül nem érhetők el nagy eredmények, — de mindenesetre könnyebben érhetők el és fejleszthetők azzal, ha valaki a szellemének segítségére tudja szorítani a külvilágot is, korrespondenciát tud fenntartani kettejük között, ami szükséges azért is, hogy a kigondolásait a külvilágban realizálhassa. (Persze itt a realizálás nem értendő úgy, ahogy általában a reálisnak és a praktikusnak a fogalmáról beszélni szoktak: a realizálás tehát nem jelenti a hozzásimulást a környezet ostobaságához, hanem inkább a gondolat alkalmassátételét arra, hogy a környezet az ostobaságának dacára is kénytelen legyen a szóbanforgó gondolathoz hozzásimulni.)

Ám térjünk vissza még egyszer az animálásra! A kedvből mindig idejében óhaj, vágy érlelendő. Az óhajt pedig szándékká kell tisztázni és ugyancsak rögtön napirendre tűzni a szándék megvalósítását, illetőleg a megvalósítás érdemességének, időpontjának, módjának kérdését és — last, not least — a megvalósításnak azt a végső árát, amely még elnézhető.

Egyébként semmi sem inspirálhat olyan rendszeresen, mint a *szeretet.* Ha szeret az ember valakit, akkor többet vehet észre az arca kifejezésében, más külső megnyilatkozásaiban, és többet tud belőlük következtetni. A szeretete inspirálja oly összefüggések felfedezésére, amelyek nem nyilvánvalók az elfogulatlan ember számára, legyen ez nálánál okosabb is. Amit valaki meglát szeretetteinél, azt beillesztheti aztán az egész emberismeretébe, így öregbítvén ezt. Ha valakinek gondja van másért, akit szeret, — akkor jobban tudja magát beleképzelni mindenféle helyzetekbe, amelyekbe ő maga is belekerülhet, és amelyek enélkül is nyújthatnak analógiákat és felvilágosításokat a saját helyzeteiről. Hasonlóképen járhat segítséggel az, ha mások szeretik az embert; ezek alkalmasint észrevesznek rajtunk olyasmit is, amivel sajátmagunk se vagyunk tisztában. Figyelmeztetnek erre, — ajánlanak valami hasznosíthatót, amikor tanácstalanul megakadtunk. Ugyancsak segíthetik azok, akik szeretik az embert, a jövő elgondolásában tervezett helyzetek tisztázásában

és a szükségletek megállapításánál. Az, aki szereti az embert, éppen úgy inspirált erre, mint ahogy őt inspirálja mindig a szeretet, és ezzel használhat tárgyi vonatkozású tapasztalatok nélkül is. Az, aki szereti az embert, már korán észreveszi benne a reménydús csírákat és igyekszik ezeknek táplálékot, valamint ösztönzést juttatni. Azt, aki szeret valakit, a szeretetének viszonzása megerősíti ebben, ugyancsak a szeretetének minden igyekezetében. Az a kölcsönhatás, amely a szeretet viszonzásából származik, fejlesztő munkát enged fáradság nélkül és a megfigyelőképességet nevelő gyöngédséget hozza létre. A szerelem megmutatja, hogy a szeretet el is térítheti az embert az útjából; eltérítheti a szeretet más fajtája is és mindenesetre hála illeti a szeretet azon esetét, amely szándékosan vagy szándéktalanul figyelmezteti az embert azon gyenge pontjaira, amelyeknél fogva mellékutcákba vonható.

Külön hangsúlyozom, hogy azok, akikkel az ember már a gyermekkorában, illetőleg már az érése korában találkozik, jelentős befolyással lehetnek az egész életére; azok közül a bizalomra gerjesztőket ki kell választani, kölcsönhatásra törekedni velük és ezt a bizalmas viszonyt szüntelenül ápolni kell. Egyébként azoknak, akik anélkül érdeklődnek valamely gyermek iránt, hogy valamely rendes kötelék fűzné őket hozzá, bizonyos érzéküknek kell lennie az illető gyermek egyéni sajátságai, vagy legalább egy ilyen egyéni sajátossága iránt, amelyet esetleg már akkor is észrevehettek, amikor az illető gyermek még nincs tisztában vele; az ilyen érdeklődők önkénytelenül is ösztönzik az egyéniségnek a napfényre való hozatalát és kialakulását; a szeretetteljes viszony velük annál gyümölcsözőbb.

Előfordul, hogy az ember már sok időt vesztegetett el, és egyszerre valamilyen alkalommal azon elhatározásra jut, hogy most végeznie kell valamit és fog is; olyan cél lebeg előtte, amelyre *összpontosítani fogja,* minden erejét; semilyen kedvtelés, semmilyen kényelem és semmilyen gondűző gyakorlata nem vonhat el többé időt és figyelmet a koncentrációjától. Ilyenkor aztán meglepően nagy sikert érhet el, mert mindig rendkívül növeli a képességeket és az esélyeket, ha valaki minden erejét egy célra koncentrálja. Ez természetes

már csak azért is, mert az emberek rendesen szétforgácsolják az erőiket és a széthúzó dolgaik követését nem bírhatják mind és mindvégig önálló gondolkozással, hanem kell valamit a közvélemény balhiedelmeiből is közéje csepegtetni, hogy betömjék a réseket és mindig megerőltetés nélkül félig-meddig nyugodtak lehessenek az iránt, hogy biztos talajon állnak. Aztán ugyebár, ha valaki a szeretőjére gondol, amikor levest főz, akkor azt a szerencsétlen levest nagyon könnyen elsózhatja; éppen így nem lehet egyszerre a társaság kívánságaira és a külpolitikai helyzet szükségleteire gondolni anélkül, hogy valamelyikük ne fizesse meg az árát. Már most rendesen olyanok a történelmi szereplők, hogy nagyon sok napi gond, érvényesülési tendencia és környezetbeli elfogultság köti le a szellemüket; egyszerűen bogarasságnak tekintik, hogy azonkívül történelmi logikával, eszményekkel és eszmékkel is foglalkozzanak olyankor, amikor cselekedni kell és az idő sürget! Az, aki valamely célra összpontosította minden erejét, akkora meglepetéseket okozhat némelykor az erejüket szétforgácsoló versenytársainak, mint valamilyen Jupiter-tonans; analóg-esetek minden pályán találhatók. Üdvös az erők koncentrációjának szempontjából, ha valaki egy olyan szakmáját választja az érdeklődésének, amelynek minden részletterületét fel akarja kutatni; ebben az esetben ő rendelkezik minden területen használható analógiákkal, egy területen se tévedhet el, enélkül, viszont minden területen és különösen akkor, amikor sokat akar fenntartani a maga számára. Könnyen ért meg minden tárgyat, — persze csak analogizálni tudó szellemi képességének mértéke szerint — aki egy tárgyat alaposan ismer, — de nem érthet meg egyet se, akinek nincs speciális tárgya, mert átfogó szellem akar lenni és megveti a specializálódást. A fiatalemberek gyakran hiszik, hogy az irodalom könnyen pótolna szaktudást, az irodalomhoz csak tehetségre volna szükség és ez a tehetség olyan volna, mint az ember szájába röppenő sültgalamb. Szóval az irodalomtól szinte még több csodát várnak, mint ahogy az alchemiától, vagy a spiritizmustól szoktak a primitív híveik. Az irodalomhoz semmilyen előképzettségre sincs szükség, — gondolják optimisztikusan. — Nem hiszek olyan irodalmi tehetségben, amely megrövidülne valamely tárgy iránt való érdeklődés ál-

tal, de nem is kell ezt a szkepszisemet megindokolnom, ha egyszerűen arra utalok, hogy speciális tárgyismeret utat nyit mindig a sajtóban is, ahol különféle rovatokhoz kellenek munkatársak és ezek aztán kedvezményesen kielégíthetik az irodalmi ambíciójukat. Mindenkinek az legyen a specialitása, ami iránt már kora gyermekkora óta van különös hajlama. E hajlam további követése legalább könnyű és biztos pályakezdést jelent, eltekintve attól hogy tőle rendkívüli sikerek is várhatók. Ehelyett sok területen portyázgatni nemcsak beláthatatlan féltékenységeket ébreszt, hanem el is riaszt sok predesztinált szövetségest az érvényesülés útjának keresésétől. Barátok ugyanis nem szívesen lesznek versenytársak; őket hívnia kell a nekik megfelelő területre annak, akivel ők nem akarnak versengeni, de a hívást könnyen elnapolja minduntalan az, aki nincs tisztában a saját területével. És aki sokáig nincs, annak már csak kevés veszteni valója van. A gond valamelyik barátjának a feltartóztatásáért legyen számára sürgető alkalom arra, hogy a jelenével, a múltjával, és a jövőjével újból magábaszálljon; ez a magábaszállás inkább lemondásokkal végződjék, semmint eredmények nélkül. Egyébként *lemondások* nélkül nincs koncentráció se, sőt minden választás lemondást is jelent; aki pedig nem tudja ezt, az sohasem boldogulhat.

Olyan koncentrációra, amely fölösen megmenti azt, ami sok szép idő elpazarolása után még menthető, — különös alkalom kínálkozik éppen a legelkedvetlenítőbb időkben. Már beszéltem olyan időkről, amikor már minden hely biztosított a tehetségtelenek számára is, mindenféle siker koronáz aljasokat, ezek már nem is tudnak hova lenni az önteltségtől, minden jobb, vagy tartalmasabb törekvést könnyű számtalan példával nevetségessé tenni és az ilyen példák adói úton-útfélen leröhögik az embert. Ilyenkor mindig az összeomlás is közel van, kell is lennie már csak azért is, mert az olyan rendszernek már nem lehet tartása, amelyet olyan gyatra művészettel és erőfeszítéssel tartanak, mint ama elkedvetlenítő időket. Kétségtelenül közeledik már az összeomlás, és éppen úgy fognak torlódni akkor a hibák, mint azelőtt az alkalmatlan emberek a feltűnő és a vezető helyeken. Félisten, küldetéses ember és boszorkány módjára érhet el akkor majd rend-

kívüli eredményeket valaki, aki az egyéniségének megfelelő területen komolyan készült a jövőjére és nem hagyta magát eltéríteni ettől a környezetének semmilyen csábítása és nyomása által. Hogy az ember kiböjtölhesse azt az időt, amelyet túl kell még élnie a fennálló rendszer összeomlásáig, ahhoz főleg humorra van szüksége, amellyel stílszerűen bele tudja élni magát a kor megélhetési lehetőségei közé és bátran rá tudjon licitálni ezekre. így minden erőfeszítés nélkül még különben is megélhet, mint a környezet sikerdús szamarai, és még mulathat hozzá, míg a nevezett szamarak izzadni kénytelenek.

Az, aki valamilyen *nyomorúságban* szenved a természettől, vagy a viszonyoktól, gondoljon inkább arra, hogy miként az éremnek két oldala van, úgy az ő hátrányával is vele kell járnia valamilyen haszonnak, illetőleg bizonyos képességnek valamilyen haszon könnyebb származtatására. A szóbanforgó balsorsból pl. az a haszon következhetik, hogy a tulajdonosa kevésbbé terelhető el attól, hogy az erőit egy bizonyos célra, tárgy- vagy eszmekörre összpontosítsa. Ha megteszi ezt és pláne korán jelentkező balsorsból, korán származó tudatossággal, — még nagy teljesítmények kárpótolhatják a balsorsáért. Persze a születéssel különböző természeti és házi fogyatkozások járhatnak, de mindegyikükkel velejár az előnnyé való fordításának bizonyos különös lehetősége is. Amint bizonyos konstellációs előnyökből — ha nem élnek vele —, éppen hátrány származhatik, pl. akinek udvarlási avance-ot adnak, de nem él vele, az különös ellenségesség célpontjává lesz. Vagy azt a hivatalnokot, aki nem kap a kollégái visszaélésein, hamis váddal bevádolják ezek, nehogy ő tehessen ilyesmit. Gyakori eset viszont az is, hogy az emberek a nyomorúságból energiát és kitartást hoznak magukkal. Persze nincs olyan nyomorúság, amelyen rögtön olvasható lenne, hogy mi kárpótolhat érte, de olyan születésben" szerencse sincs, amely magábaszállás, komoly kitartás, következetesség és erőfeszítés nélkül boldogíthatna. Mennél korábban ér valakit eredendő balsors tudata, annál nagyobb szerencséjévé válhatik ez még; csak bírja ki a korai tudatraébredést! A nevelés az eredendő szerencsétlenségek általánosságának tanításával készítsen elő erre!

Válságra vezet, azaz már lappangó *válságot* a csúcspontjára és felborulásra visz, amikor az egyéni érvényesülés érdeke — idetartozik a feltételének, az életnek fenntartási érdeke is — összeütközésbe kerül a szeretettel lelki rokon iránt. (Itt nem az önfeláldozás kérdéséről van szó, erre most is csak az előbbi általánosságba való tárgyalására utalhatok. Az előbb mondottak közül inkább idetartozik valakinek az attól való húzódása, hogy a szeretett egyénnek konkurrense legyen. Aztán az is, hogy valaki nem akar a sikereivel esetleg keserű gondolatokat ébreszteni a szeretett egyénben a saját sikertelenségeiről. Továbbá nem akar a szeretett egyén előtt a saját érdekére vonatkozóan nyilatkozni, nehogy ekép ennek az elhatározásait befolyásolja, — pedig talán megkönnyítené vagy szerencsésebb irányba térítené a megnyilatkozásával a szeretett egyénnek is az elhatározását.) Az így támadó csomónak a megoldása mindig mindenekelőtt szükséges, hiába kényelmetlen néha és bátor őszinteséget igényel, főleg az attól való félelem legyőzését, hogy a szeretett egyén lenézhetné azokat a személyes vonásokat, amelyek előtte bátor őszinteséggel nyilatkoznának meg. Legyen bármennyire igaz, hogy aki önmagában bízik, annak nem szabad félnie a bátor, őszinte megnyilatkozásoktól, de az ember gyakran azt felelheti erre, hogy ő még nem az, akiben bízik, neki még csak fejlődnie kell odáig és addig a megnyilatkozással kompromittálhatná magát. De a megnyilatkozása oly tanulsággal fog járni és oly magábaszállásra fog alkalmat nyújtani, amely a fejlődését előre fogja vinni okvetlenül és mentül többel adósa még neki az élet, annál kevésbbé szabad az esedékes megnyilatkozásától visszariadnia. És magábaszállást vonhat ez maga után a féltett barátnál is, aki esetleg még nem méltányolja eléggé, hogy kije, illetőleg milyen hasznos szövetségese az, akivel most dolga van. A kölcsönös viszony és a mögötte lappangó egyéni problémák tisztázásának elhalasztása végül ugyancsak egy elnapolás kétes terminusokkal és minden átkával az ilyen elnapolásoknak. Azt jelenti, hogy az ember egy nehéz gonddal többet visz magával a jövőbe és ez folyton zavarni fogja a jövő gondjai közepett; a múltja teherként fog érvényesülni a jövője számára előkészültség helyett. Hisz problémák elhalasztása néha célszerű könnyítéssel is járhat,

de csupán akkor, amikor kitűzik a megoldás időpontját. Néha viszont semmi se járhat annyi könnyítéssel, mint a szóbanforgó tisztázás; a helyzet nem is menthető olyan magábaszállás nélkül, mint amilyennek ebből a tisztázásból éppen úgy következnie kell, mint abból a magábaszállásból a szóbanforgó tisztázásnak. Ha valaki abból indul ki, hogy annak, akinek ő híve, különb gondjai vannak, mint ő, akkor annál inkább gondoljon a saját érdekeire, nehogy ezekkel a barátját terhelje meg, vagy ezeknek az áldozata miatt a barátja később szemrehányást okozzon magának. Sőt, a megnyilatkozás előtte úgyis elháríthatja az összeütközést, hogy előre segíti azt a szeretett egyént, aki előtt éppen nem akarja kompromitálni magát az ember. Utóvégre valamilyen zavar lehet a háttérben is, ha zavarok keletkezhetnek az előtérben. Kötelességnek is, érdemnek is vehető, alkalmat nyújtani a zavar felderítésére. Egyébként soh'se hagyja magát az ember elriasztani a baráttól külsőségek által. Ezek között vannak a rossz külvilág fegyverei a lelkivilág ellen és ezért a külsőségek rendesen hamis beállításban is kerülnek elénk, illetőleg a rossz külvilág a neki megfelelő színezetbe burkolta őket, a megítélésükben való szokásaival és hagyományaival, hogy ilyenformán prediszponáljon benyomásokat és ítéleteket, favorizáljon híveket és akadályokat gördítsen olyanok elé, akiknek a világuk nem az ő világa. Szóval az ember külsőségek által soh'se hagyja magát elriasztani baráttól, mert a külsőségekről fennálló általános fogalmak azon környezet fegyverzetéhez tartoznak, amellyel szemben elvi bizalmatlanság van helyén; saját maga pedig úgy illeszkedjék bele a külsőségek általános fogalmai közé, mint egy kor mulatságos stílusába, vagyis humorral és stílérzékkel, esetleg ellentmondással is, amikor ugyanis az aktuális stílusban ez hatásos lehet.

A *hűség* mindig megnehezíti a félrevezetést, megtévesztést, ártalmas elhamarkodásokat és a tévelygéssel járó idő-, valamint erőveszteségeket. Ilyesmik ellen a *jellemesség* is védelmet nyújt (1. erről a régebbi fejtegetéseimet).

Védekezésekről azonban túlsókat is beszéltem már annak az elég nyomatékos hangsúlyozása nélkül, hogy a legfőbb mindig a *kedv és érdeklődés ápolása.* Ezt a mulasztást

pótolom most. A kedv elfojtása konkrét cél nélkül mindig a tetterőnek is az elfojtására vezet, vonatkozzék bár bonbonokra és detektívregényekre a kedv. Persze nem ajánlom ezzel a kedvtelés olyan túlzásait, amelyek már kicsapongásoknak nevezhetők; ilyenek ártalmára vannak éppen a kedvnek magának is, amelyet csömörbe visznek és a legkönnyebben arról ismerhetők fel, hogy nem animálják már a feltett szándékok keresztülvitelét, hanem elterelnek tőlük. Viszont az embert abban, hogy a kedvét és az érdeklődését megtalálja, szintén a szeretet inspirálja legsikeresebben és legrendszeresebben. A szeretett egyén életnyilvánulásainak figyelése mindig alkalmas arra, hogy az ember felfedezzen saját érdeklődéseket és kedveket is.

Mindenesetre már elég szó volt annak megkerüléséről, amiről a példám külső befolyásokon és elszigeteltségen átvezetett, tudniillik degeneráció, szétforgácsolás, önámítás, erkölcstelenség és azon elnapolások megkerüléséről, amelyekből nagyobb gondoknak alkalmatlanabb időben való kitörései származnak. A tanácsaim már odáig is eljutottak, hogy rájukvonatkozó egyéni emlékek nélkül unalmasak. Ennek dacára még se kimerítők, ami nem is volna lehetséges e tanulmány kereteinek szétrobbantása és külön rendszer nélkül, amelyet akarok is egy külön: „Egyéni hitvallás” c. tanulmány tengelyévé tenni. Ebben a tanulmányomban akarom biztos eredményre vinni azt a véleményemet is, hogy a múltnak áttekinthetőségében és a jelennek a múltban való megalapozottságában kézzelfogható jeleknek kell lenniök arról, hogy eltévedtünk és hogy hol tévedtünk el. Itt már csak azon feljegyzéseimre szorítkozom az egyéni élet berendezéséről, amelyek most kéznél vannak.

*

A megfigyelésnek két eleme van: az érzéki benyomás, mely a fantázia segítségével mélyíthető és tágítható, másrészt az ítélet, amely megállapítások, összehasonlítások, következtetések és kombinációk segítségével beilleszkedik az öntudatba és gondolkozásba. Az ítéletnek feltétlenül függetlennek kell lennie a környezettől és állandóan résen kell lennie felfogásokkal, benyomásokkal, színezésekkel és beállításokkal szemben, kivált amikor valakinek tanácsos saját vélemé-

nyéket elhallgatnia és a lelke az elhanyagoltságtól sorvadásba eshetik. Sőt, az ilyen független ítélet az egyéniség és az önálló boldogulás conditio sine qua non-ja. Mennél gyengébb születéstől valamely érzéklés, annál erősebbnek, illetőleg annál képesebbnek valamely érzék pótlására kell lennie az ítéletnek. Az érzéki benyomás pótlására elsősorban természetesen a fantázia hivatott, de éppen ez szorul rá leginkább rigorózus ítéletre, különben is a fantázia csak következtetések útján juthat azon helyzetbe, hogy ítélet alapjául szolgálhasson; a fantázia következtetései pedig, eltekintve attól, hogy már bevezetnek az ítélet munkájába, erősen rászorulnak az ítélet ellenőrző működésére is. Az ítélet függetlensége ily működésnél, illetőleg az érzékelés korrigálásánál különösen fontos, — és a természet be is van rendezve ilyen korrigálásra, például azáltal, hogy azt az űrt, amelyet gyenge érzéklés hagy, elevenebb fantázia szokta benépesíteni és ez a fantázia szorosabb nexusban áll az ítélettel, de persze bármilyen független legyen az ítélet a környezettől és egyáltalán a felfogásoktól, benyomásoktól, színezésektől és beállításoktól, azért adatok mindig szívesen veendők a környezettől, sőt még a hamis beállítás is érdekes adat. A környezettel szemben ugyan elvi bizalmatlanság van helyén, de azért nem illik megmutatni ezt, hisz lehetséges, hogy az elvi bizalmatlanság néha kivételesen bizalommá is válhat, — minek elkedvetleníteni addig? Bár elvből a környezet igazmondójának is inkább csak őt magát higyjük el, mint azt, amit ő mond, — de azért meghatározott cél nélkül sose szabad fittogtatni ezt az elvi kételyünket és sose szabad elejét venni sem annak, hogy az illető igazmondótól mégis hallhassunk valamikor megszívlelendő közléseket vagy fejtegetéseket, sem annak nem szabad elejét vennünk, hogy az illető a híre által néha kötve érezze magát. Az érzéki benyomások körülbelül úgy viszonylanak az ítéletekhez, mint tapasztalatok tanulságokhoz.

Az ember sose vonakodjék kellemetlen tapasztalatot vagy megfigyelést *tudomásul* venni, és tanulságot vagy ítéletet levonni belőle. Ha ezen szükség elől önámítással vonja ki magát, akkor megveti a lelkében az önámítás hagyományát és minduntalan — amikor másmilyen a valóság, mint amilyent szeretne — visszatér ehhez a hagyományhoz, végül

egész zavaros talajon áll és miután sokszor csalódott, nem hisz már magának sohase, illetőleg mindig hajlandó kételkedni a legegyszerűbb következtetésekben is.

Viszont, ha valamilyen fogyatkozását veszi a gyermek tudomásul, még az is javára válhatik, ha ugyanis figyelmezteti mindig arra, hogy a jelen csekélység a jövőhöz képest.

A gondolkozásban sose szabad hézagot hagyni, még bizonytalansággal betöltve se, ennek tudata és a bizonyosság megszerzésének terminusa nélkül.

A *nevelésnek* is princípiuma legyen, hogy az ember figyelje, értse és *becsülje meg* mindig a szeretetteljes érdeklődést iránta, amely gyakran óriási jelentőségű lehet az egész életére. Tudom jól, hogy a tételeim jelenlegi fogalmazása nevelési használatra nem éppen a legcélszerűbb, — a legcélszerűbbnek esetenként változnia is kell, — mindig szükséges talán olyan háttér sejttetése a fogalmazással, amelyben oly magasabb eszmények helyezkednének el, aminőkhöz a gyermek még csak vonzódhat, ha ugyanis olyan a lelke, hogy vonzódjék azokhoz. Ilyen magasabb eszmények a tanulmányom tendenciái valóban is, de nem ajánlatos mindig mindenre kitérni. A gyermek szívesen hajlandó azt hinni, hogy a magasabb eszmények és a kézenfekvő érdekek között nagyobb távolság van, ez a hajlandósága jó alapból származik, mely ápolandó és ez éppen a könnyebb nevelhetőség szempontjából is. Hogy ennek a szempontnak mi felelne meg, bizonyára kiviláglik a jelenlegi tételem következő fogalmazásából: Az ember sose hanyagolja el az érdeklődést iránta és egyáltalán a vele szemben nyilvánuló szeretetet, hanem vezesse ez rá figyelmességre és annál inkább a maga megbecsülésére, mert mások az érdeklődésükkel iránta ugyancsak megbecsülték őt. Ez akkor is figyelemreméltó lehet, ha ők éppen nagyon gyarló emberek volnának és a szóbanforgó figyelmükkel csak bennük elcsökevényesedett hajlamaik jutottak volna kifejezésre.

Ilyenféle variációk gyanánt állhatnak itt talán a következő tételek is: Már a gyerek használja fel idejét jól, tekintettel arra, hogy a felnőtt annál kitűnőbben élhet, ha van annyi készültsége, hogy ne kelljen sok időt vesztenie alkalmi

készülődésekkel, amelyek egyébként már nem is engedik megérni bennük az eredetileg lehetséges, valamint az éppen kívánatos gyümölcsöztetést. Ha tankönyvek untatnak, keressen a gyermek továbbmenő könyveket, vannak jók, sőt fellelkesítők is. A gyakorlati életben pedig próbáljon ki mindent, ami nem éppen a jövője kockáztatását jelentené, hisz neki a jövőben nagyobb dolgokat is kell még művelnie! Múló félszeg helyzetek sokkal kevésbbé fontosak, mint tanulságaik. Az okosság elég magas fokán belátni, hogy csak jónak lenni, szövetségben a jókkal, érdemes.

Visszatérek most a szeretethez, amelyre vezető gyerekkori kezdeményezéseket ajánlottam előbb. A szeretet túlzásaitól való intéssel nagyon óvatosnak kell lenni, nehogy az intés az ajánlást agyonüsse, és kérem e szükség hangsúlyozásának figyelembevételét a következő intések közben is: Az ember ne ragadtassa el magát a szeretet hevében elnézésre az élősdiségre hajló üreslelkűek iránt is, hanem mindig gondja legyen rá, hogy az utóbbiaknak semmiképen se lehessen befolyásuk az életére, csak mementók gyanánt szolgálhassanak, de elég ebből, ha egyszer-egyszer, — aztán vesszenek eí, ha megnehezítik a távoltartásukat. Ez az ajánlás így szőrmentében néha felbujtást a gyilkosságra is jelenthet, ezért szükséges annak a pontosabb meghatározása is, hogy mikor teendő el valaki az útból. Csak egy meghatározott cél pontosan rögzített szükséglete érdekében, amennyiben ugyanis a szóbanforgó cél és a szóbanforgó szükséglete az általánosság számára megéri. Persze nem elég az útbatolakodókat távoltartani, hanem az embernek minden ilyen alkalomból is magába kell szállania életével és céljaival, ennek megfelelően idejével és viszonyaival, és a hajlamait olyan erkölcsi vértezetű jellemmé dolgozza ki, aminőre amazok képtelenek. Általában az emberekkel jót tenni és az ő javításukra törekedni azért hasznos is, mert akkor bennük kevésbbé burjánozhatnak fel oly ártalmas befolyások hajtásai, amelyek különben visszahatnának éppen azokra is, akik elmulasztották, hogy jóra térítsék. A jóravaló hatások lehetőségeit nagyon könnyen képzelhetjük el, ha eszünkbe idézzük, hogy az emberek mily mohón kapnak utánozható és majmolható példákon, átvehető véleményeken és megokolá-

sokon is; a véleményleadások persze annál hatásosabb formájúak legyenek, mennél kevésbbé megokolások és az utóbbiak is mennél kevésbbé megérthetők; sőt a hatásos forma még hatásosabb is a megértetésnél, mert hiszen ehhez mégis csak belső munka is kell. Az emberre és főleg a gyermekre rendkívüli hatással szokott lenni az, ha valaki törődik az ő lelkével; ilyen törődés gyakran egyenesen fel is lelkesít javulásra; hiszen az ember oly elhagyatottnak érzi magát a világon irányítás nélkül; úgy érzi, többé-kevésbbé csupa ellenség veszi körül őt, akik csupán akkor nem bántják, ha megkapják, amit várnak tőle.

A szigorú és állandó penitenciatartás elve biztosítja leginkább, hogy az ember ne essék vissza balvégzetűeknek felismert szokásaiba és módszereibe, — legalább bizonyos meghatározott célnak az eléréséig.

Amit az ember elővesz magának, arra lehetőség szerint összpontosítsa minden erre a célra mozgósítható erejét. A dohány és a bor haszna is a szükséges koncentráció gépies ösztönzése legyen: a szükség órájára kifüstölvén a fejből és elbágyasztván benne azt, ami a koncentrációt zavarja, de az akarat által még nem takaríttatott el egészen az útból, viszont az akarattal egyetértőleg animálván és csak dolga végeztével — mintegy elpihentetésre — merítvén ki azt, ami a koncentrációhoz szükséges.

Aki eléggé figyel, megismerheti mindenkinek oly tulajdonságait, amelyeknél fogva hatni lehet rá. Ezt *á* lelketlen emberek ösztönből is mívelik mindig, már csak azért is, mert hisz nincs olyan saját lelkük, amely őket valamivel biztatni tudná, vagy akárcsak kielégítően elfoglalni. De ami hasznos dolgot a lelketlenek ösztön szerint mívelnek, azt mivelj ék az értékeslelkűek meggondolás, elmélet szerint, különben hátrányba jutnak a lelketlenekkel szemben. Egy másik hátrányuk abból keletkezik, hogy az ő figyelésük, elmélkedésük, tanulásuk gyakran tendenciátlan, míg a lelketlenekét mohó önzéstől táplált akarat irányítja, mert hisz náluk lehetetlen, hogy valamit csak lelki szükségletből csináljanak. Ebből következik gyakoribb céltudatosságuk is, ami azért is könnyebb számukra, mert csak kevés cél közül választhatnak. A lelkiüresség̀et szívesen rejtik zárkózottság mögé, amelynek fel-

lebbenései azonban például kártyánál, hiúságból, szerelmi érdekeltségből, — jelentős tanulságúak.

Az ember törekedjék mindig arra, hogy lehessen szerinte berendezkedni, beosztani és alkalmazkodni ő hozzá, továbbá hogy ne járjon együtt az ő természetével folytonos irritáció veszélye, — különben fokozatosan elvadít ő magától mindenkit, úgy barátokat, mint cselédeket. Hogy pedig ő a többiek között megóvhassa mindig a tekintélyét, — mindenekelőtt tudnia kell, minden tapasztalatból tanulnia, különben a többiek túlnőnek rajta. Azonkívül szükséges az egyéniségének és az egyénisége diszkrét megnyilatkozásának állandó ápolása, valamint az élet változó helyzeteiben nyilvánuló ösztönzései. („Egyéniség" alatt a jelen összefüggésben valakinek azon tulajdonságait és hatásait értem, amelyek tőle nem nyerhetők el és mindig bíztatnak — persze ígéret nélkül — a bonyodalmas jövőre legalább önkénytelen irányítással. Az ilyen egyéniség némileg — aszerint, hogy mennyit nyújt — ki is egyenlíti az alkalmazkodás megnehezítését.)

Mielőtt ezt az iratot végleg lezárnám, szükségesnek tartom mégegyszer annak a hangsúlyozását, hogy mindnyájunk legszörnyűbb végzete a kényelmesség, főleg az a gondolkozási kényelmesség, amely valamit azért hagy el, vagy tesz, hogy könnyítsen pillanatnyi gondjain, illetőleg elnapolhassa ezeket. Csalárd és kurta öröm! A nemezis, mint a szélvész jár mögötte, ott ólálkodik, elébe kerül, meglesi, néha lecsap rá és elengedi megint, de nem hagyja el sose, és végül egyszer eltiporja őt. Az elnapolt gondok visszajönnek és még alkalmatlanabb órában, hisz aki a gondját el szokta napolni, arra egyre több, egyre kíméletlenebb türelmetlenséggel és mindszűkebbre szoruló időben vár, hurkot vetvén köréje, hogy ne menekülhessen többé. Hangsúlyozom itt azt is — ugyanazon okból —, hogy hasonló végzet származik abból, ha valaki előbb az átlag jelenségeire akar szert tenni, mielőtt teljes erővel rátérne az ő különös tehetségeinek útjára; könynyelmű elnapolás végeredményben ez is, elfecsérli, tönkreteszi az erőt és az időt, az ember elkorcsosul tőle, de az átlag mííve és élete nem sikerül annak, aki másra is hivatott; ha ő nem él a különös tehetségével, megroskad tőle, vagy ez meghígul és megkeseredik benne. Az ő életének elvesztése már

az ő életében befejezett tény, és elveszti ezt az életet az emberiség is, ő maga pótolhatatlanul, az emberiség pedig egyelőre. Minden tehetség annál inkább kötelez a gyümölcsöztetésére, mert minden tehetségnek önkéntelen kisugárzása van, amely nemcsak megkönnyítheti a dolgát, hanem bizonyos fokig rendeltetést is jelent arra: A legjobbak, akikkel ő találkozik, bíznak benne már előre is, s mérlegelés nélkül segítik minden körülmények között. Ez a bizalmuk életreszóló elhatározásaiknak is öntudatlan tényezője, amelyben, ha csalatkoznak, néha keserves árt fizetnek érte, az életükkel is. Az elnapolgatásokból mindig származnak ilyen szerencsétlenségek és járnak a dolog természeténél fogva, általános veszteséggel is.

Többnyire önámítással kezdődnek ezek, az önámítás megszokásának az elnapolás-rendszere mindig velejárója. Az önámításokat fenntartani, az elnapolásokat kitolni a végzet lecsapásáig fölényeskedéssel szokás. (Fölény önhittségére és minél eklatánsabb benyomására való törekvés, azaz üres elbizakodottság gondolkozásban és fellépésben.)

Már utaltam az üres elbizakodottság jelenségeire, de most úgyis csak ismételgetem már magamat új alkalmazási rend szerint. Tehát a fölényeskedésnek, mint minden a gondolkodási kényelmességből származó és a gyakorlat lendületébe fogódzkodó túlzásnak az a természete, hogy ösztönné válik és akkor aztán gyakran ott is érvényesülhet, ahol ez hiba és bűn volna. Az elbizakodottság általában gyengíti azt a megfigyelőképességet és tárgyilagosságot, amellyel figyelni kell az embereket, hogy őket és dolgaikat jól ítélhessük meg; ugyancsak megfoszt az elbizakodottság attól az inspirációtól, amelynek forrásait a szeretetteljes figyelmesség nyitja meg. Az elbizakodott embert semmi sem kalauzolhatja, mert az elbizakodottsága nem tűr más kalauzt, maga pedig tehetetlen, bármily fennen hordja is ő az orrát és bármily büszkén kerepelje is önámító frázisait. Irányító nélkül pedig csak botorkálni lehet és ekkor, ha nincs mibe mentségül belekapaszkodni, hamar következik az elbukás. Az elbizakodott ember kevéssé diszponált tanulásra és elmélyülésre is, ez is lusta elnapolgatásokra viszi rá őt, mint az iránytalanság is, ebben a helyzetben pedig könnyen nyugtatja meg ő magát

— ameddig lehet — azzal, hogy hisz úgy se érdemes a gyakorlati életben értelmességet keresni, az értelmesség nem is lehetne komoly tényező stb. Különösen a hanyatlás koraiban sok jel erősíti meg ezt a balhiedelmet, de már a közeledő katasztrófa fin de siècle előjelei azok és a komoly értelmesig égnek éppen ilyenkor nagyszerű módjai nyílnak az érvényesülésre: feladatok, amelyeket megfelelő kontempláció után csodálatosnak látszó meglepően fölös sikerrel mintegy küldetve oldhat meg a maga és mások szerencséjére. Bizony, amikor már szabályszerűen az üresfejűek rendelkeznek a világon, akkor a világ már nem állhat sokáig, legalább az ő világuk, a vég közeleg már és hallatlan fordulatoknak kell következniök. Igaz, hogy az üresfejűek sok felfordulás után jól fognak elhelyezkedni megint még sokszor, és hogy az ő teljes alkonyukhoz még türelemre van szükség, de legalább szolgáltatnak ők ehhez a türelemhez humoros tárgyakat is, humorral pedig jól megy a türelem.

Nagyon körülményesen beszéltem minderről, pedig sokszor semmire se szabad tekintettel lenni egyetlen egy szándékon kívül! Akkor van ez így, amikor az embernek már kész elhatározása van, amelynek a célszerűsége felől nincs kétsége, bár esetleg szavakkal nem is tudja megindokolni és ezért fél attól, hogy a dolog pertraktálása megingathatná őt. Ilyenkor üdvösen vágja ő el a pertraktálásokat azzal, hogy a kabalája szerint jár el és hogy a kabalája szerint rossz ómen az előzetes pertraktálás. De annál gyakrabban lehet az embernek jó kabalája, mennél jobban jutott már előzetesen tisztába magával, az életével és a céljaival.

Az ember gyakran azt mondja, hogy eddig mindig így csinálta ezt és ezentúl is csak így fogja csinálni! Vagy el fog jönni még az ő eddigi életének a szerencséje és akkor találja őt az eddigi útján, vagy nincs neki úgy se szerencséje és minden hiábavaló! Az emberek ugyanis sose akarnak belenyugodni abba, hogy az ő eddigi életük oktalanságokkal fecsérlődött volna el. Hát gyakran kárhozatos volna is csak úgy babra változtatni az eddigi életet. A pálfordulást mindig alapos magábaszállásnak kell megelőznie. De az ilyennek és annak, aki rajta keresztülment, az addigi életével könyörtelenül kell leszámolnia!

TARTALOMJEGYZÉK

ELSŐ RÉSZ.

A haladás.

Oldal

I. A haladás kérdése 1
II. A haladás kétségei 4
III. A haladás deduktív levezetése 12
IV. A nemzetközi politika példája ..... IS
V. A demokratikus keretek kialakulása 24
VI. A technikai-közgazdasági-társadalmi haladás 31
VII. A női befolyások 39
VIII. A terheltségek 42
IX. A haladás összefoglaló inductiója 44
X. A haladás gyorsításának feltételei ..... (1

MÁSODIK RÉSZ.

Erkölcs és önérdek.

I. Óh az erkölcs ! ..... „0
II. Az erkölcsi konklúziónk 72
III. A vallások 73
IV. A modern alap 80
V. Az egyesült haladás 88
VI. Odi profanum vulgus 91

HARMADIK RÉSZ,

Történelem-bölcseleti kiegészítés.

I. A nemzet 100
II. A történelmi tényezők, hatásuk és a jelenkor 105
III. Apró kikerekítések 115
IV. (Eredmények összefoglalása) 118
Függelék (főleg az egyénről) 121

24582. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda Budapest. (F.: Thiering Richárd.)